

Zmaja od Bosne 4
(Hotel Holiday Inn IX/927)
71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
Tel./fax: +387 33 288-927
E-mail: info@connectum.ba
www.connectum.ba

Izdavač / Connectum, Sarajevo

Za izdavača / Ajet Arifi

Lektor / Mustafa Zvizdić

Korektura / Emin Kamenarević

Dizajn / Benjamin Krnić

Štampa / BEMUST, Sarajevo

Sarajevo, maj 2009.

© Copyright by CONNECTUM, Sarajevo

Connectum knjiga: 66

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-31

FEKOVIĆ-Kulović, Mihrija

Živjeti i umirati za Srebrenicu / Mihrija
Feković-Kulović. – Sarajevo : Connectum, 2009. –
288 str. ; 22 cm. – (Biblioteka Iverje ; knj. 66)

Biografija: str. 288

ISBN 978-9958-590-70-2

I. Kulović, Mihrija Feković – vidi Feković-Kulović,
Mihrija
COBISS.BH-ID 17341702

ŠTAMPANO U BOSNI I HERCEGOVINI

Knjiga je štampana uz podršku

Ambasade Švicarske u Bosni i Hercegovini.

Stavovi izraženi u ovoj knjizi ne odražavaju neophodno
i stavove Ambasade Švicarske u BiH.

Biblioteka IVERJE

Mihrija Feković–Kulović

Živjeti i umirati za Srebrenicu

Sarajevo, 2009.

I dio

Početak kraja, juli '95.

KAD BI LJUDI ZNALI tumačiti znake što im se predskazuju, vjerovatno bi izludjeli iščekujući strašni kraj. Samo bi se jedan dio njih, oni odvažni i sa smrću pomireni, pripremio na srčanu odbranu s namjerom da pogine muški, onako kako valja umirati kad se nema drugog izbora. Ali ljudi su pošteđeni razaznavanja poruka što ih primaju na javi ili u snu. One ostavljaju sasvim male pjenušave tragove nelagode po buđenju i stresaju se sa snenih pleća blagim drhturenjem.

Tako je Suljo video sebe u snu kao brodolomca na pustom majušnom ostrvu okruženom divljim ajkulama široko razjapljenih čeljusti. Nošene visokim bučnim valovima sa svih strana ustremljivale su se na obalu. I voda i ajkule su kroz vazdušasto sivu izmaglicu, obavijenu hukom i režanjem talasa, hitale prema muškarcu koji je, nag do pojasa, gladan i izmožden od umora, stajao na ono malo suhog pijeska i vrebao kako da iz čeljusti jedne od ajkula izvuče još živu ribu srebrnosjajne kraljušti. Kad joj se približio i dotakao je objema rukama, riba je stala migoljiti i kliziti po ljigavom crvenom ždrijelu i praćakati se kao da je na suhom. On ju je vukao polahko i pažljivo kao da se čeljust ajkule neće zatvoriti sve dok ne uspije u svojoj nakani.

Pošto se probudio, obuzela ga je groza i gorčina. Bio je razočaran što san nije potrajava makar još toliko da u slasti pojede već uhvaćenu ribu. Stalno prisutna glad što mu je crijeva slijepljivala uz utrobu je, po njegovom tadašnjem mišljenju, isprovocirala jedan tako ludi san, i da je od tog sna prošlo puno vremena prije nego mu se na javi razotkrilo u njemu skriveno upozorenje, on bi ga jednostavno zaboravio. Razlika između sna i stvarnosti je nekad tanka, poput vela preko lica nevjeste što joj još na koji sat čuva čednost, ali čovjek to ne raspoznaće. Suljo ima samo dvadeset devet godina, četvero siročadi i udovicu svoga poginulog najstarijeg brata o kojima mora da brine već više od tri godine, ima i mladu ženu i jednoipogodišnjeg sina. Svi oni računaju na njega kao hranitelja i zaštitnika i zato se od njega ne može očekivati da gubi vrijeme na razaznavanje znakova iz snova.

Suljin prijatelj Safet je po čitave večeri slušao vijesti na radiju, u tome je bio neumoran, ali ni u jednoj nije pronašao poruku koja bi ga ponukala na opreznost. Mehanizam pomoću kojega su slušali radio je bio primitivan: jedan od drugova je ujednačenim pokretima okretao točak na biciklu i tako inicirao elektromotor povezan sa strujnim kolom na radiju. Bilo je puno krčanja, iskrzanih riječi, nerazumljivih rečenica koje su, neshvaćene od slušalaca, bježale u nepovrat. Osim toga, obavještenja je izvlačio iz konteksta i prilagođavao ih sopstvenim željama. Bilo je javljeno da deblokada Sarajeva nije uspjela, ali on se nije zakačio za tu nepobitnu istinu, već za rečenicu da se "borbe i dalje vode". Ponegdje su se vodile odsutne borbe i tako je, vjerovatno, rečeno na vijestima, ali je on to "ponegdje" prečuo i uhvatio se za sumahnutu reporterovu tvrdnju da je "ishod tih sporadičnih okršaja nepredvidiv". Kad je saznao da je slavni srebrenički komandant sa grupom odvažnih oficira helikopterom prebačen u Tuzlu na obuku, nije mu

lice prekrio hladan znoj kao što je to bio slučaj s onima što su i dan i noć s njime dijelili vlažne uske rovove, već je radosno zakliktao: - To je dobro! Oni će dobaviti oružje i municiju i dovešće puno sposobnih ljudi. Čitav taj dan on je bio zadrti optimista pa zato ništa nije shvatio. Ni u dane krajnje crnog pesimizma, kad je od preživjelih rođaka i braće tražio da se zavjetuju da će se pobrinuti za njegovo dvoje djece i ženu kad pogine, a oni prihvatali tek toliko da ga skinu s vrata, nije htio da shvati da je vjerovatnoča njegove ili njihove pogibije jednaka i da tu obećanja ništa ne znače. Zapadao je u krajnosti, takav mu je bio karakter, i razborita objašnjenja su se razbijala o tu tvrdnu bosansku glavu kao valovi u snažnu stijenu.

Djed Mujo je jednog vrućeg ljetnjeg predvečerja zakrvavljenih očiju utrčao u bioskopsku salu, uspeo se na jedinu praznu stolicu u prvom redu i, mlatarajući rukama, počeo držati propovijed mladićima dok su se ovi kuhalili u sparini zagušljive prostorije i čekali da već počne prikazivanje najavljenog filma. Film je kasnio, pa je zato usplahireni starac mogao da održi svoj ludi govor a da ga ne prekidaju nezadovoljni zviždući. Govorio je glasno, prekidan jedino svojim uzdisajima i pokojim jecajem što mu je razdirao mršave grudi. - Vi ste ovce u toru! - vikao je. - Vi preživate svoje posljednje suhe vlati trave i zadovoljno mekećete, a ne okrećete glave da vidite za leđima nož. Okrenite se i pogledajte kako mu sija oštrica! Što ne učinite ono što vam kažem, što se ne okrenete da vidite ono što ja vidim, već mi se rugate smijuljenjem? Pogledajte kako šiklja krv iz vaših rezanih vratova! Kolju vas i sprijeda i pozadi, a vi samo po naredbi zadižete vrat. Radite onako kako vam kažu jer protivljenje više nema smisla. Širite nozdrve i udišete kako da usporite rad zaplašenog srca, a vazduh oko vas je zasićen oporim zadahom ustajale krvi. Gacate po lokvama krvi jer nemate kuda proći. Svi vaši putevi su poplavljeni krvlju i vi

širite nozdrve da sa sobom u smrt ponesete miris svoga zavičaja. To je sve što ćete iznijeti iz njega. Težak miris tek prolivene i koji sat i dan ustajale krvi. Ako iznesete živu glavu, to će vam biti vječito sjećanje. Ako umrete, to će vam biti posljednji miris što ćete udahnuti. Miris vaše sopstvene i tuđe krvi će vam se zavući u pluća tako kako da će vas ugušiti."

- Starac je prolupao - prošapta neko u publici.

- Izvedite ga odavde! Ide film - reče Šulc i ubaci traku u video.

Trojica mladića iz prvih redova ustadoše, prihvatiše starca za uzdrhtala ramena i pleća i blago ga poguraše prema izlazu. Zagušljivom salom se prolomi pljesak izmiješan sa zvižducima i hihotom. Ludi starac je pozdravljen kako priliči omladini željnoj zabave. I plavokosi mladi vlasnik kina je zadovoljan. Sala je vesela. Radosno kliktanje je zatomilo krčanje gladnih crijeva. Neugodno je slušati krčanje crijeva prije početka predstave. Puno je bolje slušati sumahnute govore i smijati im se. Toga je puno u danima neizvjesnosti. Slabiji živci se tad kidaju kao da su sačinjeni od tankih pamučnih niti. Ludost razgaljuje i tješi.

Obruč se steže oko Srebrenice. Oni na linijama znaju da se strahovito brzo priprema odgonetanje zagonetke što se zove *Zaštićena zona Ujedinjenih nacija* i svakodnevno opominju holandske oficire za vezu. I oni znaju da se priprema nešto strašno. Niko ne zna koliko je strašno ono što se priprema, ali pojedinci mogu pretpostaviti. Užasava pomisao o onome što se može desiti ukoliko se pravovremeno ne reaguje. Niko ne smije ni u snu pomisliti da je već odlučeno da se Srebrenica preda, to je nezamisliva slika. Zamjenjuje je nada da će svijet održati obećanje i zaštiti od uništenja i sigurne smrti gladni grad, okolicu i njegove trogodišnjim mrvarenjem i opsjedanjem izmučene stanovnike.

Zejna, 10. juli '95.

– LINIJE SU PROBIJENE. Četnici ulaze u grad! – poviće Zejna.

Malehna mlada žena ima u dvije duge pletenice svezanu iskrzanu bujnu kosu. Suncem oprljeni mrki čuperci joj strše iznad oznojenog čela, obučena je u isprane i pohabane blijedocrvene dimije, prošarane narandžastim cvjetićima. Ona je utrčala u sobu kao da je bez duše i prodrla se iz sveg glasa, ali niko se nije podigao s mjesta na kojem ga je njena vika prikovala.

- Bježimo! Četnici ulaze u grad! – nastavi da viče. Već je bila dotrčala do svoje dvoje bosonoge djece, oboje ih podigla u naručje i pohitala prema izlazu. Tad se i dvije druge žene pokrenuše. Zejnina svekrva se pridiže malo na koljena, prihvati se smežuranim, nabreklim, plavim venama ispresijecanim šakama Zagoli, keramičkim pločicama obloženim pod nekadašnjeg kupatila, koje je porodica još prije dvije i po godine preuredila u dom. Tu su živjeli njih osmero, šestero odraslih i dvoje malehne Zejnine djece sve do prije mjesec dana kad joj je stari svekar umro mučen glađu protiv koje njegovo slabašno tijelo više nije htjelo da se bori. Tako je ostatku porodice ostavio pola kvadratnog metra prostora kojim je raspolagao da se rašire. Kupatilo nije imalo više od četiri kvadrata i porodica se u njemu stiskala sve to dugo vrijeme. Starac im je ostavio i dvije bajate vekne hljeba što ih je bio dobio u gradskoj bolnici pošto ga je posljednji put sin Asim, kao mršavu vreću, strpao u civare i odgurao do tamo. Za bolest gladovanja nisu imali drugog lijeka

osim te dvije vekne hljeba i dali su ih obnevidjelom, od gladi oslijepjelom čovjeku, a on od tog hljeba nije htio progrutati ni zalogaj, jer njegovi dani su već bili odbrojani, a dani unučića nisu, i zato je sačuvao hljeb dok sin s civarama ne dođe po njega. Djeca su hranjena jednakim količinama kao i odrasli kad se imalo šta dijeliti, a kad se nije imalo šta dijeliti, samo su ona dobijala hranu. Tako je starac u sobu bez mrve hljeba donio dvije bajate vekne i djeca su prehranjivana tim suhim hljebom puna tri dana. U tim danima starac je umro a da ni Zejna koja je po gradskim ulicama prosila hranu, niti njen muž što je danima sjedio u rovovima, niti zaova koja je pretražila svako seoce u potrazi za jelom, nisu uspjeli snabdjeti ostatak familije mrvicom hrane. Starac je umro, ali djeca nisu i to je svim ukućanima bilo najvažnije.

- Gdje si ostavila onu kesu? – prošapta Zejnina svekrva tihim, jedva čujnim glasom.

- Evo kese – prodra se staričina kći, prihvati majku za ruku i pomognu joj da ustane. U platnenoj vrećici je bilo šest komada Plazma keksova za djecu. Zejna ih je skoro otela od mladog vojnika prije sedam dana. On se usudio grickati keks hodajući glavnom ulicom ne osvrćući se na zažarene poglede gladnih očiju koje su pratile svaki njegov ugriz. Zejna je nasrnula na njega, uhvatila ga za ruke i, umjesto da prosi kako se izyežbala u ove tri gladne izbjegličke godine, jednostavno gaje glasno izružila, nazvala ga sebičnjakom i oholim momkom koji jede dječiji keks dok oni kojima je namijenjen crkavaju od gladi. Vojnik se zbungio, malo zacrvenio i iz džepova izvukao i predao joj osam komada keksa. Djeca su tek jučer bila dobila po jedan komad s čašom mlijeka, a ostatak je brižljivo čuvan za naredne dane.

- Idemo već jednom! – povika Zejna. Otkako je upala u sobu nije bio prošao ni minut, ali njoj svaka sekunda odugovlačenja kao čekićem bije u srce.

- Četnici su blizu! – viknu i zaova i prihvati majku za ruku. – Mora se bježati!

Odbrambene linije su probijene na Zelenom Jadru i četnici postepeno silaze u grad. Niko ne zna hoće li se napredovanje neprijateljske vojske moći zaustaviti. Svi znaju da se pred četnicima mora bježati. Narod bježi jer četnici nadiru iz pravca Zelenog Jadra. Ženama su kose razbarušene. U naručjima nose sasvim malu djecu, a veću vuku za ruke. Na leđa prte zavežljaje s odjećom, čebadima, posljednjim komadima hrane. Sa svih strana se čuju povici:
- Idu četnici! Bježimo!

Narod iz gornjih dijelova grada praćen neprestanom pucnjavom i vikom plavi donje bezbjednije dijelove. Oni su rođenim očima vidjeli četnike i užas im je kao voštani pečat obilježio lica. Iz svih rukavaca se u glavnu gradsku rijeku sliva bujica bjegunaca. Kako panika sve žešće nadire i buja, tako se u ustrčanoj zgusnutoj masi smanjuje prostor kojim se može bježati. Neki s leđa u trku bacaju tovare koji im usporavaju hod. Rasute vreće brašna leže po asfaltu. Ranjenici ječe i traže pomoć. Žene se ne zaustavljaju da ranjenim muškarcima pruže pomoć. One vuku svoju malu djecu za ruke, one nose svoju malu djecu i natovarene su vrećama i jedino im je važno da što prije izmaknu četnicima. Masa se nadima, buja i grana, čini se da je više ništa ne može zaustaviti.

Zejna mahnito juri ne ispuštajući dvije mršave ručice iz svojih ogrubjelih koščatih dlanova. Njenoj djevojčici je već pet godina i može trčati skoro kao i njen brat koji je već napunio sedam. Oboje su obučeni u rite, ali to nikome više nije važno. Pred četnicima jednako bježe i oni koji su obučeni u solidnu odjeću – to su oni koji po prvi put bježe iz svojih domova, kao i oni koji su već prije više od tri godine protjerani iz svojih kuća, svojih gradova i sela – kao Zejna i njeni, ili već dvije i po godine gladno i strpljivo iščekuju zaštitu svijeta koju im je lično obećao general Moreillon. Takvih je ogromna većina i oni se ne razlikuju po odjeći od

Zejne i njenih. Komadi odjeće su razbacani posvuda po putu, ali niko od bjegunaca se ne zaustavlja da ih kupi. Odjeća više nema nikakvu vrijednost u očima prestrašenog naroda i niko na nju ne obraća pažnju.

- Mama, ne mogu više – zavili djevojčica. Zejna se ne prekidajući trku samo blago sagnu i podiže je onako malehnu i krhku u naručje. Prođe pokraj djevojke što je na leđima nosila neku staru mršavu ženu.

"Neće izdržati dugo" – pomisli i projuri pokraj plavokose zahuktale cure.

Zejnine tetke nema, nije je bilo u sobi kad je otpočela bježanja i niko od ukućana se nije sjetio da priupita za nju. Tetka je postarija žena, ali je mlađa i snažnija od svekrve i naći će ih već nekako, kad masa stigne onamo gdje je krenula i odakle neće moći dalje bježati. Asim, Zejin muž, ostao je na liniji, ali ona ne pomisli na njega ni kad stiže pred bolnicu u koju su dopremali desetine nosila s ranjenicima. Ona je žena i njeno je da spašava djecu. Ona je progonjena zvijer i jedino smije misliti na svoje dvoje mладунčadi. Dječačić joj se uhvati za dimije kad prebaci već otežalu djevojčicu u drugu ruku i bezglasno nastavi jurnjavu za majkom. Ne mora mu se reći da požuri. Nijednom djetetu koje može samo da hoda se ne mora objašnjavati zbog čega se bježi.

Samrtni strah se ledeno cakli u očima progonjenih. Prašnjavi su, znojavi, raščupani, sjedinjeni u topot koraka, buku dozivanja, požurivanja, u neutješnom plaču i ciki manje djece koja više ne mogu da prate jurnjavu. Rijeka prestrašenih se zgušnjava, dahće i povija. Iz gornjih dijelova grada se bježi u nizinu, u pravcu Potočara, tamo gdje je baza holandskog bataljona od kojeg se očekuje pomoć. Kad тамо stigne, stampedo će se zaustaviti i razliti po širokim ravnim poljima.

Zejna u trku upada u narod. Htjela bi da je masa što nadolazi obavije, da je umijesi u svoje tjesto i od nje i njene

djece sačini nevidljiva zrnca.

- Moramo biti u sredini – zacvili. – Kad dođu, teže će nas primijetiti ako budemo usred mase naroda.

Svekrva i zaova je slijede. I one znaju da je bolje biti zaklonjen masom naroda što obavija sa svih strana i svojim dahom tješi. Sad više ne trče. Samo bojažljivo pogledavaju na sve strane u potrazi za najpogodnijim mjestom. Zasjedoše kad im se učini da su ga našle, protegnuše zamorene udove. Otpoče čekanje. Poslije sat vremena, Zejna se diže.

- Narod se pokrenuo, više nismo u sredini – reče tiho. Žene traže jedne druge. Starci i starice koji su zakasnili traže svoje kćeri i snahe. Muškarci dozivaju svoje žene i djecu. Masa se kreće i tiho doziva. Povremeno se začuje gorki ženski ili zvučni dječiji plač.

- Mama, meni se spava – zavapi Zejnina kći.

- Budi strpljiva, dušo. Samo još koji minut hoda i bićemo u sredini.

Djevojčica baulja zapličući krhke nožice o majčine dimije. Noćas će biti teško naći dobro mjesto. Činilo se da i svi drugi traže isto. Svi hoće da zauzmu mjesto na kojemu će biti nevidljivi kad četnici pregaze grad i potom siđu u Potočare. Livada se šareni od tih neobičnih ljudi što traže zaklon usred ravnice. Povremeno se začuje neutješni dječiji plač. Djeca su gladna. Djeca su žedna. Njihove majke i rođakinje ih umiruju tihim riječima. Ne smiju izlaziti iz mase i tražiti vodu. Neke imaju nešto hrane i daju je djeci. Većina nema ništa. Nisu mislile na vodu i hranu kad su ih pucnjevi i vika istjerali iz privremenih ili stalnih domova. Na takve stvari se ne može misliti kad četnici probiju linije i počnu ulaziti u grad.

Zejna ima više sreće. Oboje njene djece su ospala. Djevojčica je na njenom krilu, a dječak na zaovinom. Mogla bi biti zadovoljna jer se masa zgusnula sa svih strana oko nje iako je i dalje u neprestanom pokretu, ali ona sve vrijeme drhturi od straha.

Mehdin, 10. na 11. juli '95.

CIJELU TU POSLJEDNU NOĆ dok je padala Srebrenica slabašni izmršavjeli četrnaestogodišnji dječak Mehdin je s mlađim sestrama i braćom, ocem i majkom probdio na stepeništu srebreničke bolnice. Gore na starom gradu, gdje su proveli u izbjeglištvu ove tri posljedne godine, vođene su posljednje krvave bitke za grad. Dječak je imao četrnaest godina i bio je već pune tri godine drugi muški član familije na čiju je pomoć njegov otac stalno mogao računati. Prije tri godine kad je pokolj počeo mogao se pouzdati u dva svoja najstarija sina, osamnaestogodišnjeg Mevlida i šesnaestogodišnjeg Izeta, ali je ta potpora bila kratkog vijeka. Izet je teško ranjen u torbarenju sela Tegara – aktivirao je minu, a potom se nekoliko dugih mjeseci oporavlja od rana. Mevlid je pao pokošen metkom koji je ušao na lijevu butinu, a izašao na ključnu kost i usmratio ga. Četnici s brda su bili pristojno naoružani snajperima i svim vrstama savremenog naoružanja i tim ubitačnim sredstvima kosili narod što je, gonjen glađu, pljačkao sopstveno selo Sikirić odakle je bio prognan. Mehdin je sa četrnaest godina izgledao kao da je makar dvije godine mlađi, ali ta konstatacija u vremenima gladi i stalne životne opasnosti ništa ne znači. Na njega se računalo kao na muškarca koji mora pomoći ocu i starijem bratu da prehrani ostatak familije. Šestero Mehdinovih sestara i braće je zavisilo od njih dvojice sve to tegobno, prohujalo vrijeme. I sad su zvjerali preplašenim malim očicama u zabrinuta lica oko sebe i nadali se da će otac pronaći

rješenje, a braća pripomoći da se ono ostvari. Izet još nije dolazio, a otac i Mehdin su šutjeli i čekali kao i ostali svijet što se sa svih strana slivao prema bolnici da zastane na stepeništu i predahne, da se baš tu – gdje su još živi borci svako malo dotrčavali s ranjenim drugovima – raspita ima li ikakve nade da se odbije napad. Uslijedilo bi, umjesto pravog odgovora, još jedno nevoljko slijeganje ramenima. Ni ranjenici, ni oni što su ih donosili nisu znali ništa osim da se borbe vode, da ima puno poginulih i ranjenih branilaca i da se čini sve što je u ljudskoj moći kako bi se odbranio grad. Pred bolnicom je okupljeni narod slušao paljbu granata što su zasipale gornje dijelove grada. Na svaki jači prasak preko muških lica bi prostrujali bolni grčevi, a žene su uzvikivale "Subhanallah! Subhanallah!" kao da gromovima slična paljba dolazi s neba. Starije žene su, jedva primjetno pokrećući usne, neprestano učile dove.

Narod, natovaren bijednim zavežljajima, raščupan i prljav od prašine i znoja pristizao je sa svih strana. Neki su zastajali koji minut, neki koji sat pa se dizali i išli dalje. Neki su kretali dolje prema Potočarima, drugi gore prema šumi. Mehdin cijele te noći nije mogao sklopiti oka zbog vreve uspaničenih glasova i bolnih krikova ranjenih što su ih, razvaljenih trbuha, rasporenih ruku i nogu, glava oblichenih krvlju, svako malo, u trku, na čebadima ili nosilima, njihovi drugovi donosili u bolnicu.

Grad je napadnut još sedmog jula svim već odavno pripremljenim teškim naoružanjem i borci su već tad morali napustiti tvrdo ukopane linije na Zelenom Jadru. Borili su se očajnički i divlje, trošili sve do posljednje ručne bombe, posljednje upaljene flaše benzina, a potom, kad više nisu imali ništa osim puškica i golih tijela počeli se povlačiti pred čeličnim grdosijama i zauzimati pozicije za blisku bitku. Borbe prsa u prsa su se vodile još puna tri dana, ali čelik je izvojevao pobjedu nad ljudskom hrabrošću i četnici su

počeli nadirati u grad.

Da su imali bilo kakvo protivtenkovsko oružje, zaustavili bi napad. Da je NATO poslao samo nekoliko aviona da udare po Zelenom Jadru, četnici bi zaustavili prodor. Ali, niti su naši branioci imali čime da odbrane grad niti su svjetski moćnici htjeli poslati avione da s nekoliko bombi zaplaše četnike. I grad je morao pasti. Borci su umirali muški, onako kako je najhrabrijima određeno da ginu kad svojim plećima stanu ispred nekoliko desetina hiljada nedužnog naroda. Ta jedina brana između koljača što su ulazili u grad i nejači se srušila u utorak, 11. jula u 16 sati. Četnici su umarširali u grad.

Mehdin stoji na gornjem stepeniku i gleda u četnike kao omađijan. Vidi ih kao da su mu na dlanu. Mladi su, znojavi, pucaju iz automatskih pušaka i urliču kao životinje. Tijela su im okićena redenicima, crne trake im obavijaju čela, u futrolama na kukovima su im zabodeni pištolji i noževi.

- Ideš li s nama? – začu povik svoga brata. U glavi mu se razbistri. Kroz uši mu svom silinom prasnu vrisak mase što je u ludom trku bježala prema Potočarima. Izet se do posljednjeg minuta borio za grad. Potučena vojska se povlačila. Ponijeli su posljednje ranjenike, ostavili mrtve koje nisu mogli pokupiti i sad kreću preko šume u proboj.

- Gdje idete? – upita promuklim glasom.

- Svi muškarci nek krenu gore kroz selo Kutliće, pa preko šume na brdo Buljim. Tamo je zborno mjesto – reče Mehdinov brat. – Ti moraš s nama.

Naravno da mora s njima. Četrnaestogodišnji dječak, istina, izgleda kao dvanaestogodišnjak, ali četnici će u njemu vidjeti muškarca sposobnog za borbu. A muškarci ne smiju pasti živi u četničke ruke. Mehdin požuri za ocem koji je slijedio poraženu vojsku i svoga sina s puškom na ramenu. Ne boji se. Na nekoliko koraka ispred njega ide hrabra jedinica njegovog brata. Oni će ga zaštititi, pomisli. Sve ove

duge godine su to činili. Istina, danas je pao grad i mrka lica oko njega imaju izraz kao da je nastupio smak svijeta. Dječak korača gipkim korakom. Više se ne čeka šta će biti. Sad se zna da je bitka izgubljena i da se mora izvlačiti.

Dika, 11. juli '95.

MLADA ŽENA, BLIJEDOG ZABRINUTOG LICA, razgrće po žici ispred babine kuće tek oprani veš. Pucnjava u daljini bijaše malo oslabila. "Možda su ih zaustavili", pomisli i jako protrese malehnu roze benkicu, pa je potom štipaljkom prikači na žicu. "Moraju ih zaustaviti. Šta će biti od nas ako ih ne zaustave?"

Ona već pune tri godine živi s mužem i djecom kod svojih roditelja blizu Srebrenice. Nakon što je selo njenog muža Irfana porobljeno i uništeno, i pošto su tri mjeseca lutali šumama tražeći spas, konačno su krenuli prema Srebrenici. Sve okolo, i gradovi i sela su bili popaljeni, čitava istočna Bosna je sistematski uništavana, silovana, harana, njeni stanovnici ubijani po kratkom postupku, metkom u čelo ili klani nožem kao da su životinje, zatvarani u logore da bi se na njima iživljavalо, orgijalo, a sve u cilju da se Srbija, Milošević i njegova klika dokopaju tuđe zemlje i imovine. Plan, u svjetskim medijima nazvan "etničko čišćenje" bio je na putu da se, makar što se tog dijela Bosne tiče, potpuno ostvari. Stotine hiljada preživjelih stanovnika je bježalo planinama i šumama spašavajući živu glavu, a nisu imali nijednog sigurnog puta kojim bi stigli na osamdeset kilometara udaljenu slobodnu tuzlansku teritoriju. Potom je pukla vijest "Srebrenica je slobodna!" i nekoliko desetina hiljada latalica se uputilo tamo. Srebrenica i njena šira okolina su se suprotstavile četničkoj navalji te krvave devedeset druge godine i nakratko zaustavili pokolj nedužnog naroda. Preživjeli Podrinjani, narod s vlaseničke,

bratunačke, zvorničke opštine je potražio utočište u tek oslobođenom gradu i njegovoј okolici. Tu se udomio i gladovao, očajnički braneći pravo na život više od tri godine. Ali danas, 11. jula, Srebrenica pada i ne može se odbraniti.

- Diko, Srebrenica je pala – puče ispred mlade žene strašna vijest. Donio je najmlađi djever Ahmo, u koga pogleda tek pošto zakači još jednu štipaljku na komad dječije odjeće.

- Narod se predaje plavcima u Potočare – nastavi da govori mladić. – I mi ćemo morati ići tamo. Mora se žuriti.

Mladić govori glasno, ali Dika ne može da shvati šta to hoće da joj kaže. Već četvrti dan očekuje takvu vijest, već četvrti dan strahuje da će joj to neko reći, ali sad, kad je sve rečeno, ona se maša bijelom glatkom rukom za još jedan komad tek opranog dječijeg veša i nastavlja da ga kači na žicu.

- Šta to kažeš?! Ponovi šta si rekao! – iz kuće je istrčao kao da je oparen Dikin muž Irfan.

- Srebrenica je pala. Narod se skuplja u Potočarima.

- To ne može biti – zavili Dika. – Irfane, reci mi da to ne može biti.

Mlada je žena zaboravila na svoj posao i potrčala mužu u naručje. On je blago odgurnu. Ostavi samo drhtave prste na njenom ramenu.

- Odoh do Potočara da provjerim je li to istina – reče joj.
– A ti – okrenu se prema bratu. – Probaj šta čuti na radiju.

Mladić je čitav sat okretao točak preslice na koju je raznoraznim žicama bio povezan crni radiokasetofon. Iz radija je prvo izlazilo cičanje, šištanje, bruhanje, a potom se začuo tihi, jedva razumljivi glas spikera. Čitav sat je mladić, okrećući drveni točak ravnomjernim pokretima, napajao

strujom mali radio, čitav sat je držao svoje desno uho priljubljeno uz aparat slušajući sve vrste vijesti što su iz Sarajeva dolazile u Srebrenicu, čitav sat je Dika svako malo zapitkivala: - Šta kažu? Šta kažu? - A potom je mladi Ahmo ustao, odgurnuo radio ustranu i slegnuo ramenima.

- Ništa – reče.
- Kako to... ništa?
- Ništa. O nama nema nikakvih vijesti.

Irfan se vrati oko pet popodne lica blijeda kao kreč i potvrdi bratovu vijest. Bila je istinita: – Masa naroda se u žurbi kreće prema bazi Unprofora. Dobar dio već čuči na livadi pred bazom. Sve ulice, i glavna i sporedne, skoro su zakrčene svjetom što goni dolje govečad i konje.

- Izgleda da ni njih ne smije ostaviti četnicima – reče gorko.
- Možda se nada da će se linije povratiti i marva opet zatrebati – reče Ahmo.
- Neće se linije više povratiti. Grad je pao. Četnici su u gradu. Ubijaju one što su zaostali u bježaniji.
- Šta da radimo? – zaplaka Dika.
- Ti sa sestrama kreni u Potočare. Ne odvajaj se od sestara. Pomoći će ti oko djece.
- A ti? Šta će s tobom biti?
- Isto što i s ostalim muškarcima. Isto što i s mojom braćom. Valja nam ići šumom.

Potom ode da se raspita za put kojim će vojska i civilni muškarci krenuti. Obeća da će u punčevu kuću svratiti prije nego krene na put i oprostiti se od nje i djece. Kad je došao bila je noć i djeca su spavala. Nije ih htio buditi. Poljubio ih je, prošaptao im na uho da ih voli i prišao svojoj uplakanoj ženi.

- Ja sad idem.
- Ne dam da ideš! Hoću da ostaneš sa mnom – čvrsto ga je uhvatila za ruke. – Neću ti dopustiti da odeš. – Stajali su

pred kućom u mrklom mraku.

- Ne otežavaj mi – rekao je tiho i privukao je u zagrljaj.
- Znaš da moram ići.

Čuperci zlatne kose su mu bili slijepljeni na čelo. Debeli podočnjaci, plod trodnevnog nespavanja, poplavili su mu lice do polovine obraza. Dika neće i ne može da odvoji pogled od njega. I tako iscrpljen i jadan njoj je lijep. Voli ga od svoje četrnaeste godine i vjeruje da će presvisnuti od bola ako ga izgubi.

- Pusti da te gledam. Moram zapamtiti svaku crtu na tvom licu.

- Dobro, gledaj me, ali me moraš malo i slušati. Čuj, prestani s plačem i slušaj me. Moraš spasiti našu djecu. Sestre će ti pomoći oko djece, ali ti moraš biti opreznija od svih. Naš sin je malehan, vjerovatno tako malu mušku djecu neće dirati, ali mu ti svejedno obuci nešto od ženske odjeće. Jesi li me shvatila?

- Jesam. Obući će mu nešto od ženske odjeće.

- I sestrama savjetuj da nekako nagarave lica, da se poružne što više mogu. Nek obuku kakve isprane bluze dugih rukava i stare dimije. Previše su mlade i lijepo, to me zabrinjava.

- Dat će im da nose naše djevojčice. Četnici će misliti da su udate.

- Nek se zabrade tamnim mahramama i nek spuste pogled kad oni budu gledali u njih. Nikako ne smiju dozvoliti da se njihova mlada i lijepa lica vide.

Njegova desna ruka je počivala na njenom ramenu za sve vrijeme dok joj je pričao. Osjećala je toplinu dodira svakog njegovog prsta na ogoljenoj koži.

- Krajnje je vrijeme – brzo se okrenuo i pošao dugim koracima. Dika je zatomila vrisak. Zagrcnula se od plača. Da ga zovne da se vrati? Da mu još koji minut oteža rastanak? Ako vrisne, on će se okrenuti i vidjet će ga još

jednom. Stajala je pred kućom i gledala u njegova široka gipka pleća pamteći svaki pregib na njima. Uzdahnula je iz sve snage, ali nije vrисnula. Mora ga pustiti da ode. To je jedino što može učiniti. I on odlazi. Čitav Dikin svijet odlazi s njime. Ostaje joj samo užareni dodir njegovih prstiju na ramenu.

Tima, isti dan

U SELU TIMINIH RODAKA, gdje je sa svoje troje djece bila pronašla utočište prije tri godine, zemlja gori i trešti od pucnjave i neprestanog granatiranja već peti dan. Narod bježi u šumu kad pucnjava ojača, a čim malo oslabi vraća se nazad u selo. Je li pala Srebrenica? Hoće li pasti Srebrenica? Hoće li NATO poslati avione i spriječiti da padne grad? Sve do popodne tog 11. jula selom kruže oprečne vijesti izmišljane s očajničkom nadom stanovnika da se može izbjegći napuštanje grada. Svako malo u selo dotrči neki od kurira s najsvježijim vijestima: - Srebrenica pada... Četnici su probili posljednje linije... Svakog trena će pasti. Mora se biti spremna za bježanje...

Selo se odluči da krene prema nezauzetoj teritoriji Sućeske. Tamo ih uputiše da idu dalje, prema kampu Unprofora.

- Žene i djeca pravac Potočari. Muškarci nek krenu šumom pravac brdo Buljim. Tamo je zborni mjesto.

Nekolicina muškaraca iz Timinog sela krenu sa svojim ženama i djecom prema Potočarima, nisu imali snage da se odvoje od njih, a većina onako kako je odlučio vojni štab.

- Muškarci moraju ostaviti žene, djecu i stare da se snalaze kako znaju na putu prema holandskoj bazi – rekoše im i kuriri što su ih sretali usput dok su jurili iz sela u selo da prenesu odluku vlasti.

- Samo da im pomognemo da prenesu nejač pa čemo se vratiti nazad.

- Nema više vremena za vraćanje nazad. Za koji sat svи putevi će biti presjećeni – podviknu vojnik, prašnjavog lica i sivomaslinaste šarene bluze.

Neodlučni muškarci iz Timinog sela ne poslušaše ni ovog vojnika te nastaviše tegliti svoju djecu, svoje stare majke i očeve prema sigurnosti holandskog kampa. Neki vuku svoje mlade uplakane kćeri i sestre koje ne smiju pred četnike, neki nose svoju uspaničenu sitnu djecu. Desetak djevojaka se otrgnu muškarcima iz ruku i pobježe prema šumi. Muškarci potrčaše za njima, dozivaju ih poimence i mole ih da se vrate. Ostaće s njima u Potočarima, obećavaju im. Neće ih ostaviti na nemilost četnicima. Djevojke se ne osvrću niti odgovaraju svojim očevima i braći. Zamakoše ispred potjere u šumu.

Narod se uspaničio, zavriskao, korača prema obećanom spasu kao da ide na gubilište.

Tima drži šake svoje dvije kćeri kao klještima čvrstim stiskom.

- Vi mi nećete bježati u šumu kao one ludače, jeste li razumjele? Ide se u Potočare, tako je štab odlučio, pa nek s nama bude što dragi Allah hoće. Je li vam jasno?

- Ne steži me toliko, mama, to боли – zavapi Suada, Timina starija kći. – Ja ne mislim bježati u šumu.

Mlađa kći šuti, lice joj je obliveno bezglasnim krupnim suzama. Tima ne smije da olabavi stisak, previše je vriske oko djevojaka, može ih povući u bjekstvo. Dosta joj je muke što već dva dana ne zna gdje joj je devetnaestogodišnji sin Nesib, ni pozdravila se nije s njime. Otišao je u ispomoć borcima i otada se više nije vratio. Vjerovatno će ih tražiti sad kad je pala Srebrenica, sad kad se ljudi zbijaju jedni uz druge na koji minut prije nego se razdvoje i krenu u suprotnim pravcima. Toga se majka boji. Ako krene da ih traži, izgubiće vrijeme. Više niko nema vremena za gubljenje.

Njih četvero se dosad nikad nisu odvajali. Otkako im je prije dvanaest godina umro otac njena djeca se stiskaju uz nju kao pokisli pilići. Njeni voljeni pilići. Njena već odrasla

djeca. Kćeri su narasle, zadjevojčile se, zadobile skladne obline, lica su im svježa i lijepa. Bilo bi joj sad lahko da su njene kćeri malehne djevojčice. Ili da su ružne.

– Držite se mene – reče i pojača stisak. – Što god da se desi, držite se uz mene.

Porodica starice Hanke, Timine majke, isti dan

TIMA JE, NENADANO za svoje preplašene kćeri koje su isle pored nje u mraku, napustila glavni put što je vodio prema Potočarima i skrenula prema selu Lehovići, gdje su kao izbjeglice vlaseničke opštine, živjeli njeni stari roditelji.

- Moramo pokupiti moju majku i babu – reče. – Bez nas se oni ne umiju snaći.

Kćeri su se umirile, prate majku bez pogovora, a i ona ih više ne stiće kako za ruke. Ona ih sad samo vodi djedu i nenii kao da su male djevojčice.

U staroj bosanskoj kući gdje su joj bili smješteni otac i majka zateče, ushodane po sobi, svu petericu braće.

Irfan, koji se već bio oprostio od svoje žene Dike, pozuruje ostalu braću da krenu. Ljuti se što se toliko dugo oprashtaju od majke, od svojih žena, od svoje djece, ljuti se što se na suze gubi dragocjeno vrijeme.

- Dosta više tog oprashtanja! – viknu. – Mora se ići.

- Stani još malo, sine – zajeca starica Hanka. – Sačekaj da vas majka još jednom poljubi i pomiluje.

- Majko! – povika Tima kad uđe u sobu prepunu plača.

– Pusti ih neka idu. Moraju što prije poći u šumu. Četnici silaze ovamo i ubijaju svakog muškarca koji je izostao.

- Šta to kažeš, kćeri? Četnici idu i prema Lehovićima? – staričino lice pozelenje od tjeskobe.

- Idu gdje im je volja. Sve je sad njihovo.

- Timo! – zazva je Ahmo, najmlađi brat. Oči mu bijahu natekle od plača. – Spasi mi Nedžada, moje jedino dijete.

Prilazi preplašenom dječaku, ljubi ga, miluje, zaliva mu sitnu glavu suzama.

- Sine, upamti oca. Gledaj me dobro i upamti. – Potom se podiže, krenu prema vratima a onda opet vrati, zajeca i stismu dijete u naručje.

- Timo, pobrini mi se za njega, amanet ti činim. Ti si jedina kojoj njega smijem ostaviti.

- Hoću, Ahmo, ne brini.

- Pođimo već jednom! – povika Irfan i diže uplakanog brata s poda. – Idemo!

Ahmo podje klecavim korakom.

- Idi, slobodno idi, sve će učiniti za tvog Nedžada.

Kad izađoše iz kuće, on nastavi da korača osvrćući se. Timina mati je izgubila svijest i djevojke je zalivaju vodom. Tima dugo, stojeći na pragu, pogledom prati svoju petericu braće kako zamiču prema šumi, ali ne plače. U suhom joj jednjaku zatomljen vrisak, svakog trena može izroniti iz nje.

- Daidže su otišle – reče Suada. – Trebamo i mi sad ići. Nena se osvijestila, ali daidžinici je sad loše.

Ahmina žena leži zgrčena na podu i ječi. Starica Hanka jeca tiho i svako malo zaziva svoje sinove, svakog od njih peterice poimence.

- Šuti, ženo, kuknjavom ćeš prizvati zlo – reče Timin otac mirno. – Kéeri, da idemo?

- Da idemo – odgovori Timo. – Snaho, diži se! Dosta je bilo jadikovanja. Nedžade, uzmi Suadu za ruku i ne puštaj je. Hajde, babo! Hajde, majko! Vakat je da se krene prema Potočarima.

Šulc, isti dan

SVE DO DESET SATI tog kognog dana Šulc je bio gore u gradu. Zatim je, okružen vriskom, plačem i sve učestalijim dozivanjima žena, muškaraca i djece što su u posljednjim zaostalim grupicama koje su, povlačeći se iz okolnih sela i zaseoka, silazile niz taj najopasniji dio Srebrenice, krenuo dolje prema bolnici. U masi što se tu sve više zgušnjavala ne prepozna nikog. Ne zna gdje su mu braća, gdje su mu roditelji, nema njegovih bliskih drugova. Ne nailazi ni na jednog poznanika kojeg bi mogao priupitati za bliske ljudi. Vrti se tuda kao dosadna muha, ne može da stoji, teško mu kad hoda, još teže kad sjedne na neki od stepenika prenapučenog bolničkog ulaza. Prenapregnutu utrobu mu razvaljuje panični strah od padanja u njihove ruke.

Jednom je za dlaku izbjegao ovakvo zarobljavanje. Bilo je to u Bratuncu, 10. maja '92. kad je s dvojicom braće pobjegao kroz stražnji prozor kuće i kroz njive utekao u još slobodno najveće bosansko selo u predgrađu. Dok su mladići trčali prema spasu, oca Redžu su im četnici zvani Bijeli orlovi odvozili u logor.

Sad je bilo drugo vrijeme, nije više bilo porodične kuće s prozorima kroz koje se moglo pobjeći dok oca pred kućom uvode u policijski auto. Pred njim se prostirala čistina i četnici su bili sve bliže. Opet se ushodao u potrazi za nekim poznatim licem.

- Da se ide! – kroz masu se probi ječeći glas.
- Kuda? – Mladić prelijće pogledom na sve strane tražeći čovjeka koji kao i on hoće što prije da bježi. Mršava zgrčena muška lica oko njega su puna nemira i straha. Svi jednako čute.

- Kuda? – povika opet, ali нико не обрati пажњу на njega. Niko ga ne ču. Tren poslije začu se još jedan talas silovitog prskanja granata, potom uslijedi sve bliža puščana pucnjava. Vodile su se borbe prsa u prsa.

Masa se uzgiba, podiže na noge, provri. Kroz nju se probi kao strijela oštiri ženski vrisak. Uslijedi neutješni plač nekog sasvim malog dječaka.

Sunce mu žari u potiljak. Prljavi znoj mu se sliva niz prašnjave obaze. Obrisa lice dlanovima, pa potom obrisa ruke o svoje jedine pohabane lanene pantalone. Da još čeka? Da ide s borcima koji će se za koji sat početi izvlačiti ovim putem? Dvoumi se sve to dugo vrijeme. Kad bi makar mogao ugledati bilo koga koji zna kojim pravcem treba bježati.

Oko dva sata naiđe veća grupa muškaraca i nekolicina žena. Učini mu se da oni znaju gdje idu.

- Povlačite se? – upita bojažljivo.

- Da, idemo prema Kutlića rijeci – odgovori mu muškarac koščatog čađavog lica.

- Tuda treba ići?

- Ne znamo zasigurno kuda treba ići. Čuli smo samo da će se muškarci okupljati na Buljimu.

Grupa mu se učini pouzdanom i krenu za njom. Svakako mu je čekanje bilo iscrpilo svu preostalu moć savlađivanja. Valjalo je poći nekuda. U grupi koja nekud ide je sigurnije.

Djed Mujo, isti dan

- Ići ćeš sa ženama u Potočare i tačka – podviknu unuk.
- Šta si se uzjogunio? Znaš dobro da svi starci silaze dolje.
- Ja tamo neću. Idem s kolonom kroz šumu.
- Ne mogu starci ići s kolonom. Ne mogu izdržati tako težak put. To je osamdeset kilometara brda, planina i šuma. Tvoje noge toliki put ne mogu izdržati.
- Natjeraću ih da idu. Neću da me u Potočarima zakolju kao što druge kolju.
- Ne budali, đedo, nikoga ne kolju u Potočarima. Četnici još nisu ni stigli u Potočare.

Unuk je ljut i nemiran. Mora što prije da krene prema Buljimu, ali nikako ne uspijeva da se otarasi svog prolupalog djeda. Starac već danima samo priča o krvi i klanju i plaši narod.

- Ne mogu te nositi toliki put. Ni tvoj sin te neće moći nositi. Hoćeš li da izginemo zbog tebe?
- Neću ja to. Ići ću sam. Sam ću slijediti kolonu i brinuti se za sebe, a vi se brinite za vas.
- Ali to nema nikavog smisla. Utuvio si sebi u glavu neke gluposti i sad ćeš da umoriš sebe zbog toga.

Vrijeme je da se rastave. Unuk još jednom pokuša da ga ubijedi da nastavi put prema holandskoj bazi, ali djed skrenu kud i ostali muškarci i ubrza korak. Mahnu mladiću rukom kad se uvuče u kolonu.

- Sačekaj! – viknu mladić koga su zvali Džile. – Ne moramo se odvajati odmah. Možemo jedan dio puta ići zajedno.

- Ne želim da idem pored tebe. Tvoj život je vredniji od života ishlapjelog starca.

- O tome čiji je život vredniji odlučuje samo dragi Allah, ali nam on i naređuje da se čuvamo. Da ne ginemo bespotrebno. Ti si navalio da pogineš i to je twoja privatna stvar. Ja će pokušati da spasim svoju kožu. Shvataš li?

- I ja će pokušati da spasim svoju staru kožu. Ne želim da završim kao što završavaju drugi. Znam da je put težak i da ga moje noge vjerovatno neće moći izdržati, ali će makar pokušati. Ako ne budem mogao hodati, ako mi ponestane snage za nastavak puta lijepo će se zavući u kakvo skrovište i sačekati smrt. Neću da me oni zlostavljuju prije nego me zakolju kao ovna. A sad idi. Bolje je za obojicu ako odmah odeš.

Suljo, isti dan

PRITAJENA PUCNJAVA što je do Sućeske dopirala iz okoline Srebrenice traje već od sedmog jula. Branitelji su pripravni već četvrti dan da odgovore na napad ali on nikako ne dolazi. Već su bili odlučili bili da propuste tenkove i da se biju prsa u prsa s pješadijom. Kad tenkovi jednom pređu linije ne mogu tući u tuđe vojнике a da ne ubijaju svoje. To je gerilska taktika koja opet može uroditи plodom. Tako su činili na početku rata, tako su i odbranili ove prostore. Komanda regiona Sućeske je odsječena od glavnog štaba koji se nalazi u gradskoj pošti. Sudija Ismail Klempić prevaljuje svakodnevno po osamnaest kilometara šumskih puteva ne bi li u svoje rodno selo Sastavci donio svježе vijesti iz Srebrenice.

Suljo nema rodbine u ovom selu, on je izbjeglica, ali se srođio s ljudima, stekao u njima prijatelje. Ne može zamisliti da će i ovo selo gorjeti poput njegove Sebijčine. Gdje bi sa snahom i njeno četvero siročadi ako selo padne, gdje bi sa svojom ženom i sinčićem?

Pored njega su njegovi prijatelji: Safet, Ibiš, Fadil. Sjede i čekaju sudiju da ih obavijesti šta se dešava s gradom. Neki mještani su još jučer poveli svoje familije bliže Potočarima, za slučaj da se situacija pogorša, ali Suljo i njegovi prijatelji još to nisu učinili.

- Sućeska će se braniti iako grad padne – čuje svako malo. - I na početku rata je bilo teških, naizgled bezizlaznih borbi pa se izdržalo.

Seljani ukopavaju posljednje vreće žita u zemlju. Vjeruju da će svijet vratiti narod nazad ako ga četnici otjeraju.

- Srebrenica je zaštićena zona, to je zapisano crno na bijelo, oko toga se s četnicima neće pregovarati. Poharaće malo, porušiti ono kuda prođu i sve će se vratiti na staro. Naši oficiri i četnici će se komešati oko svake crte razdvajanja, ali plavci će stvari opet dovesti u red – govori Safet. Uletio je u novu fazu optimizma.

- Ovaj put je nešto drugo u pitanju. Nema aviona, nema nikakve vidljive reakcije – reče Suljo.

- Sačekajmo da dođe naš poštovani rođak i sudija. On je među nama jedini školovan i znat će nam pojasniti stvari – upade u razgovor malehni Ibiš.

Suljo se diže. Pomisli da bi mu ipak bilo pametnije da ženu i dijete povede njenim roditeljima u selo Babuljice, nadomak holandske baze. Nije naodmet biti oprezan.

- Neću više čekati vašeg rođaka. Nešto mi je danas previše spor sa tim vijestima – reče. – To mi razjeda strpljenje.

- Kako hoćeš – reče Safet. – Meni se čini da se još jednom trese gora, a rodit će se miš.

Granate svako malo prelijeću sela Sućeske i udaraju na Srebrenicu. Ispaljuju ih s Rogača, najvisočijeg brda u okolini.

Suljo to popodne šumskim putevima i seoskim prečicama povede ženu i dijete u Babuljice. Tek kad stiže blizu sela shvati da je masa naroda već odavno u pokretu. Pruži korak. "Safet je budala. Pojma nema u kakav smo sos zamiješani", pomisli. Ostavi ženu i dječaka nadomak tastove kuće i pohita nazad. Mora smjestiti snahu i njenu siročad negdje na sigurno. Još jučer je trebao misliti o tome. Potrča.

Kad stiže u Slatinu začudi se koliko velika masa naroda se valja preko brda Bukovik dolje prema nizini. Idu u tišini. Natovareni su spužvama, dekama, vrećama brašna... Na

konjima su stari i vreće. Žene nose djecu na rukama. Većoj djeci su na leđima šareni tovari sa svim i svačim. Po sili nepotrebnih stvari koje nose se vidi da su po prvi put krenuli u izgnanstvo. To je narod sela Sućeske. Žene, djeca i starci. Svi deset sela je krenulo prema Potočarima kao jedna duša.

Mladog čovjeka poče da hvata panika. Uplaši se da je već kasno za bijeg, da su njegovi već otišli u nepoznatom pravcu.

Dočeka ga miris tek pečenog hljeba i otvorena vrata od kuće. Dvanaestogodišnja plavokosa djevojčica je sjedila na pragu. Pljesnu rukama kad ugleda amidžu kako trči prema njoj.

- Mama! Mama! – zagraja. – Evo nam amidže, možemo krenuti.

Punačka žena izleti iz kuće s dva zavežljaja. Jedan bez riječi pruži djeveru, drugi svojoj najstarijoj curici.

- Mama je ispekla hljeb od kukuruznog sjemena – reče djevojčica. – Crven je kao lubenica.

- Nisam imala nikavog drugog brašna – reče žena. – I crveni hljeb je bolji nego nikakav hljeb.

- Rekla sam im svima da ćeš sigurno doći. Nikad nas dosad nisi izdao – reče najstarija djevojčica.

- Amidža je toliko puta stavio glavu u torbu zbog nas, ali danas mu je najpreče da misli na sebe – reče snaha.

- Trebate se brzo oprostiti s njime, da ne gubi vrijeme.

Suljo nije htio da ode prije nego se uvjeri da su mu snaha i djeca s ostalim narodom. Valjalo ih je otpratiti do najbližeg puta što je vodio u holandsku bazu. Tek kad stigoše pred Babuljice i uvukoše se u masu naroda koji je u neredu koračao prema Potočarima, odluči da se oprosti s njima. Tri pune godine se brinuo za tu djecu. Bez njega bi pocrkala od gladi, sve četvero. Zastade.

- Amidža sad mora ići – reče snaha. – Izgubio je puno vremena zbog nas.

Djeca uglas zaplakaše. Njegova plavokosa miljenica zarida iz svega glasa.

- Budite dobri i slušajte majku – izusti pošto poljubi djecu i požuri da pobjegne od njih.

Bilo je već jedanaest sati u noći tog 11. jula kad se konačno uputi prema brdu Buljim gdje su se skupljali muškarci.

Safet, večer, 11. juli

SAFET JE NA DVA DIJELA prepolovio polupečenu kokoš.

- Vama će trebati manje hrane, mislim. Biće vam dovoljna jedna polovina – reče.

- Hoće – reče žena. – Da je sudija stigao ranije, mogla sam kako valja ispeći kokoš.

- Sudija nije mogao stići ranije. Pao je od umora kad je došao. Pola puta je pretrčao.

- Imamo i kanticu s mlijekom, babo. – šestogodišnja djevojčica pokaza bijelu koficu. – Mama je rekla da sam ja odgovorna za kanticu s mlijekom.

- Babo, ja neću da umrem – reče kroz plač osmogodišnji dječak i objesi se oču o vrat. – Ne daj mami da nas vodi četnicima.

- I komad hljeba imamo. Imaš li i ti komad hljeba? – nastavi da čereta djevojčica. – Moraš i ti ponijeti komad hljeba.

- Idemo, sine – reče žena. – Nemaš razloga za strah. Ti si sasvim mali dječak. – Uze dječaka za ruku i blago ga povuče.

Safet strpa u ruksak svoj dio polupečene kokoši i neveliki komad hljeba. Okrenu se i sagnu glavu kad mu suze nenadano orosiše lice.

Žena uze za ruku i djevojčicu. Na desnom ramenu joj omanja putna torba.

- Sigurno ti neće biti teško da nosiš kanticu s mlijekom?

- Neće, mama. Već sam probala da je nosim.

U sobičku na kraju hodnika seoske škole su Safetova djeca i žena proveli tri posljednje godine. Od ulaznih vrata sa svoje porušene kuće on im je pregradio zaseban dio, prostro duševe i čebad, opremio ih sa najneophodnijim potrepštinama. Istina nisu imali ni jednog prozora i vrijeme su mahom provodili u tami, ali zato nisu streljili od metaka i gelera. Sva nejač sela Sastavci je zbog čestog granatiranja bila prebačena u školu. Muškarci su ostali na linijama ispred sela da ga brane. Nije bilo skoro nijedne čitave kuće u selu, ali muškarci su u njima noćivali. Dio izbjeglica poput Sulje i njegovih su se bili naselili u nekoliko manje oštećenih kuća.

Noćas se napušta selo i čitava teritorija Sućeske. Mora se to učiniti u najkraćem roku. Neće se voditi borbe. To je bilo naređenje glavnog štaba. Kako je skoro čitava srebrenička zona trogodišnjom opsadom bila vraćena u kameni doba, sve važne informacije su se prenosile preko kurira koji su išli pješice od sela do sela. Zato se i puno kasnilo s evakuacijom. Mještani svih slobodnih sela i zaseoka su satima čekali svoje kurire da ih obavijeste da su četnici još popodne ušli u Srebrenicu.

- Ispratiću vas do pod brdo Bukovik – reče Safet. Oči su mu modro-crvene od višenoćnog bdijenja i maloprijašnjeg plača. Noć je, prošlo je već jedanaest sati.

- Nećeš – usprotivi se odlučno njegova žena. – Mi idemo s ostalim narodom, a ti idi da se dočepaš tog Buljima. Ne smiješ ići među zadnjima u koloni.

Ibiš, isto veče

OMANJI MUŠKARAC izduženog koščatog lica iznese iz svoje ambulante dva debela jutana džaka puna zavoja, tableta i svog ostalog materijala koje je moglo njegovim seljanima i saputnicima koristiti za slučaj ranjavanja. Slabe fizičke konstitucije, u djetinjstvu često bolešljiv, Ibiš je imao sreću daje Uniprofor baš njegovu kuću odredio za seosku ambulantu. Tako je on prije više od dvije i po godine dobio stalan posao mada u to doba ništa nije znao ni o lijekovima ni o liječenju. Učio je brzo, onako kako se uči u teškim okolonostima, kad se svakodnevno mora susretati s teškim ranama i boleštinama. Doktor Andre, porijeklom Francuz, bio je strpljiv i dobar čovjek i naučio ga je puno toga. Doktor je dolazio samo petkom, a ostalim danima se Ibiš morao snalaziti sam. Imao je taj peh da se teška ranjavanja gelerima ili mećima dese baš kad je doktor odsutan, ali se brzo i na to privikao. I sad, kad je naređena evakuacija, on misli o mogućnostima ranjavanja i volio bi pomoći ljudima ako, ne daj Bože, zatreba.

Istina, svjestan je toga da se seoska ambulanta ne može ponijeti na leđima, ne kad se ide pješice i to svakakvim putevima, ali vjeruje da će mještani njegovog sela shvatiti značaj tereta koji nosi i ponuditi mu pomoć.

Kad je iznio svoje teške džakove iz ambulante, bilo je oko jedanaest sati te prve noći, shvatio je da više ni jednog čovjeka nema u selu.

"Mora da su u školi", pomisli, "Opraštaju se s porodicama."

Kako su žena mu i troje djece boravili u školi dosjeti se da

prvo tamo mora otići pa tek poslije krenuti na zborno mjesto.

Napravi nekoliko koraka pa zastade. Sjeti se da nije zaključao ambulantu i da doktor Andre neće biti zadovoljan njime ako u petak dođe i zatekne otključanu kuću. Istina, doktor već nekoliko mjeseci ne dolazi i malo je vjerovatno da će i u ovaj petak doći, ali njemu valja odraditi do kraja svoj posao pomoćnika.

Pošto stavi ključ u džep, s teškim džakovima na leđima, tromim, umornim korakom se zaputi prema seoskoj školi.

Poslije desetak minuta hodanja kroz gustu pomrčinu nabasa na Fadila, Safeta i nekolicinu svojih seljana.

- Škola je iseljena, nema tamo više nikoga – reče Fadil kad po začuđenom pogledu što mu je rođak uputio shvati šta je naumio da ga pita. – I twoja djeca i žena su otišli s ostalim narodom.

"Ne moram se od njih oprashtati" – zausti da kaže, ali se uzdrža od komentara. Zezali bi ga kasnije, kad ova muka prođe, da je jedini iz sela koji nije ispratio svoje, a zna da su mu šanse da ih vidi još jednom u životu skoro ravne nuli.

- Previše se zadržah u ambulanti, izgubih vrijeme na pakovanje – reče.

- Bolje za tebe što ih nisi ispratio, vjeruj mi – reče Fadil.

– Muka mi je bilo od tolikog plača.

Ostadoše još čitav sat u selu da sačekaju nekolicinu muškaraca što su s porodicama otišli da ih otpriate do pred Potočare. Ići će zajedno. Na jedan ovakav put je dobro ići s rodbinom i prijateljima koje znaš još iz djetinjstva.

Grupa premorenih muškaraca što je pregazila u oba pravca brdo Bukovik se vrati s lošim i dobrim vijestima. Brdo je bilo zasuto granatama dok je narod prelazio, bilo je dosta ranjenih iz drugih sela Sućeske, ali njihovo selo je dobro prošlo. Jedino je Safetova curica puno plakala, bez pravog razloga uostalom. Kad ju je majka u času granatiranja oborila na zemlju iz ruku joj je ispala kantica s mljekom i otkotrljala se niz brdo.

Muradif, 11. juli

ONIZAK MUŠKARAC okrugla lica i sitnih plavih očiju, koje su dobole crvenu boju nespavanja kao i oči svih ljudi što u panici s familijama silaze u holandsku bazu, stoji pred trafo–stanicom i čeka. Čitavu prethodnu noć se premišljao treba li ući u bazu sa ženom i djecom dok još ima vremena ili sačekati odluku glavnog štaba. Njemu je baza preko puta, on živi još od '93. u Potočarima, u betonu trafo–stanice, još od onih zimskih dana kad su poludjele žene zarobile francuskog slavnog generala i natjerale ga da javno, na svim udarnim svjetskim dnevnicima obeća da će njih i njihovu djecu zaštititi od smrti.

Od ranog jutra svako malo izlazi napolje da se još jednom uvjeri kako se rijeka naroda bez prekida slijeva prema Potočarima.

Ugleda holandskog mladog vojnika kako u naručju nosi razvaljenu granatu. Noćas u petnaest do tri ta granata je pogodila trafo–stanicu, ali, srećom po njega i njegovu familiju, nije nanijela nikakve štete. To je jedina prednost kad se živi pod debelim betonskim pločama. Ma šta drugo imao zamjeriti katakombi što mu je poslužila kao dvoipogodišnje sklonište tu zaštitnu ulogu joj nikad neće zaboraviti.

Vojnik se smiješi dok primiče granatu ustima i ljubi je.

"Raduje se. Ići će kući i drugovima pokazivati suvenir iz rata" – bez jeda pomisli Muradif. "Za njega je rat završen."

I Muradif bi rado išao kući, ali on je više nema. Nema više ni njegovog sela niti čitavog njegovog Pobuđa, kraja iz

koga je ponikao. Za koji sat možda više neće biti ni Srebrenice u kojoj je četrdeset hiljada duša cijele tri godine gladujući i pateći se čekalo da prođe rat.

U Potočarima se metež nastavlja nesmanjenom žestinom. Kamioni stižu pretovareni. Mnoštvo žena i djece zakačenih tankim rukama na gvozdene kanate visi poput sasušenih grozdova. Mahom se dolazi pješice, ali ima i dosta konja. Starci i starice sjede na neosedlanim konjima i jedva se vide od svakakvih bala i vreća. Silaze i mlade žene i djevojke sa starcima i staricama na leđima. Mlade žene i djevojke dovoze na civarama i razvaljenim dječijim kolicima starce i starice.

"Ako sve ovamo hrli, biće da su nam plavci obećali nekakvu zaštitu", pomisli Muradif. "Vjerovatno nam je najbolje da ostanemo ovdje gdje smo."

- Šta si odlučio? Hoćemo li ulaziti u bazu ili još čekati?
– upita ga Zarfa, njegova žena.

- Čekaćemo još malo – nevoljko reče. Već mu je dojadila s tim sve jednim te istim pitanjem. Od rane zore samo istrčava napolje i zapitkuje šta je odlučio. Kao da je on neki faktor pa može išta odlučiti.

- Jesi li nam spakovala hranu?
- Jesam. Sve brašno što sam imala sam utrošila, ali ispala su samo dva hljepčića.

- Imaš li koji grumen šećera ili soli?
- Ni zrna. Hljeb je neslan.
- Šteta – reče Muradif tiho, kao za sebe. – Valjalo bi imati malo šećera ili soli za puta.

- Hoćeš li i dijete povesti sa sobom u šumu? – zaplaka žena.

- Kakvo dijete? – obrecnu se čovjek. – Kakva ti sad šuma pada na pamet? I šta mi tu opet plačeš?

- Spakuj koju deku za vas – reče. Kad joj zada kakav posao, neko vrijeme ga ostavi na miru.
- Neću da vodiš moga dječaka u šumu – zarida žena.

– On je slab i mršav, neće se moći po šumi dugo sakrivati.

- Ići će sa mnom, to sam ti već toliko puta objasnio. Tvom dječaku je šesnaest godina.

- Onda da i vama spakujem koje ćebe, biće vam hladno u šumi – reče žena kroz suze.

"Nek pakuje šta god hoće", pomisli gorko, "Samo nek me malo ostavi na miru." Valja mu se odlučiti. Starijeg sina mora voditi sa sobom, to je činjenica, ali šta da radi s mlađim kojemu je već jedanaest godina? Srećom pa njegova žena ne misli na to. Ona se boji samo za starijeg jer je krhak i nejak. Na opasnost po mlađe dijete nikako ni ne pomicala.

- Vama ženama je lahko – reče. – Cijeli život drugi mora da misli umjesto vas. Dok ne stasate za udaju, o vama brinu očevi i braća. Poslije se natovarite na vrat muževima.

- Nepravedan si prema meni. Šta sam ti skrivila? – žena se opet zaplaka. – Smeta ti što se bojam za sigurnost svog dječaka. Ne možeš da shvatiš kako se osjeća majka kojoj dijete odlazi u nepoznato.

- Oprosti – reče čovjek. – Ne želim se danas s tobom prepirati. I prestani već jednom da plaćeš, znaš da ne podnosim suze.

- Dobro, prestaću da plačem, ali mi moraš obećati da ćeš sve učiniti za njega.

Muradif još jednom obeća svojoj ženi da se neće odvajati od sina i da će budno paziti na svaki njegov korak. Potom je posla da napuni dvije flaše s vodom i da ih stavi u dva odvojena ruksaka. Htjede joj reći da i hljepčić odvoji na dva dijela, ali odusta od toga. Naredni sat bi ga gnjavila sa sumnjama.

Kad u 16 sati stiže vijest da je Srebrenica pala, dočeka je mirno. Osjeti samo blagu drhtavicu u nogama.

- Tako? – izusti.

Kurir stoji pred njim bosonog. Gornji dio nečega što je

trebala biti vojna uniforma mu je pocijepan, posivjeo od prašine. Smeđa kratko podšišana kosa mu ulijepljena skorenim blatom i zasuta prašinom.

- Zborni mjesto: Buljim! Put odavde: Gornji Potočari, Šušnjar. Okupljanje svih vojno sposobnih muškaraca na Buljimu! – izdeklamova kurir. – Žene i djeca: baza Unprofora, muškarci: pravac Tuzla!

Zarfa kriknu i pade na koljena.

- Sine dragi, je li to istina?!
- Jeste! – odgovori mladić tvrdim vojničkim glasom.
- Polazak: Odmah! Naredba glavnog štaba!

Dječak, utorak, 11. juli

IZ SELA ŽEDANJSKO su se jasno mogla vidjeti četnička oklopna kola dok su napadala Zeleni Jadar. Samo je kanjon rijeke pregrađivao selo i četničke linije. Branioci su držali jedno, a četnici drugo brdo. Dječak se više puta uspinjao s drugovima nadomak četničkih linija i posmatrao napredovanje tenkova, transporteru i pješadije.

Dječak je već velik, skoro mu je jedanaest godina i mama ga više ne drži zabravljenog u podrumu kao što je činila pune tri godine. Uostalom, ovih posljednjih dana nije se napadalo njihovo selo. Nije se imao čega bojati, ali svejedno ga je ponekad obuzimala drhtavica. I prije je viđao četnike na linijama, ali nikad nisu bili ovoliko brojni i ovako teško naoružani.

- Ovo nikako ne vodi na dobro - čuo bi starije da svako malo kažu, ali kako oni takve tvrdnje ponavljaju već tri godine, dječak im ne pridaje naročiti značaj.

Čuje ih kako čas tvrde: - Srebrenica se može braniti - a koji sat poslige: - Srebrenica se ne može braniti. - U jedno je bio siguran: odrasli vole da pametuju i da jedni drugima nameću svoje mišljenje. Uostalom, nisu oni branili grad pa da znaju može li se Srebrenica braniti ili ne može. Samo mladići iz sela svakodnevno idu u ispomoć našim borcima. Među njima je i Dječakov brat i on se može hvalisati pred drugovima kako njegov brat razvaljuje četnike.

Oni ga ponekad nazovu lažovom, jer svi u selu znaju da njegov brat nema pušku, ali mu ipak zavide što ima tako velikog i hrabrog brata.

Husika, razvodnik seoske straže, svaki je dan, otkako je napad počeo, išao u grad da se raspita šta se dešava i poslige

pričao odraslima šta je tamo sve vidio. Dječak i njegovi drugovi nisu imali dozvolu da slušaju Husikinapripovijedanja pa su se morali krišom uvlačiti u masu. Bili su puno radoznali, a osim toga, pravedno je da i oni znaju šta se zbiva. Svakako će na ovaj ili onaj način saznati o čemu se radi jer, kako je poznato, odrasli ne umiju da čuvaju tajne.

Dječak shvati da nešto nije u redu kad seljani opkoliše Husiku bez ijednog pitanja. Njemu i njegovim drugovima ne rekoše ni: - Marš kući - ni - Ovo nije za djecu - i oni se poredaše u krug oko razvodnika straže kao i odrasli.

Husika je visok, punačak tridesetogodišnjak, ima grlat glas i važi za hrabrog borca.

Danas izgleda nekako drugačiji, bliјed je kao krpa i ne uspijeva da kroz usne procijedi ni jednu riječ.

Tek pošto se neka žena dosjeti da mu da šolju vode on progovori i to sasvim tiho:

- Srebrenica je pala. Prije dva sata.
- Šta?! Šta?! – povikaše seljani i on bi primoran da ponovi isto više puta.

– Žene i djeca moraju ići u Potočare, a muškarci i stariji dječaci preko šume. Zborno mjesto je Buljim.

Dječaku bi milo što i stariji dječaci idu s muškarcima. Njegovoj mami neće biti pravo da ide sama u te Potočare jer, kao i sve mame, voli da šefuje svojim muškarcima, ali i Dječaku je dozvoljeno da jednom krene šumom kao i ostali pripadnici jačeg spola. Svi kažu da je lijepo narastao posljednje godine.

Citavo se selo rastrča na sve strane jer je Husika na kraju rekao da se odmah mora krenuti na put. Mama je još jučer spremila sve što je potrebno, ali svejedno je zabrinuta, krši prste i svako malo plače. Otac bi primoran da još jednom ode gore do linija i potraži brata. Pošto se vrati bez njega mama se naljuti na oca.

- Ne možemo ići bez njega - civili i zahtijeva da on ode još jednom gore gdje su linije i nije je briga što su četnici svud

okolo. Mora joj naći dijete.

Otar je umiruje. Govori joj da joj je sin odrastao momak i da se umije brinuti za sebe. Nekako je ubijedi da krenu i Dječak pođe na put kad i čitavo selo Žedanjsko.

Zbjeg će ići zajedno do Gornjih Potočara, a poslije će se razdvojiti kako je Husika rekao.

Nešto malo prije Gornjih Potočara stiže ih i Dječakov brat. Mama kriknu i objesi mu se za vrat. Potom svi stadoše da se ljube, plaču i govore jedni drugima utješne riječi.

Dječaku priđe otac i pomilova ga po glavi.

- Nas dvojica odosmo šumom, a ti ćeš s mamom dolje, u Potočare.

- Kako to? I ja trebam ići šumom, ja sam već veliki dječak.

- Ne, sine, ti si još mali i moraš ići s mamom.

- Bolje je da idem s vama – pokuša još jednom, ali kad vidje suze na očevom licu, a to je prvi put da ga vidi uplakanog, prihvati pruženu maminu ruku.

- Ti si jedini od nas trojice koji će sigurno ostati živ – reče Dječakov brat i privuče ga u naručje.

- Vidimo se, ako Bog da, za dva dana – doda i priđe mami da je poljubi.

- Ako Bog da – reče mama i onako uplakana viknu kad njih dvojica skrenuše na desnu stranu:

- Idite brzo! Nemojte izostajati!

Azra, isti dan

MLADA SULJINA ŽENA s jednoipogodišnjim sinčićem u rukama nije ni pokucala na vrata babine kuće, već je upala kao furija i povikala:

- Babo! Majko! Hajte, brzo! Narod bježi!

- Ne idem ja nikud – uzvrati joj starac mirno. Puši u novinsku hartiju zavijenu cigaru. – Da sam mlađi išao bih kao i svi drugi muškarci šumom, a ovako nemam kud nego da ostanem u svojoj kući.

- Šta to govorиш, babo? Starci silaze prema Potočarima kao i ostala nejač. Ima čak i mladih muškaraca. Gdje da idu drugdje nego u holandsku bazu? Reci mu ti majko nešto, šta šutiš?

- Nama je važno da su nam sinovi otišli prema tom nekakvom brdu, a za nas stare nije važno – odgovori starica uske glave uvijene u šamiju. – I ti trebaš da spasavaš to dijete, a ne da zbog nas starih stradaš. Dva sata sam ga nagovarala da idemo dolje, a on neće pa neće. Pa ako on smije čekati četnike u kući, čekaću ih i ja zajedno s njime.

- Čekali bi ih mi i u Potočarima, ako već nisu тамо. Ono što su naumili da s narodom тамо urade učiniće i po kućama.

- Ne bulazni, babo! U Potočarima su holandski vojnici. Paziće oni šta pred njima rade.

- Fuj! Silne mi te vojske! Samo se šepure s oklopnjacima тамо–ovamo, a što četnici malo pripucaju oni se sakriju u mišiju rupu. I ti hoćeš da me takva vojska brani! Siđi ti lijepo тамо i spasi to muško dijete, za nas se ne sekiraj.

Mlada žena sjede na tepih pred očeve noge i nasloni na njih glavu. Zarida iz sveg glasa:

- Ni ja neću nikud bez vas. Nek nas strijeljaju, nek nas zapale, nek rade od mene šta im je volja, nek od ovog djeteta rade šta im volja. A ti ćeš sve to gledati i biće ti žao što me nisi poslušao.

Starac se diže:

- Hajde, stara. Ova naša kćer je luda. Nikad nije slušala ni tebe ni mene. Da jeste, ne bi se tako mlada udala.

- Šta nam fali da se pokušamo izvući? – reče starica. Lice joj se razvedri. – Uzmi, kćeri, onu torbu kod kauča gore pa da krenemo.

Starac bješe stigao do izlaznih vrata kad se okrenu i, pomagajući se štapom, podje nazad prema mjestu gdje je prije sjedio.

- Moraš mi prvo obećati da ćeš šutjeti kao zalivena kad se nacrtaju pred nama. Šta god da rade sa mnom, imaš da šutiš. Obećavaš li?

- Neću progovoriti ni riječ. Neću zbog Sulje. Ovo dijete i ja smo mu najdraži na svijetu.

Š. isti dan

OSAMNAESTOGODIŠNJI AKICA, dobitnik Zlatnog ljiljana kao najmlađi borac 82. divizije, to kobno popodne došao je po Š. brata, svog školskog druga.

- Probaćemo se izvući preko Šušnjara – reče. – Šefik, moraš požuriti s oprashtanjem, ako ideš sa mnom.

- Je li to, sine, Srebrenica pala? – upita Š. otac. Svi bijahu izašli pred kuću. Starcu brada drhti. Žene krše prste. Majka utrča u kuću. Š. muž R. proguta pljuvačku. Mladić se snebiva. Povlači nadolje zelenu vojničku bluzu koja je od nasлага prljavštine dobila zemljani boju.

- Srebrenica se nije mogla odbraniti – reče. – Sve smo dali od sebe, ali ništa se nije moglo učiniti. Da smo makar imali još koju bombu...

- Evo vam, djeco, malo hljeba, po fišek šećera i soli i po jedna plastična flaša. Napunite negdje usput vodom. – reče Š. majka. Pruži im ruksak. – Ne oprashtajte se, ne gubite vrijeme. Idite uz Božiju pomoć.

Kad mladići odoše i ostatak familije poče da se ubrzano priprema za put. Prvo je valjalo odlučiti šta da se radi s dječakom od četrnaest godina, Š. bratom. Bio je malehan i žgoljav, put kroz šumu ne bi mogao podnijeti.

- Ići će s nama u Potočare. Ima nas dosta žena, sakrićemo ga nekako – majka donese odluku. Svima lahnu. Najteže je bilo donijeti tu odluku. Sve drugo im se učini lakše.

R. je sjedio na podu prekrivenom šarenim ručno tkanim čilimom u ugлу sobe skoro ukočen od straha. Najradije bi

krenuo sa ženama u Potočare, ali se to ne smije. Volio bi da ima nekoga koji bi mu naredio kuda da ide, ko bi ga uputio šta da radi. On je kukavica. Zato nikad i nije išao na liniju. Jedva da je smio pušku uzeti u ruku. Stariji brat je pokušavao da od njega napravi junačinu. Pokazivao mu je kako se rukuje puškom, čak mu je i nabavio jednu i ostavio u kući prije nego je njihovo selo porobljeno i porušeno. Jednom je pokušao da s borcima ode u ispomoć žiteljima Sebijičine, ali ga je tamo dočekala takva pucnjava da je umalo izludio od straha. Pobjegao je među prvima. Poslije ga više nikad nisu zvali u borbu. Njegov brat se postarao za to. Uostalom, koja korist borcima od kukavica? Da još zbog njih izgube glave?

– Ići ćemo s borcima – prenu ga iz razmišljanja punčev glas. – Diži se, sine, nema nam druge.

I stari se boji, vidi mu se po okrugnjitim očima, po užarenom sjaju što mu bije iz njih.

”Znate da sam kukavica”, htjede reći ali mu punac pruži drhtavu ruku i on je uze u svoju.

- I ja se bojim – reče stari. – Strah je ljudski. Ne boje se samo budale.

- Potočari! Pravac Potočari! – začu se strka oko kuće izmiješana sa sve gušćom paljbom. R. se diže. I svi ukućani se uskomešaše. Nema se više vremena nizašta. Četnici su tu negdje blizu. Možda i pucaju u narod da ga satjeraju u tor kao ovce. Razdijeliše na brzinu vodu i hranu i pohitaše napolje, među svoje sapatnike.

Narod se slijevaše prema Potočarima kao poplava što izbija iz bezbroj rukavaca. Zabradene i raščupane žene, slinava i uplakana djeca, starci s francuzicama na glavi i u crnim paltama dugih rukava kao da su krenuli u džamiju, svi natovareni zavežljajima, plastičnim kesama, bijelim bidonima za vodu, svi s istim strahom u očima. Narasli talas sve gušćeg zbjega, što je sve jače bujao i pjenio kao da prijeti sveopštim potopom se stapao uz grmljavini topova,

pucnjavu, jeku ranjenih i viku dozivanja.

R. se odvoji od žena što su išle u grupi i pođe za puncem put šume. Ne sjeti se ni da se pozdravi sa svojom ženom. Da se makar sjetio svoje voljene djevojčice. On požuri da stigne punca i kolonu koja sve dalje odmiče. Sa svakim korakom strah u njemu slablji. "Najgora je neizvjesnost i čekanje", pomisli i ubrza korak.

II dio

Strah od smrti ima bezbroj lica

Potočari, prva večer i prva noć,
11. na 12. juli

DIKA NOSI U NARUČJU svoju stariju djevojčicu, sestra joj šesnaestogodišnjakinja na ramenima mlađu – djetešce od dvije i po godine, a druga, koja još nije napunila osamnaest godina joj vodi za ruku sinčića od tek svršenih sedam godina. Dikin dječak izgleda čilo, ne žali se na umor iako hodaju satima. Tri sestre su još natovarene torbama i zavežljajima. Hodaju bez riječi. Oči su im još crvene ali su sad suhe. Prije puta su puna dva sata plakale, ridale, vikale i raspravljalje se u babinoj kući. Iza njih usporenim hodom ide Dikina majka i gura zakorjelim betonom umazane, uhlupljene sive civare. Ona je skoro sve do Potočara na leđima prenijela svoju nepokretnu majku. Tek pred ulaz u naselje naišle su na odbačene civare i staricu ubacili u njih.

Djevojke nisu svojevoljno sišle u Potočare, one su natjerane da dođu ovamo. Dikin devetnaestogodišnji brat Jusuf je bio pristao da ih povede sa sobom u šumu, ali majka nije dozvolila. Plakala je, preklinjala sina da ih ne vodi, a

kćeri da ne idu. I Dika ih je kroz suze ubjeđivala da su joj potrebne, da bez njih ne može spasiti djecu. I stara nena je plakala, bojala se da je kći zbog unučića ne ostavi u kući ako djevojke odu šumom. Mladić se jedio suzdržavajući suze, nije znao šta da radi.

- Izgrebite lica noktima! – vikala je majka. - Raščupajte se! Evo marama, zavežite ih oko glave!

- Preko farmerica, navucite nenine dimije - vikala je Dika. - Neće se vidjeti da ste tako mlade.

- Vraga se neće vidjeti, misliš da su oni budale - vikala je starija sestra.

- Ti samo misliš na svoju djecu, briga te za nas - ridala je mlađa sestra.

- Idi, sine, svaki minut je dragocjen - preklinjala je majka. - Njih ostavi meni.

- Ne, majko, ne tebi. Njima ga tjeraš da nas ostavi.

Ni majka, ni sin, ni Dika nisu znali šta je za djevojke bolje. Štab je naredio da žene, djeca i stari siđu u Potočare, ali za djevojke nije ništa odlučio. Ne radi se tu o ishitrenim odlukama donesenim u momentu dok Srebrenica pada i svako malo u glavnu poštu upadaju borci i traže municiju i bombe, kojih više ni za pojasevima komandanata nema, da još koji sat zaustave neprijateljski prođor. Jednostavno nije htio da preuzme odgovornost za ono što ne zna. Starije dječake, eto, nije zaboravio, iako četrnaestogodišnjaci ne mogu fizički bolje podnijeti put od djevojaka poput Dikinih sestara. Glavni štab je odlučivao na osnovu prepostavki o mogućem ponašanju holandskog bataljona. Koji sloj stanovništva će Holanđani, najvjerovalnije, htjeti zaštititi? Da mu je u prvom planu bilo ponašanje osvajača, ne bi nikoga ni poslao u Potočare.

Na kraju krajeva, svaka porodica je morala preuzeti dio odgovornosti za svoje članove, kao što je Dikina majka odlučila za svoje dvije kćeri, a biće ono što mora.

Mladić je sve to vrijeme plačne rasprave stajao do dovratka i čekao da se doneše zajednička odluka. Bio je nenaoružan, nije imao čime zaštititi sestre ako s njime pođu, a i pješčani sat njegovog vremena je polagahno isticao. Tek kad su sestre pristale da krenu s majkom, on je otisao prema šumi.

Azra na leđima nosi glomaznu crvenu torbu. Duge kaiševe je prebacila preko ramena. Svoga jednoipogodišnjeg dječaka je bijelim zavojima iscijepan od čaršafa privezala na grudi. Tako su joj ruke slobodne za oca i majku. Oca desnicom čvrsto drži pod ramenom. Majku lahko vuče da ne izostane i izgubi se u masi naroda što stiže u Potočare. Uspavanom dječačiću svako malo glava leti unazad. Valjalo bi zastati i bolje pričvrstiti zavoje oko djeteta.

- Jadno dijete – kaže starica i rukom mu blago podiže glavu.

- Ništa mu neće faliti – reče Azra. – Još malo pa smo stigli.

Masa naroda se valja prema fabrici akumulatora. Ne može se prići ulazu od stiske koja je tamo nastala.

- Da ovdje negdje sjednemo? – predloži kad ugleda rampu Unprofora. – Kasnije ćemo potražiti mjesto u hali.

- Dobro, kćeri, ti nas vodiš – reče otac.

- Ti, babo, sjedni ovdje do zida da te ne pregazi narod.

Odveza prvo dječaka i predade ga majci, pa se tek potom riješi torbe. Postavi je između oca i majke koja je premorena već sjedila na zemlji. Potom uze uspavano dijete iz majčinih ruku i poleže ga na torbu.

- Ovako će mu biti udobno – reče.

- Nisi me trebalovađovoditi ovamo – reče otac. – Namučićeš se sa mnom.

Mlada žena sjede i poče da trlja bolna ramena. Kaiševi od torbe su joj napravili dvije duboke brazde.

- Neka, nije meni teško – odgovori.

Bilo joj je teško. Svaki mišić joj je bolno bridio kao da je upaljena rana.

Namah joj se zanesvjesti. Prisloni glavu na torbu, pored djeteta.

- Odspavaću malo – reče. – Ne dajte mi spavati više od četvrt sata. Moram nam naći mjesto u hali.

Probudi je očeve jektičavo kašljucanje i ljuti miris duhana.

- Kad dođu da me vode, ti se prikači za nju kako znaš – govori tiho starac svojoj ženi. – Jesi li razumjela? Vuci je, udaraj, radi šta znaš.

- Hoću, čovječe, sad malo šuti. Probudićeš je.

- I onaj nož što je zavezala pod dimije hoću da je natjeraš da baci. Mene neće poslušati, ako joj kažem.

- Ni mene neće poslušati, to joj je uspomena od rahmetli Esada, djevera joj. Znaš i sam koliko je bila bliska s njime.

- Znam, znam. I rahmetli Mujo ju je pazio kao sestru, ništa manje nego Esad, pa ne nosa posvuda njegov nož. – promrlja starac i suho se nakašlja. – Mnogo me brine taj njen nož.

Tima ustade kad malehna mlada plavuša u pratnji holandskog oficira priđe njihovoј grupi.

- Šta to upisuješ? – upita.

- Imena i prezimena svih onih što su ušli u kamp.

- Pitaj ga mogu li nam obezbijediti sigurnost.

Djevojka se na engleskom obrati svom praticocu visokog čela i preplanulog rumenog lica.

Znojav je, izgleda umorno i odiše bespomoćnošću. Plave krupne oči mu se pune tugom dok na tom, za Timu posve stranom jeziku, priča s djevojkom.

- Šta kaže? – upita.

- Kaže da su i oni u njihovim rukama kao i svi mi. Hoćete li mi sad reći kako se zovete?

- Čemu? – odmahnu glavom. – Čemu, onda, služe ti njihovi spiskovi?

Tima se vrati na svoje mjesto ojađena. Stari joj babo Mehmed uvija cigaru drhtavim prstima. Novinska hartija šušti i stalno se kida.

- Da ti ja uvijem cigaru? – ponudi se kći.

- Neka kćeri, snaći će se već. Šta to ono dvoje zapisuju?

- Prebrojavaju narod poimence.

- Trebala si nas upisati – iz sluzavih očiju požutjelih od katarakte izbi tračak nade. – Nikad se ne zna, kćeri.

Š. je sa svojom kćerkicom, sa svoje dvije sestre, majkom, nenom, svekrvom i oniskim mršavim bratom od punih četrnaest godina, našla utočište u fabrici sačme u Potočarima. Po betonu na kojem Š. porodica i ostali narod sjedi, svako malo uvijajući ramena i stresajući se na bliske praske granata je razbacana puščana sačma. Žene sjede stisnute jedna uz drugu. Znojava slijepljena tijela im drhture kao da je hladno. Š. brat leži sklupčan kao fetus, pritajio se ispod jutanih vreća, platnenih zavežljaja i torbi. Djeca spavaju snom meleka na krilima žena. Povremeno im se tjelašća stresu zbog grmljavine topova u blizini, ali su toliko izmrcvarena od puta i probijanja kroz masu da se nijedno ne budi.

Nailazi duga vruća noć. Niko ne može oka sklopiti. Ni sakriveni dječak ne spava. Š. svako malo gleda prema vratima. Ako nahrube četnici prebacice još i svoje dijete na hrpu što su nabacali na nesretnog dječaka. Samo da im ne bude sumnjiva tolika gomila na jednom mjestu. Šta ako budu pretraživali po stvarima? Š. majci sve to dugo vrijeme drturi brada i tresu joj se ramena.

- Ne valja ovako – izusti tiho. I ostale žene šapuću u mraku. Na svaki udar granate se začuje pokoj uzdržani krik.

- Šta ne valja, majko?

- Biće bolje da mu navučemo dimije i da mu mahramom prekrijemo glavu. Dok još ima vremena.

Zejna sjedi skoro nepokretno na travi. Čitavu noć čini tako. Povremeno se malo pomjeri tek da joj se noge skroz ne ukoče. Drži svoju gladnu djevojčicu na krilu. Ako se probudi, moraće joj dati dajede. I dječaku što u polusjedećem položaju spava na zaovinom krilu bi morala dati da jede. Bilo bi bolje da se noćas ne probude i da kekse pojedu ujutru. Poslije neće imati ni mrvice hrane. Zejna ne osjeća ni glad ni žđ. Obuzeta je beznadnim mrtvilom. Kad bi pucnjava prestala makar pola sata, uspjelo bi joj da zaspi.

Kolona, prva noć i rano jutro, 11. na 12. juli '95

SULJI SU OD ŠATORSKOG KRILA ručno sašivene pantalone poderane na koljenima. Rukave džempera isprane, nekad jarke crvene boje, svezao je oko vrata. Na nogama su mu sandale s kaiševima izrađenim od padobranskog tamnozelenog platna. Vrsni majstor je od dobrog đona i nekoliko traka tog platna pravio dobru obuću. Istina, kaiševi su se cijepali brzo, ali on je šio nove trake i zakucavao ih uz đon. Đon je bio najvažniji, a šatorskog i padobranskog platna se moglo nabaviti. Skoro svi muškarci u koloni kojom se kreće, ako ne hodaju bosi, u izderanim patikama ili kakvim kundurama, imaju slične sandale. Nekima su kaiševi poderani i neće ih dugo služiti.

Kolona ide u pravcu Šušnjara. Ne bi ni znao kuda ide da ljudi svako malo ne spominju to ime.

Šušnjari su, rekoše mu, sela u koja nikad nije pala ni jedna granata. Mještani ovih krajeva nikad nisu okusili rat. Izuvez ako neki od njih nisu čuvali linije oko tuđih sela. Zato dižu ovoliku larmu uz put i prekidaju kolonu. Ne mogu da se pomire s gubitkom imovine i marve. Najteže je prvi put napustiti dom. Okolo vlada panika. Neki uđu u kolonu pa se dosjete da nisu odvezali stoku i trkom se vraćaju nazad u selo. Drugi uvlače u kolonu silom guranja, svađe i prepiranja braću, očeve, rodbinu... Treći istrčavaju iz kolone i trče nazad prema svojim kućama jer ih obavijestiše da su stari odlučili da ne silaze u Potočare. Ostaće u svojim kućama pa šta bude. Ču se i da se jedna žena upravo objesila u svojoj štali.

Kolona često zastaje i čeka da se u njoj uspostavi red. Silazi prema rijeci polahko, korak po korak. Sve vrijeme je prati dozivanje, gurkanje, vika i molbe ovog posljednjeg talasa budućih beskućnika. Treba vremena da se navikne na gubitak svega što te je od rođenja okruživalo. Kolona nema vremena za to. Njoj se žuri da stigne na zbornu mjesto.

Tek kad pređe do koljena duboku kao led hladnu rijeku i udalji se, uspinjući se uz brdo, od tih nesretnih sela, kolona odahnu i nastavi da mirno korača.

Muradif se s jednim od mnogobrojnih rukavaca kolone, što se iz svih dijelova srebreničke do prije koji sat slobodne zone uspinjala prema dogovorenom zbornom mjestu, na šumovito brdo popeo među prvima. Iscjepkani dijelovi kolone su išli seoskim i brdskim putevima, kroz šume i prečicama, svuda gdje se još uvijek moglo proći i stići onamo gdje se svi ti rukavci trebaju stopiti u jedno tijelo. To je bio na brzu ruku sklepan plan evakuacije muškaraca, dječaka starijih od četrnaest godina i svih onih drugih što su odlučili da idu sa svojom poraženom vojskom. Ima žena, djevojaka, dvanaestogodišnjih i trinaestogodišnjih dječaka, ima i starih ljudi.

Muradif sjedi pored šesnaestogodišnjeg sina i pola godine starijeg sinovca koga nađe na Buljimu – obradova se silno što se momak snašao da do gore stigne. Odmaraju se i čekaju ostatak ljudstva. Računa se da će matica, kad se sve pritoke u nju sliju, brojati od petnaest do dvadeset hiljada ljudi. Vojnika ima malo, otprilike svaki deseti od onih što stižu na ramenu ima pušku ili za pojaz okačen pištanjem.

Puće komanda za postrojavanje brigada iz Konjević-Polja. Ljudi se podigoše, poredaše kako se pristoji. Čekaše da im se njihov komandant, koji je prvo šutke koračao između redova svoje gladne, slabo odjevene i obuvene vojske, pa potom prilazio pojedinim vojnicima da se rukuje, konačno obrati srdačnim riječima kako je dosad radio.

Komandant se izdvoji na brdašce ispred svojih brigada i otpoče govor:

- Draga, braćo, mi polazimo prvi! Tako je odlučio glavni štab. Jedini poznajemo put do Zvorničke Kamenice. Mi idemo u skoro sigurnu smrt ali je se ne bojimo. Ako je takva naša sudbina, onda ćemo je prihvatići i umirati muški. I dosad nam je smrt bila za petama, kosila naše hrabre drugove, braću i rođake, ali nismo podlegli kukavičluku ni predaji. To da znate: predaje nema! Neće biti lahko do Tuzle, to svi znamo. Napašće nas puno puta, postavljati zasjede, biće trenutaka kad će svako od nas reći: ovo je neizdržljivo, lakše je dići ruke i predati se. Tad, kad vam bude najteže, smognite snage i sjetite se da vas kod njih čeka samo nož. Draga braćo, mi im nećemo dozvoliti da nas mrevare i kolju kao životinje. Zato smo se sve ovo teško vrijeme i borili – da zaštitimo našu domovinu, našu nejač i pravo na častan život i časnu smrt. Još jednu tešku naredbu da vam prenesem: ranjenike ćemo nositi, a mrtve ćemo ostavljati pa neka je rođeni brat, otac ili sin.

Pošto završi s govorom komandant Veiz Šabić naredi pokret i krenu ispred svojih brigada.

Jedanaest sati je u noći. Brigade Konjević–Polja koračaju bez smetnji, čovjek za čovjekom, kroz gustim mrakom obavijenu bukovu šumu. Najvažnije da onaj što slijedi iza budno pazi svaki korak onoga što je ispred njega. Ako bilo ko pogriješi, zadrijema sekundu ili malo izostane, može odvući ostatak kolone pravo četnicima u ruke.

- Gdje to idete? – ču se grlat povik oko jedan sat od ponoći. Kolona stade, izvidi gdje se nalazi. Ubrzo shvati da se otcijepila od prethodnice i da je umalo sišla sve do četničkih rovova. Vrati se unazad i krenu pravim putem. Brzo stiže prethodnicu koja je čekala ostatak kolone. Tako čelo kolone hodaše čitavu tu prvu noć. Muradifov sin hodaiza njega, a sinovac ispred.

Bila je odavno prošla ponoć kad se Suljo uvuče u kolonu i krenu sa zbornog mjesta na Buljimu. Oko dvije hiljade ljudi je već hodalo, čovjek za čovjekom, već više od dva sata. Nepregledna masa ljudi je strpljivo čekala na brdu da pođe u koloni. Nebrojeno mnoštvo se u zakašnjelim rukavcima još uvijek uspinjalo prema zbornom mjestu.

Oni što su već u koloni prate, poput slijepaca, one ispred sebe. Ide se sad uzbrdo, sad nizbrdo. Noć je i samo mještani krajeva kojim se prolazi ili vrsni vodiči mogu sa sigurnošću tvrditi da znaju kuda idu. Najveći dio poput Sulje budno prati leđa svog prethodnika, toliko može vidjeti. Sulji se vrti u glavi od umora, ali ne posustaje. Ići će se cijelu noć – rečeno im je na polasku. U zoru će se odmarati kod sela Kamenice. Tamo će ih čekati prethodnica, jedinice iz Konjević–Polja.

Safet i njegovi Sastavčani se tek u zoru priključiše koloni. Prethodnica je bila u neprekidnom pokretu već punih sedam sati. Na brdu Buljim je i dalje masa ljudi koja čeka na red da uđe u kolonu. Prema brdu Buljim iz svih pravaca ide još oko šest hiljada ljudi koji, zbog sporog napredovanja i raznoraznih zastoja, još uvijek ne uspijevaju da stignu na zborni mjesto. Komandant Ejub Golić, koji važi za najhrabrijeg srebreničkog komandanta, čitavu tu noć raspoređuje ljude, postrojava i borce i neborce, neumorno objašnjava kuda i kako da se ide. Izgleda mladoliko, iako mu je trideset devet godina. Plava mu kovrdžava kosa sva raščupana. Pomažu mu njegovi Glogovci, prekaljeni ratnici. Pošto uveza kolonu i odredi vodiče, naredi svojim ljudima da se vrate nazad. I on će s njima, na rep kolone. Moraju se čekati oni što kasne. Mora im se odrediti mjesto u koloni. Mora im se objasniti koje ljude da slijede. Moraju im se naći sposobni vodiči. On je navikao da komanduje ratnicima, ali ovu noć takvih ima malo.

Ogromna većina muškaraca koji idu nikad nije ispalila nijedan metak, ako su ikad i držali pušku u ruci. Jedni su povremeno išli na linije, ali kako nije bilo oružja komandanti su ih ili vraćali nazad kućama ili im dozvoljavali da leže u rovovima dok se pravi borci malo naspavaju, odmore ili povremeno odu svojim porodicama.

Šest sati ujutru, 12. juli

ŠULC SE UKLJUČI U KOLONU nešto malo prije šest sati toga jutra. Cijelo prethodno veče i čitavu noć, do zore, u gužvi se korak po korak probijao do zbornog mjesta. Poslije je satima s ostalom masom naroda što se okupila tu, na travnatom dijelu velikog brda, čekao da prethodnica kolone, čije je čelo krenulo prije sedam sati, napravi mjesto dijelu ostatka ljudstva koji već čeka i dijelu što tek treba doći do te tačke odakle se polazilo u nepoznato.

Osjeti olakšanje kad podje. Važno je da se kreće, da ne zaspi čekajući pa da izostane, da se ne udrveni od straha čekajući. Strah uništava živce kad se čeka. Strah razjeda svaki djelić snage u premorenom gladnom tijelu kad se čeka.

On hoda, već skoro četvrt sata hoda, ne mora se više bojati da zbog straha što ovladava njime, neće moći ustati. Kolona je s travnatog brda zašla u šumu. Tek što napravi prvi zaokret uspinjući se tvrdim makadamom nasta pakao. Kiša topovskih i tenkovskih granata sruči se na gornje dijelove šume. I gore, gdje je paljba bila najžešća je bila masa ljudi, i pozadi gdje granatiranje svakog trenutka može uslijediti je bila masa ljudi. Nenaoružani muškarci oko Šulca se rastrčaše na sve strane u potrazi za zaklonom. On se stušti nizbrdo s grupom nepoznatih ljudi. Umalo ne upade u potok.

– Četnik – procijedi neko. Šulc se hitro okrenu i baci u nekakvo mokro šiblje i trnje iznad potoka. U padu izgreba kožu na nadlaktici desne ruke. Odatile otpuza do stabla vrbe, primiri se minut–dva, pa tek onda se usudi pogledati

ima li stvarno četnika na suprotnoj obali. Ugleda jednoga. Stajao je koji metar udesno od Šulca polegnutog u šiblju i paprati. Tijelo mu do glave zaklonjeno visokom travuljinom. Puščana mu cijev uperena prema mjestu gdje su Šulc i ostali bjegunci polijegali.

Kolona u kojoj je četrnaestogodišnji Mehdin kreće da se uspe na travnato brdo Buljim oko šest sati. Zastade na vrhu brda. Dječak se zapanji kad na drugoj strani, tamo naspram, u dolini, ugleda svjetla. Na stotine sijalica i gradska rasvjeta. Tri godine nije vidoj svjetla.

- Babo, babo! – uskliknu i povuče oca za rukav da i on vidi. – Je li ono tamo Srbija?

- Jeste, sine.

- Za sat bi stigli dolje, zar ne?

- Bi, sine, ali se tamo ne smije.

- Znam da se ne smije, ali ipak je lijepo vidjeti svjetla.

Postaja još časak gledajući u čaroliju poigravanja sijaličnih blještavih zraka, a onda mu u uši bubnu od treska eksplozije u blizini. Otac ga silovito povuče za ruku.

- Za mnom! – viknu.

Stuštiše naniže prema šumi koja im je jedina mogla pružiti zaklon. Na brdo se sruči u nekoliko sekundi desetina granata. Začuše se jauci ranjenih. Prestrašeni bjegunci se u trku približiše potoku. Umalo ne nagaziše na mrtve. Šest tijela. Mehdin skrenu glavu malo u stranu da ne gleda. U stomaku mu nabubri mučnina.

- Žena – reče otac.

- Da ih makar možemo ukopati – reče neki čovjek. Mehdin smognu snage u sebi i priđe mrtvima.

- Presječeni rafalima. Nisu se dugo mučili – reče otac pa čučnu pored najbližeg tijela. Pažljivo mu, kao da ga može povrijediti, dotače očne kapke i proba da ih zatvori. Staklaste plave oči se čim otac skloni ruku rastvorise. Široko rastvorene i iznenadene mrtve oči gledaju u plavetnilo neba.

"Hoće još da gleda" – pomisli dječak. – Ostavi, babo – reče Izet, dječakov brat. – Svejedno je to sad. Daj da bježimo odavde.

Siđoše u potok. Tamo još jedno tijelo. Okrenuto leđima. Jedna noga presavijena u koljenu, druga ispružena. Jedna ruka priljubljena ravno uz tijelo, druga presavijena u laktu. Čovjek je mršav, nema više od trideset pet godina.

Mehdinova grupa se ne usudi preći potok. Ustrča se nazad, prema uskom pojasu šume. Opet izbiše na golu ravan. Tad otpoče još žešće granatiranje nego prvi put. Nadadoše se ponovo u bježanje.

Granatiranje potraja puna dva sata. I jurnjava gore–dolje, tamo–ovamo, u potrazi za čvrstim skloništem potraja dva sata. U toj raspamećenoj jurnjavi izgubiše Izeta, Mehdinova starijeg brata. On i otac nastaviše da jure bez njega. Bježe puna dva sata u nadi da će naći izlaz iz kruga najlućeg granatiranja.

Muradif je u koloni s brigadama iz Konjević–Polja. One su prethodnica i jedine su koje su prevalele jedan mali dio puta. Oko osam ujutru stigoše blizu sela Kamenice. Poradovaše se da sve dobro ide, ali im radovanje bi kratka vijeka. Pred samo selo otpoče granatiranje i mitraljeska paljba. U vrevi i buci što tad nastala jedva se čuše zapomaganja i dozivanja ranjenih.

Komandant Veiz naredi koloni da ga čeka dok ne provjeri šta se to dolje dešava. Povici: "Izgibosmo!" i "Upomoć" učestaše. Prekaljena desetina momaka na čelu sa Veizom pojuri nazad, tamo odakle su dolazili pozivi.

Vratiše se poslije sat vremena sa šest ranjenih ljudi.

- Nema mjesta panici – reče komandant glasom punim samopouzdanja.

Odluci da se ostane tu u blizini sela sve do mraka. Glavni štab je tako naredio. Previše je opasno kretati se za dnevnog svjetla.

Suljin dio kolone stiže na prvo odredište oko devet sati. Posjedaše oko drveća da se odmore, jedu, prodrijemaju. Suljo ne smije da se preda snu. Strah ga je. Boji se da će ga četnici zarobiti na spavanju. Malo ko oko njega smije da istinski zaspri. On leži na travi i posmatra svoga dobrog komšiju Omera, koji je na put pošao sa četrnaestogodišnjim sinom. Kad dječak povremeno ustane da se prošeta i protegne noge, brižni otac viće za njim:

- Ovamo, Envere! Ne mrdaj od mene, Envere.

Ne prođe puno vremena kad, eto, prijatelj Fadil se smiješi i ide prema njemu. Prate ga tri rođaka.

- Imaš li kakve hrane? – upita Fadil kad sjede pored njega.

- Ovu crvenu kukuruzu, ako je smijete probati.

- Naravno da smijemo – nasmiša se Fadil i željno prihvati pruženi komad hljeba.

- A čime si je ovako obojio?

Komandant Golić i njegovi vojnici sve do jedanaest sati toga dana prikupljaše odbjegle raspamećene civile po brdu Buljim i okolnoj šumi. Potom ih upućivaše kojim putem da krenu kako bi sustigli kolonu. Kad otpoče dvosatno neumoljivo granatiranje, bi primoran da zaustavi dalju potragu. Valjalo se pobrinuti za one što su već bili na okupu. Valjalo se pobrinuti za stotine ranjenika. Valjalo je spašavati one što se još mogu spasiti.

Kad rep kolone, praćen Golićem i Clogovcima, pođe sa zbornog mjesta iza njega ostade oko pet hiljada ljudi.

11 sati, 12. juli, Potočari, četnički general Mladić ulazi s vojskom i kamerama

GENERAL STOJI NA ASFALTU nasuprot žicom ograđenog holandskog kampa. Iza žice masa prestrašenog naroda. Ženama su usta iskrivljena od plača, oči zaobljene strahom, ali one se smiješe kroz suze. Djeca hvataju bačene čokoladice dok beogradske kamere snimaju darežljivost svoga narodnog heroja. Starci i mlađi muškarci gledaju u pridošlicu pogledima osuđenika koje vode na gubilište, a pred njima, dok im dželat namiješta glavu na giljotinu, stoji onaj što će podignuti ruku kad odredi da sjećica treba odrubiti glavu. Niko, osim naivne gladne djece što hvataju rijetke poslastice od generala, ne očekuje pomilovanje.

Mladić izgleda onako kako treba da izgleda krvnik. Lice mu je prepečeno, grubo, izraz neumoljivosti se ne skida s njega ni kada se smiješi i pruža kroz žicu dječačićima slatkiše.

Š. se laktajući svud redom nekako probi kroz masu do pred samu žicu i ču slavnog srpskog generala kad grlatim nepokolebljivim glasom reče:

- Majke, sestre, ne brinite se. Vaši muževi, očevi i braća su svi bezbjedno stigli u Tuzlu.

Ona je digla ruku kao đačić u školi, hoće da zamoli njega lično za flašu vode jer crkava od žeđi. Malehna je i stiješnjena u masi, teško da će iko iz Mladićeve pratnje a kamoli on vidjeti njenu podignutu ruku.

- Jesu li to, mama, odvezli babu i daidže avionom? – zacvrkuta neka djevojčica u blizini.

General se načas okrenu prema vojnicima iz svoje neposredne pratnje i upita:

- Zašto niste zapalili ono selo gore?

Š. spusti ruku.

Dikina majka bi upornija. Ona se imala obratiti generalu po mnogo hitnijem pitanju.

- Molim vas, gospodine! Molim vas, gospodine!

On je već dublje zašao u narod. I njegova pratnja i kamere su s njime u masi.

- Pomozite ovom nepokretnom narodu, gospodine! – tvrdogлавa žena pokaza na svoju majku skvrčenu u civarama.

- Za to se ne brinite. O tome ćemo najprije povesti računa – odgovori general i potom uze od svog pratioца flašu borovnice i otčepi je na iskrzanom limu staričinih trouglastih kolica s jednim točkom.

- Nemoj da sutra kažete da sam je otrovao. Pred vama sam je otvorio – potom predade začuđenoj starici flašu u ruke.

Kamere, naravno, ovjekovječuju svakogest dobročinitelja. Tako snimiše i scenu kako dva hitno pozvana plavci izvlače staricu zaglavljenu u tjesnim kolicima i ubacuju je na vojni kamion maslinasto zelene cerade.

Može se s pravom ustvrditi da s Dikinom nenom otpoče prva runda deportacije srebreničkog stanovništva. Plavci nastaviše da tovare na kamion nepokretne starice i pokojeg starca, a i nenina mlađa kći iskoristi priliku te se s dvije curice ubaci gore.

- Ne mogu je pustiti samu – reče pravdajući se svojoj sestri koja je stajala pred kamionom.

- Kako i gdje će je poslije naći?

Dika zaboravi i nenu i tetku kad će da se hljeb baca u narod. Bacao se pravi, bijeli pšenični hljeb, umiješan s kvascem, hljeb kakav je postojao prije tri godine.

Te odlike hljeba što se bacao Diki ne padoše na pamet. Ona hoće da se dokopa bilo kakve hrane, jer od onog svog pljosnatog, neslanog, hljeba, umiješenog od dugo tučenog klipa kukuruza, cvata ljesove rese, koruba od jabuka i šake zobi, tog svog hljeba ona više nema ni grama, a troje djece joj još od ranog jutra ciče gladna.

Dika vitla rukama, ugurala se sasvim blizu žice, prati luk pada svakog komada što se baca, ali nikako da jedan komad padne na njenu stranu.

- Ostavi se toga, Diko! – zazva je komšinica iz babinog sela kad je prepozna u masi.

- Sestru ti Samiju traže dvojica mladih četnika – reče žena. – I moju Azru traže.

- Kako to? Što njih? – mladu ženu obli vrelina, kao da je zasuše čabrom kipuće vode.

- Izgleda da su im zapale za oko dok su još isle u vlaseničku školu. Rekoše mi da su iz Studenca rodom. Ja njima rekoh da su i jedna i druga otišle u Tuzlu još prije dvije godine. Samo se bojim da mi nisu povjerovali i da će ih nastaviti tražiti.

Azra izađe iz julskom žegom pregrijanim limom pokrivenе hale da traži vodu u pratnji neke njoj nepoznate žene. Otac, majka i njen dječačić više nisu mogli podnositi žeđ. Dvije žene, raspitujući se usput, nađoše neki potočić u šumarku. Ispljuskaše lica i ruke do ramena, uđoše u vodu i sagnuše se da se napiju. Potom napuniše dvolitarske plastične flaše i probijajući se kroz narod vrtiše se u paklenski vruću ogromnu halu. Pošto se otac i majka napiše, htjede da pridrži grlić boce pred dječakovim ustima, ali on je zgrabi čitavu sitnim šakama, nakrivi je prema ustašcima i klokočući i prosipajući navali da piye. Usput sijeva očicama neprijateljski na majku koja pruža ruku prema flaši.

Djed se po prvi put otkako su stigli u Potočare blago nasmiješi.

- Vidi ti đedinog ponosa. Ščep'o flašu k'o veliki. Neka, neka, samo ti navali, pij koliko ti je volja.

Djedovu veselost prekide kao makazama iznenadni tajac u dupke punoj hali. Još s ulaza bučni, među narod upade šest mladih četnika. Crvene marame su im svezane oko čela, a lica im ofarbana u crno.

- Dokumenta! Pare! Zlato! Na sunce s njima! Za pet minuta da ste povadili sve što imate i da nam poredate ovdje! – pokazaše čošak hale do vrata, pa odoše da obiđu ostatak ogromne prostorije uzvikujući sve jednu te istu pjesmicu. Potom obiđoše još jednom, vičući bez prekida, one dijelove kojima su prošli. Na kraju zaurlaše pred vratima:

- Za pet minuta se vraćamo! Nek sve bude spremno onako kako smo naredili!

Čim izađoše, Azra prostenja:

- Babo, diži se! Majko, daj mi to dijete! Drži ovaj zavoj. Majka joj pomognu da zavojem stegne dječaka oko prsa.
- Baci nož – prošapta.
- Pusti sad to. Ovdje nešto ne miriše na dobro. Idemo!

Kad stigoše blizu rampe Unprofora, shvatiše da tamo nagrće svijet. Azra se, vukući oca i majku, s crvenom torbom na leđima i dječakom na prsimu provuče kroz masu i stade skoro pred rampom.

Pet praznih autobusa stoji na cesti.

Uskomešana bučna masa najednom utihnu kao po komandi. General Mladić još nije završio obilaženje Potočara. Stiže pred rampu. Grubost i surovost mu se ne skidaju s lica.

- Imala li, narode, među vama kakav rođak ili rođakinja komandanta Zulfa Tursuna? – glasno upita.

Masa šuti.

- Mi smo u dobrim odnosima iako na neprijateljskim stranama. Upravo smo se čuli radio-vezom i on me je zamolio da se pobrinem za njegovu rodbinu.

Masa i dalje šuti kao zalivena.

- Evo, ja pripremio auto – pokaza rukom na bijelog golfa parkiranog ukraj puta. – Odlučio sam da pomognem vašem slavnom komandantu i da mu familiju bezbjedno prebacim do Tuzle.

Masa svejedno šuti.

- Još jednom vas pitam i poslije više neću. Ima li među vama rodbine Zulfa Tursuna?

- Imam ja! – ču se ženski glas.

- Haj’te oslobodite ženi prostor da prođe.

Masa se razmaknu i napravi joj prolaz. Ona je mlada, debeljuškasta, u bijelim je dimijama, a glava joj prekrivena šamijom. Hoda sigurnim korakom. General Mladić je rukom uputi prema svojim pomoćnicima što su je čekali pored auta. Kad se približi autu, jedan od njih joj galantno otvorи zadnja vrata. Žena stiže, nagnu se da uđe. Najednom okrenu preneraženo lice, izvi se cijelim tijelom, zakorači kao da hoće da se vrati nazad, prema narodu... sruši se onesviješćena pored auta.

- Haj’te, momci, pomozite joj da uđe – reče general ne mijenjajući izraz na licu.

Pomoćnici priđoše, podigoše beživotno tijelo i uguraše ga u auto.

Puno svijeta se tiska prema rampi. Azrin babo zastaje, neće da ide. Ona ga čutke vuče naprijed.

- Vrati me nazad – zatuli.

Ispred rampe su četnici i Unproforsi napravili zajednički lanac, uvezali se rukama da spriječe prodor mase koja nagrće i hoće po svaku cijenu da se dočepa mjesta u autobusima.

- Pazi to dijete! – starac i dalje gundža.

- Ugušiće ga narod!

- Šuti i drži se mene!

Vojnici napraviše kordon. Dadoše znak za pokret. Masa pohrli. Azra pohrli za njom onako učetverostručena, teška, ali ne ispušta ni centimetar silom guranja izvojevanog prostora. Ušla je u kordon i probija se naprijed, fali joj samo još koji korak... Ne diže pogled.

Babo joj se otkide s ramena. Gurnut snažnim udarcem u prsa, starac pade na asfalt.

- Gdje ćeš ti, stari? – upita mladi vojnik lica obojenog u crno. – Pusti žene i djecu da prođu, ti ćeš posljednji.

Azra se okrenu, spusti se na koljena da podigne oca.

- Nazad! – prodra se isti vojnik. – On mora nazad!

- Pusti mi oca da prođe, tako ti Boga! Samo mi je on živ ost'o! – zavapi žena i nastavi da podiže oca.

- Sve mi je izginulo, nijedno muško osim njega nemam!

- Pusti ga! – reče drugi vojnik, jednako ogaravljenog lica. – Vidiš da je to mrtav čovjek, jedva diše.

- Nosi se u p... materinu zajedno s njime! – zvučno otpljunu prema Azri prvi vojnik. – Brzo! Da te ne gledam više!

Azra ne čeka da joj dva puta kaže. Diže oca i povuče ga iz sve snage prema izlazu iz kordona. Hita kao furija prema autobusima.

- Brzo, babo, brzo!

Starac pruži korak. Učini se da se neka neočekivana mladost useli u njegove krive mršave noge. Azri bi potrebno da ga samo malo pogura i on zakorači na prvi stepenik i uđe u autobus.

Za njim uđe majka pa tek onda Azra s dječačićem u pamučnoj crvenoj suknjici dugoj do koljena. Majušno bebasto lice mu zbrađeno bijelom mahramom na ojice.

Autobus se za tili čas napuni i prepuni. Mlada žena stade da se oslobađa tereta, dijete pruži majci. Kad sjede i osvrnu se da vidi koga sve ima u autobusu, shvati da je njen otac

jedini muškarac. Samo sasvim mala djeca i žene.

U autobusu je gužva i nesnosna vrućina. Prozori su zabravljeni, ni dašak svježine ne može unutra.

Zabrundaše motori. Zasmrdješe izduvni gasovi. Prvih pet autobusa se uputiše prema Tuzli.

Dječak se s majkom i ostalim ženama i djecom sela Žedanjsko provuće kroz masu naroda do fabrike akumulatora. Narod je posvuda, po asfaltu, po livadama, po okolnim šumarcima. Čitavi ravni Potočari se crne od ženskih i muških glava.

- Mama, pogledaj, ima puno muškaraca, mogli su i naši ovamo doći.

- Nisu ni ovi trebali – odgovori majka jetko. – Bolje bi za njih bilo da odmah krenu prema šumi.

- Kasno je. Oni više nemaju kud. Sad će ovamo četnici – reče komšinica.

Gladna i žedna sasvim mala djeca ciče. Veća se zbila uz majke i utišala. Čeka se. Ne dugo. Oko podneva u masu urlikajući upade grupa četnika ogaravljenih lica.

- Sve čemo vas pobiti!

- U Drinu čemo vas bacati!

Masom se prolomiše krici. Nadjačaše četničke urlike.

Dječak zavuče glavu u majčino krilo. Ona ga pokriće betom preko glave.

- Ne boj se – prošapta. – Samo prijete.

Kad se galama malo utiša, Dječak zaspia.

Dika dotrči sva zadihana do mjesta gdje je ostavila sestre s majkom i svojom djecom.

- Samija! – uzviknu. – Slijepi se uz mene licem i ne diži glave više nikako.

- Šta je?! Šta je bilo?! – uzbuni se majka.

- Traže je četnici.

- Dižite se djeco! – uzviknu majka. – Idemo! Autobusi stižu dolje kod rampe.

Dika nabasa na svog svekra Mehmeda. Stajao je blizu kanala.

- Gdje to žuriš, snaho?

- Prema autobusima. Hoćemo odmah da bježimo odavde.

- Možda bi bilo bolje da prvo upišeš sebe i djecu na spisak. Ja poš'o da tražim onu curu što upisuje narod.

- Majko! – zazva Dika. – Dođi ovamo!

Majka se okrenu. Već se bješe s ostatkom familije ugurala u masu. Svijet je pristizao sa svih strana, zgušnjavao se u blizini rampe.

- Ti ovamo! – viknu majka. Nije ni primijetila da joj kći priča s svekrom.

- Odoh ja tamo, babo, vratiću se poslije.

Pošto se progura do majke, reče joj da se prave nekakvi spiskovi i da bi bilo bolje na njih se upisati.

- Kakvi spiskovi, ludo moje?! Kad su to oni poštivali spiskove? Nego, uzmi ti svog sina u naručje da ga rulja ne pregazi i kreni za mnom.

Konji u čoporu frkću, jure po livadama, po prvi put su ostavljeni bez nadzora vlasnika i ne znaju gdje da se djenu. Da ih ne ostave same po selima, ljudi su ih doveli dovdje. Većini su prenijeli stare i nemoćne članove familije. A sad su slobodni, jure posvuda. Za njima pojuriše pijani četnici. Uspije im da pohvataju nekolicinu. Uspeše se na neosedlane konje. Podvriskuju, udaraju ih gvozdenim vršcima cokula u sapi, natjeruju ih u narod. Jednom rukom se drže za konjske grive, a u drugoj drže svaki po flašu rakije.

Konji se uz njištanje propinju na prednje noge, ukopavaju se na zadnja kopita, drhte im usjajene slabine, ali ne mrdaju

ma koliko ih bjesomučno četnici udarali i uz psovku, viku i dizganje natjerivali da pregaze narod.

- Majku ti j... balijsku, što si toliko zapeo! – opsova jedan od jahača svog konja.

- Naučit će ja tebe kako se sluša gazda! – viknu drugi.

Konji ne popustiše i jahači odjuriše negdje put Bratunca.

Dika i njene sestre, djeca i majka se uguraše u jedan od autobusa.

Četnici uđoše u narod. Ima ih svakakvih. Ima bradatih, ima ih s crno–bijelim povezom oko čela, ima ih s crvenim povezom oko čela. Nekima su lica ofarbana u crno, nekima u zeleno. Neki imaju crvene beretke na glavi, neki vojničke kape. To su oznake ubilačkih odreda kojima pripadaju. Bratunačke i zvorničke brigade. Makar onaj dio što je ofarbao lica da ih ko iz bivšeg komšiluka ne prepozna. Pod kompletnim su naoružanjem. Svaki ima na ramenu pušku, za pojasom pištolj, u futroli nož i kotur žice okačen na petlju od opasača. Mladićev Drinski korpus. Mladićeve drinske zvijeri. Mladićeva razularena banda. Stručno rečeno, to su jedinice za specijalna dejstva.

Zejna se skupila u sredinu mase. Na livadi je. Četnici je ne bi ni primijetili da se nisu uvukli u narod, u sve njegove dijelove. Ona je skupila ramena, pogrbila se i sagnula mahramom umotanu glavu. Odjeća na njoj je izritana, jer ona je prosjakinja; već tri godine pruža ruku da joj, oni što imaju malo više, udijele komad hljeba. Njen svekar je umro od gladi prije dvadeset dana. Povremeno bi s gorčinom i kajanjem pomislila na njega. Možda on ne bi umro da se više potrudila u prošnji. Danas, kad u Potočarima četnici ulaze u narod, ona je sretna što je taj dobri čovjek već mrtav.

Četnici odvajaju muškarce od žena i djece kojima je dozvoljeno da ulaze u autobuse ili da se popnu na kamione što svako malo pristižu u Potočare. Starcima, mlađim muškarcima i dječacima, za koje se onima što kontrolišu prelaz do autobusa i kamiona učini da su stariji nego što bi trebali da budu, to nije dozvoljeno.

- Na lijevu stranu! Ti, na lijevu stranu! – komanduju vojnici i starci, mlađi muškarci, dječaci od trinaest, četrnaest, petnaest godina bez protivljenja prelaze na lijevu stranu i priključuju se dugačkoj koloni ranije već odvojenih muškaraca.

- Bacajte stvari na onu gomilu! – i odvojeni ljudi bacaju ruksake s posljednjim komadom hljeba, flašom vode i fišekom šećera na jednu te istu gomilu.

- I lične karte na gomilu – i oni i njih bacaju na istu gomilu.

Većina hoda mirno, bez osvrtanja, glave su im pogнуте. Nekima tijela drhture, neki plašljivo, nakratko zadignu glave prema autobusima.

Holandski vojnici su izmiješani s četnicima, oni rade što im se naredi. Neki četnici su obukli plave prsluke Unproforaca i vrlo ih je teško razlikovati od Holanđana kad ćeute.

- Ti, na lijevu stranu! – nastavlja se odabir.

Ali ponostaje muškaraca. Oni više ne idu prema rampi sa svojim porodicama. Porodice u kojima ima muškaraca ne hitaju prema autobusima. Opkolile su svoje muškarce, starce i dječake, zgrčile se u drhtave razbacane grupice po livadama i fabričkim halama Potočara. Nadaju se da će ih moći sakriti svojim tijelima, torbama, čebadima i zavežljajima. Nadaju se da će baš njihovi muškarci ostati nevidljivi u tolikoj masi naroda. Pred rampom je već odvojeno nekoliko stotina muškaraca ali to je četnicima malo. U kampu je potražilo utočište skoro dvije hiljade civila muškog spola. Svi oni moraju na lijevu stranu.

Četnici koji krstare kroz masu nastavljaju kod autobusa i rampe nedovršeni odabir.

Zejna može vidjeti samo vojničke čizme kad prođu pokraj njene grupe. Može vidjeti bose ili polubose noge što koračaju između dva para vojničkih čizama. Ona bi najradije zabila glavu u zemlju kao noj kad vojničke čizme prolaze pokraj nje. Kad su malo dalje ona pogrbljeno, sa šakom malko rastavljenih prstiju preko očiju prati šta se dešava.

Oni ne govore. Samo dotaknu odabranog muškarca za rame ili pokažu prstom. I odabrani se diže bez pogovora, bez riječi protesta. Njegova žena tiho plače. Njegova majka tiho grca. Njegove sestre ga oplakuju u tišini. Mukla je tišina obavila livade i fabričke hale kroz koje prolaze jedinice za specijalna dejstva srpskog generala Mladića. Nema protesta. Nema vriske. Ni majke se ne otimaju za sinove, ni žene za muževe, ni sestre za braću. Žene su već pristale na odvođenje njihovih muškaraca. To je neminovni slijed događaja. To je danak koji moraju platiti ako hoće da im sitna djeca prezive. Kad porodicama odvedu njihove muškarce, žene se dižu, kupe ono što je ostalo, starice i djecu, i hitaju prema autobusima koji u nezaustavlјivom nizu, bez zastoja, neprestano dolaze prazni u Potočare, a odlaze dupke puni.

Majke se jedino bore za svoje sinove od četrnaest godina, za svoje sinove od trinaest godina, za svoje sinove od dvanaest godina. Na tu cijenu ne pristaju. One smatraju da se desio nesporazum. One smatraju da su prevarene i dižu se, mole, preklinju, otimaju se za svoje dječake.

Trojica četnika prilaze dječaku, jedan ga dotače za rame i on ustade. Četnici su mladi. Jedan ima gustu crnu bradu. Drugome je čelo ovijeno crno–bijelom trakom, a na žutoj majici sprijeda krupnim štampanim slovima ispisano Rambo. Treći je polugo. U Potočarima je tolika vrućina da se i četnici i holandski vojnici i sav zatočeni narod kupa u znoju.

Taj znojavi četnik golih dlakavih prsa i lica umrljanog rastopljenom crnom bojom dotače dječaka za rame. Dječak ustade bez protivljenja i zakorači, ali njegova majka se uhvati za njega rukama, steže ga oko struka snažno kao da ga hvata klijehšima i ne da mu ni maknuti.

- On je dijete! Njemu je samo četrnaest godina! – vrissnu.

- Kakvo vam je zlo moje dijete učinilo?! Ljudi ste! Imate djecu!

Četnici ne odgovaraju. Samo priđoše, rasklijehši joj ruke ovijene oko dječaka i baciše je u prašinu.

Krenuše s dječakom između sebe. Majka se diže, potrča za njima i zgrabi ruku svog dječaka. Masa se zatalasa, obavijena šutnjom, ali se ne pomjeri. Rambo odgurnu ženu, ali ona ne pušta uhvaćenu mršavu ruku. I polugoli i onaj s povezom na glavi, sva trojica četnika prilaze ženi, udaraju je pesnicama u leđa i prsa, udaraju je šamarima, a ona svejedno ne pušta zgrabljenu ruku. Ženu tuku usred mase naroda, ali niko se ne oglašava. Niko ne prilazi da joj pomogne. Glave onih najbližih su pogнуте. Četnici gurnuše ženu silovitim udarcem i ona pade na zemlju. U padu povuče i dječaka. Ona drži dječaka, plače, moli i preklinje da joj ga ostave.

Masa je u grču. Masa šuti. Majke sakrivaju svoje dječake koji su mlađi ili vršnjaci s tim dječakom. Kroz nju prolazi val drhtavice i ona se trese. Iz pojedinih grla izlaze suspagnuti grecaji.

– Gledaj ti ovo! – uzviknu Rambo. – Pa ti imaš još jednog sina! Povešćemo i mlađeg kad ne daš starijeg.

– Svakako – reče bradati. – Povešćemo obojicu.

Žena olabavi stisak kojim se držala za svog starijeg sina. Iz nje iščili sva divlja snaga i prestade da se boriti. Ostade da leži na zemlji onesviješćena. Ne vidje kako odvode njen starije dijete.

Na stotine četnika krstari masom i odabira muškarce. Jedan dio odabira djevojke. One ne ustaju kao muškarci bez protivljenja. One plaču, mole, one se otimaju iz ruku koje ih vode.

- Gdje nas vodite? – pitaju kroz plač.
- Na ispitivanje.
- Kakvo ispitivanje? Šta smo uradile da bi nas ispitivali?

Djevojke znaju na kakvo ispitivanje četnici misle. Drhte kao prutovi i plaču. Skupljaju ramena i pogledaju one oko sebe. Hoće li im iko pomoći? Može li im iko pomoći? Četnici im trgaju mahrame s glava.

- Što unakažavate lica tim ružnim maramama?
  - Ne treba da se pokrivate. To nikako.
- Djevojke se bacaju na koljena.
- Imajte srca!
  - Nemojte, tako vam Boga!

Vojnici im samo šakom obuhvate dugu rasčupanu kosu i uviju je jednom dvaput oko glave. Zatim jako povuku i djevojke se dižu uz ciku. Slijede svoje kose u rukama vojnika ukošene i pogrbljene. Za njima ostaje samo osjećaj groze i bespomoćnosti.

Neke djevojke se vrata poslije sat dva uplakane, pocijepane odjeće, izgrebanih raskrvavljenih lica. Neke djevojke se nikako ne vraćaju.

Zejni su usta suha, gubi se na mahove, svijest joj odluta u neki drugi svijet. Potom se trgne, prodrma lahko čas ukočene čas skroz opuštene ruke. Sluša šta se govori oko nje, ali ništa ne shvata.

- Idemo po vodu! – zovnu je zaovai i ustade. – Pocrkaćemo od žedji.

- Ne smijem – reče Zejna otežući slog po slog.
- Moramo, i drugi idu.
- Ne mogu. Potražićemo kod žena malo vode. Neko mora imati viška vode.

Zaova joj pruži ruku.

- Diži se! Niko nije lud da drugima daje vodu.

Zejna se podiže. Vidi da se i druge žene s kanisterima i plastičnim flašama polahko provlače kroz masu. Idu po dvije. Krenuše za jednim parom starijih žena. Zaova nosi uhlupanu zahrđalu konzervu da u nju naspu vode. Na konzervi je poluoljuštena naljepnica sa slikom zelene buranije. Bilo bi lijepo kad bi mogla da se sjeti kako joj je srce jako tuklo od radosti kad je prije dva mjeseca u posljednjoj humanitarnoj pomoći dobila tu konzervu. Ali ona ne uspijeva da se uhvati za nešto lijepo što joj se desilo u prošlosti i da se toga drži. Možda bi joj bilo malo lakše.

Njen muž je otišao s muškarcima šumom, ali na njega ne smije da misli. Nikako sad na njega ne smije da misli. Izludjeće ako se usudi misliti na njega. Ne smije se prepuštati očaju i ludilu. Ona ima dvoje djece. Ona su gladna, ali protiv toga ništa ne može. Ona su žedna i zato ide po vodu. Tako i druge žene rade. I svekrva i tetka su žedne. Jadna tetka, bez njih bi propala. Jecala je iz sveg glasa kada je sinoć u mraku nabasala na njih. Kao malo izgubljeno dijete. Nije uspijevala da objasni šta se jučer s njome dogodilo, toliko je bila potresena.

Približava se večer, ali jara ne jenjava. Dvije žene stigoše do plitkog okruglog betonskog bunara. Staju u red da naspu vode. Otegnuo se red, dugo će morati čekati. Svejedno, za čekanje se ima vremena. Šta drugo rade od jučer?

Neka vrištava žena dotrča pred red za vodu.

- Šta je? Šta je? – sve žene se skupiše oko nje.

Ona je izbezumljena, iz očiju joj vrca ludački sjaj. Samo mlatara rukama i pokazuje na kuću gore, iza žita poviše njih.

- Tamo! Tamo! – povikaše žene. – Idemo da vidimo šta ima tamo!

I krenuše. Cijeli red za vodu krenu. Zejna se priključi, hoće i ona da vidi.

Pet zaklanih muškaraca leže u žitu. Šesti je prikovan za drvena vrata. Razapet kao Isus. Kroz krvave dlanove mu se crne široke glave eksera. Kroz svaki mu dlan prikučan po jedan ekser. Glava mu sasvim malo nagnuta u stranu, a lice bijelo i čisto.

- To je Džemil! – prostenja Zejnila zaova. I Zejna ga je poznala, ali ona je okamenjena od užasa. Ona ne može izustiti ni riječ.

- Koji Džemil?! – pitaju žene.

"Kako koji Džemil?" – htjede im reći. "Komšija Džemil. Naš dobri komšija. Trideset tri godine. Ili, možda trideset pet. Komšija je kao brat u našem selu."

Zaova vrišti kao da je luda. Žene je vode nazad u masu. Dvije žene vode i skamenjenu Zejnu. Zaovina vriska se kao val prenese na masu. Žene urlaju, a djeca ciče iako im jioš nikao nije objasnio o čemu se radi. Urlik mase raste, nadolazi, od tog urlika se ledi krv u žilama. Čitav taj dan je masa zataškavala taj strašni urlik što joj je nadimao tijelo. Sad prska urlikom kao da je jedno jedino grlo.

General Mladić uđe u fabriku sačme.

- Šta je? Šta se plaštite? – upita. Pogledom kruži po hali. Ima muškaraca. I ovdje ih ima. Ima više starih ljudi, ali ima i sasvim mladih. Ima i bolesnih.

- Nemate se čega bojati – reče. Produži ogromnom halom da je svu obide. Masa se zbija u tišini da bi Mladić mogao proći onim pravcem koji izabere pokretom ruke ili glave ili ledenim svirepim pogledom. Što zamakne koji metar praćen trojicom tjelohranitelja, desetina njegovih vojnika počinje odabirati muškarce.

- Ti! Ti! Ti!

Vojnicima su prsa ukrašena duplim ukrštenim redenicima nanizanim sjajnim olovnim mecima. U rukama su im puške, ali ih labavo drže, nisu uperene u masu. Na kukove su im okačene futrole s teškim crnim pištoljima i kružni spletovi

tanke čelične žice. U mrkim kožnim futrolama svaki od njih nosi i po jedan dugi nož s debelom drškom. Imaju i po par lisica za pojasem sprijeda.

- Ti! Ti! Ti! – kažu. Ni preglasno, ni pretiho. Samo odlučno, vojnički.

- Ti! – i čovjek ustaje bez pogovora.

- Ti! – i starac se diže ili mu oni oko njega pomažu da se digne.

- Ti! – prozivaju čovjeka koji leži.

- Bolesan sam. Ne mogu na noge – odgovara jedva čujno stariji čovjek.

- Ranjenik? Borac?

- Nisam borac. Geler od granate. Išao u polje po kravu.

Ti i Ti nosite ovog vašeg borcea.

General Mladić je u hali dok njegovi pratioci odvode ljudi, na deset metara od njih, ali on se ne okreće. On govori masi.

- Nema potrebe za strah. Idete svojima u Kladanj. Svi tamo idete. Vi uživate zaštitu srpske vojske.

Š. grupi se ujutru priključio majčin amidža. Okolo ima još staraca. Kad Mladićevi ljudi okončaše odabir i izvođenje ljudi, Š. porodica istrča napolje. Pokušavaju da nađu kakav zaklon, kakvo mjesto kuda su četnici već prošli i odveli koga su htjeli odvesti.

Dvojici staraca su lica pozelenjela od straha. Koračaju klecavo, ali ne zaostaju za ženama i djecom.

Timina bliža i dalja familija je sva na livadi, blizu jednog od fabričkih pogona. Razdvojeni su malo, ali vide jedni druge. Tako se osjećaju malo sigurnijima, pripomoći će jedni drugima ako ustreba.

Tima je u grupi sa svojim babom, majkom, kćerima, snahom i njenim sinom Nedžadom. Okolo njih su grupe s porodicama njenih dvojice amidža, a malo po strani su

Durakovići, familija njene majke. Tu je i majčin brat i njegovi najbliži.

Amidže su tek prešle šezdesetu, ali izgledaju staro, lica su im razrovana trogodišnjim stradanjem. Njen babo Mehmed je najstariji od trojice braće. Daidža Mujo Duraković ima šezdeset jednu godinu, mlađi je od njene majke. S njime u grupi je njegov bratanac, Ismet Duraković, tek je prešao četrdesetu godinu. Ismetov sin Suljo je malo podalje od oca, okružen je majkom, sestrom, snahom i nekoliko djece. On je tek napunio dvadeset godina.

Kako se zna da dolje kod rampe odvajaju muškarce, žene iz Timine familije ni ne pomišljaju na odlazak prema autobusima. Ni majke, ni sestre, ni kćeri. One su ojađene, rastrgane, oči su im crvene od plača. Nekako bi htjele skriti svoje muškarce, ali ne znaju kako da to učine. Na livadi su, na otvorenom prostoru, nigdje nema skloništa. Srpska vojska je zauzela prostor u Potočarima i svud okolo. Vrvi od dobro naoružane srpske vojske.

Već se zna da general Mladić ulazi u fabričke hale i pogone sa svojim vojnicima koji odabiraju ljude i vode ih u nepoznatom pravcu.

Muškarci iz Timine familije su tiki, ne progovaraju ni riječ. Puše. I oni što nikad nisu zapalili cigare. Timin babo Mehmed Hasanović svako malo zavije u hartiju naprstak suhog, sitno izmrvljenog bukovog lišća. Kvrgavi prsti mu drhture. Bijele šake su mu ispresjecane plavim nabreklim venama.

- Babo, jesli žedan?
- Nisam.
- Babo, hoćeš li malo hljeba?
- Neću.
- Babo, sjedni na ovu torbu, biće ti udobnije.
- Dobro mi je i ovako, kćeri.

Tima bi ga najradnije uzela sebi u krilo i milovala mu kosu, vrat, obraze, njegova mršava staračka ramena. Kad bi

samo mogla da mu kako otjera strahobu što mu se nagomilala u očima koje sakriva od nje. On skoro stalno drži desnu šaku na čelu. Povremeno ga protrlja kao da s njega skida znoj što mu u masnim graškama lipti niz čitavo lice. Potom dugo namješta svoju crnu francuzicu. Pa opet trlja čelo.

- Obriši lice, babo, ovom krpom. Sav si mokar.

On uzima uprljanu sivu krpku iz njene ruke, ali je ne gleda u oči. Gleda negdje ustranu preko gusto načičkanih glava.

- Evo ih! – reče. Cigara s užarenim vrhom mu ispadne iz ruke. – Dvojica.

Masa se uskomeša.

Šut'! Šut'! – prošaptaše žene.

- Prostor! – reče prvi vojnik. – Hoću da mi ovdje u sredini napravite širok prazan krug.

Žene i djeca poustajaše, uzmakoše i tijelima iscrtase traženi krug.

- Stojte tako! – naredi i krenu okolo.

- Ti! Ovamo! Uđi u centar kruga.

Drugi vojnik šeta po stisnutim grupicama, svako malo dotakne po jednog muškarca vrškom puščane cijevi u rame.

- Diži se! Onamo! U krug!

- Daj i tog mladog! – dovikuje prvi vojnik koji se šetka okolo i razgleda po masi. Pokazuje na dvadesetogodišnjeg Timinog rođaka Sulju Durakovića.

- Njega mi obavezno daj ovamo!

U krug uvedoše i njegovog oca Ismeta. I Timinog daidžu Muju Durakovića. I još dvanaest što mlađih što starijih muškaraca. Pokupiše ih okolo po livadi.

- Uhvatite se za ruke i napravite kolo! – naredi prvi vojnik. – Kao da hoćete da igrate.

Muškarci učiniše kako im je naređeno.

- Hoćemo li ih...? Ovdje? – upita prvi vojnik svoga druga.

- Zašto da ne?

- Kako?

- Šta vam je? – upita drugi vojnik muškarce koji se drže za ruke.

Uto u krug upade treći vojnik.

- Nemojte ovdje! – povika. – Vodite ih gore, iza onih kuća. Tamo ima polje sa žitom.

- Ne prekidajte kolo! – prodra se drugi vojnik kad primijeti da su se muškarci u krugu uznenirili, da se više ne drže za ruke. – Odavde nemate kud bježati.

- Ha, balije! – zasmija se prvi vojnik. – Jel' vam se to gaće tresu, muškarčine?

- Drž'te se jedan iza drugog! Uravnajte se! Haj' sad naprijed marš! Strojevim korakom! – komanduje prvi vojnik.

- Koračajte mirno! – reče treći vojnik. – Ali ubrzajte malo, nemojte se toliko kaniti.

Izvedoše kolonu od petnaest muškaraca iz mase. Kad pređoše asfalt, okrenuše prema trima kućama što su malo zaklonjene žitom. U podrumu kuće u sredini žene toče vodu. Dosta žena se vrzma oko te kuće s balonima i plastičnim flašama.

Timina tetka, majke joj Hanke rođena sestra, krenu za kolonom. Ide koji metar iza nje. Hoće da zna gdje joj vode brata, daidžića i njegovog sina. Još jedna žena u stopu prati kolonu. Njoj vode zeta.

Dvije žene se zakloniše iza povećeg kamena. Prvo čučnuše. Kad ugledaše gore iza kuća desetinu četnika, prestrašeno zalegoše. Ali nastaviše da gledaju šta se gore zbiva.

Prvo muškarcima povezaše noge žicom oko zглавaka. Potom im zavezaše ruke na leđima i polegoše ih u travu.

Još je bilo vidno iako sunce bijaše zašlo.

Zatim izvukoše noževe i počeše ih klati. Ne s prednje strane vrata, kako četnici mahom rade s ljudima, već

otpozadi, malo ispod potiljka. Dvojica četnika, oni što su maloprije od njih napravili kolo u krugu, kolju čovjeka po čovjeka s leđne strane vrata, a ostatak trupe gleda, psuje i bodri svoje drugove.

- Tako!

- Lijepo zareži!

- Jel' boli?! I treba da boli!

Kako kojemu zarežu vrat ispod potiljka nabijaju mu bijelu vreću na glavu i kažu:

- Sad se diži! Bježi po žitu!

- Spašavaj glavu! – hihocu se četnici koji gledaju klanje ljudi.

Muškarci ciče. Oni što su još nezaklani pokušavaju onako sputani da se dignu sa zemlje, urlaju:

- Upomoć!!!

Klanje se nastavlja istim postupkom. Dugi ravni rez po vratu s leđne strane. Potom bijela vreća na glavu i:

- Diži se! Hoću da mi skačeš! Kao pjevac hoću da mi skačeš! Hoću da mi skačeš dok ne krepaš. Dva sata će ti trebati da krepaš.

Ostatak četnika, koji se do maloprije držao po strani, prilazi i staje sa po jednom nogom u vojničkoj čizmi na leđa još nezaklanim ljudima. Drže ih tako prikovane za zemlju dok njihovi drugovi ne priđu, zakolju sljedećeg čovjeka i s vrećom na glavi ga pošalju u žito da skače i urla, da se valja i krkla dok ne iskrvavi.

Timina tetka leži priljubljena uz kamen i gleda. Užasnuta je, ali ne gubi svijest. Mora da vidi. Mora da zapamti. Druga žena ne izdrža. Onesvijesti se kad dođe red na njenog zeta da bude zaklan.

Kako koji čovjek biva zaklan, po jedan od pomagača sklanja nogu s leđa žrtve i udaljava se koji metar u stranu da navija i da se hihocu kao da je na fudbalskoj utakmici. Jedan muškarac iz žita viće:

- Ubij me! Zašto me ne ubiješ?

Krici paćenika privukoše pažnju nekolicine žena što su dolje kod česme točile vodu. Privukoše se tiho i zaledoše pokraj Timine tetke.

- Šta je? Šta se dešava? – upitaše šaptom. Ona otvara usta, ali glas ne izlazi iz njih. Jedva joj uspije da rukom pokaže prema žitu. One vidješe. Jedva se uzdržaše da ne vrissnu. Sačekaše u zaklonu da i posljednji paćenik izdahne.

Mrak je već paо na Potočare i na žito u kome leže mrtvi muškarci. Četnici još jednom ulaze u polje. Zadržaše se desetak minuta. Ali se iz zaklona više ne može vidjeti šta to oni rade тамо.

- Glave! – reče jedna žena prigušujući uzvik.

Trojica četnika izlaze iz žita s tri bijele krvave vreće u rukama.

- Bježimo! Ubiće nas ako nas ovdje nađu.

- Hajde ženo. Hajde dolje s nama – hoće da povedu Timinu tetku, ali ona ne može da ustane. Noge su joj kao od maslaca. Proba da se digne, ali se samo svali u stranu. Četiri žene podigoše je nepokretnu i poniješe je prema livadama gdje je sjedila masa naroda.

Kad se uvukoše u narod s nepokretnom ženom na rukama, zavikaše:

- Kolju ljude! Otkidaju im glave!

Masa se uzburka. Zavrišta. Sve jači krizi se prolamaju kroz sve gušći mrak. Ona ciči. Ona plače. Ona zavija kao ranjena zvijer.

Na vrištavu masu poče padati kao pirinač sitno zrnevље. Smrđi poput baruta. Može se kupiti s najlona kojima su prekrivena uspavana djeca.

Nana Hanka povuče šakom po najlonu.

- Otrov! – povika. – Bacaju na nas otrov!

Kolona smrti, večer i noć, 12. na 13. juli

PRETHODNICA KOLONE ZASTADE kod sela Kamenice. Selo je u brdu, svud okolo okruženo gustom, pretežno bukovom šumom. Ljudstvo čeka da padne mrak. Ne bi se smjelo krenuti prije nego se dobro zanoća, ali se mora. Iza je oko petnaest hiljada ljudi. Možda i više. Mora im se napraviti siguran put kojim će se kretati.

Jedinice iz Konjević-Polja se postrojavaše čitav sat. Valja im krenuti. Komandant Veiz Šabić naredi pokret. Kad prva dva voda odoše, za njima krenu i treći, Muradifov vod. Hoda kroz šumu, sigurnim putem, oko četvrt sata.

Bilo bi dobro kad bi se kolona mogla kretati samo šumom i noću. Šuma je jedina prava zaštita i kolona potopljena u njoj se ne može vidjeti s brda i puteva gdje se, na svim pravcima, razmiljela vojska generala Mladića. Oko trideset hiljada dobro naoružanih pripadnika Drinskog korpusa je imalo čitavu prethodnu noć i današnji dan da zauzme pozicije na svim kotama odakle može pratiti kolonu, sjeći je, napadati izbliza i iz daljine. Srpska vojska ima tenkove, topove, oklopne transportere i dobro naoružano ljudstvo. Kolona ima dvije do tri hiljade boraca naoružanim puškama. To su oni što su preživjeli pad grada. Četiri puna dana su se borili za Srebrenicu, a sad je na njih pao i teret spašavanja civila koje vode sa sobom i iza sebe.

Štab je izabrao put koji će najčešće voditi kroz šume. Ali će se morati izlaziti iz jedne šume, prelaziti u trku putevi, potoci, rijeke, sela i brisani prostor da bi se zagazilo u drugu šumu. To su najopasnije tačke koje se ne mogu izbjjeći. Tako se mora ići narednih osamdeset kilometara. Tek kad se taj put pređe, mora se praviti proboj. Ako se pređe. Jer slobodna tuzlanska teritorija je iza srpskih linijskih kolona i kad stigne blizu morati da osvoji prostor za prolaz. Kolona će ići putevima i šumama koje su pod okupacijom već pune tri godine. Ona nema drugog puta i korača njime.

Muradifov vod izlazi iz šume na čistinu. Već su prva dva voda tuda prošla i ništa se nije dogodilo. Ljudi su umorni, ali se ne boje.

Čitav vod izade na čistinu. Najednom, sa svih strana, zaplušta topovska i mitraljeska vatra. Nasta strka i jurnjava. Krici pogodenih. Zapomaganja, ječanje, dozivanja u pomoć. Muradif u skoku zaleže na zemlju. Ni bratanac ni sin nisu pored njega. Pucnjava potraja pet, možda i čitavih deset minuta. Vječnost čitavu se proteže zaglušna, smrtonosna pucnjava.

- Prekini pucnjavu! – začu se grlata komanda.
- Hvatajmo ih žive! Samo žive!
- Samo žive!

Muradif puži prema širokom crnom stablu. Vuče se što brže može, ali stablo je daleko. Čini mu se da nikad do njega neće stići, ali ne posustaje. Mora se dokopati zaklona kako zna, ne smije ostati na čistini, ne smije im pasti u ruke. Zastade tek pošto se dovuče do debla. Leže. Drhti kao prut. Najednom shvati da se oko njega više ništa ne čuje. Ni povici, ni zapomaganja ranjenih, ni pucnjava. Nikakvi glasovi. Ostao je sam. Niko ne ide za njim. Ljudi iz njegovog voda su se nekuda razbježali. Kojim putem? Diže se i potrča. Gdje da trči? Kako da ih stigne kad ne zna kojim pravcem su pobegli? Svejedno trči od debla do debla kao da je pomahnitao. Mrak je crn u šumi. Prst pred okom se ne

vidi. Muradif u trku udara o debla, o grane stabala.

- Amidža! Amidža! – učini mu se da čuje bratančev glas. Okrenu se u pravcu odakle je dopirao glas.

- Amidža! Muradife! Ja sam. Bego. Muzafir je sa mnom. Dođi ovamo!

Bratanac ga doziva otegnuto s drugog brda, gore iz sela. Ne može ga vidjeti u šumi, ali zove da ga uputi kuda da krene. Ako je živ i ako ga može čuti.

Muradif se upravlja prema glasu. Trčeći poput slijepca, probija se kroz šiblje i gusto trnje, svu kožu raspara na rukama. Lupi glavom o nekakvo deblo. Protrese glavom da odagna tupi bol i nastavi trku. Okliznu se, skotrlja i svom težinom pljusnu u nekakvu vodu. Rijeka ili potok? Kad se onako sav izubijan diže shvati da je u vodi do pojasa. Zagaca svom preostalom snagom nazad prema mjestu odakle je pao. Hvatajući se za riječno šiblje izvuče se gore. Sve tako jureći izvuče se iz šume. Čuje i dalje onaj glas što ga neprestano doziva, ali više ne može da odredi odakle dolazi. U glavi mu zamućeno, sav je smušen i prestrašen. Obliven je znojem. Livada je osvjetljena blijedom mjesečinom i ona mu pomognu da nađe trlog. Kad nađe trag kojim su stotine stopa prošle stade da razmišlja. Da krene gore? Ili da krene dolje? Zaviruje, pretražuje u nadi da će na ugaženoj travuljini pronaći otiske prstiju, ali mu ne uspijeva.

Začu glasove iza sebe. Pretrnu od straha. Kad se okrenu, vide grupu ljudi. Jedan čovjek mu priđe.

- Šta je? Šta si se ukipio? – upita pridošlica. Muradif se obradova kad ga prepozna. Bješe to Omer Hodžić, bivši kolega s posla.

- Ne znam gdje sam.

- Kako ne znaš? Ta iznad Lolića smo, sigurno si ovuda prolazio.

- Ne sjećam se.

- Dobro. Samo podi za mnom i ne brini.

Čitava grupa od dvadesetak ljudi krenu za Omerom. Ne

znaju se međusobno. Niko osim Omera ne poznaje put. Niko osim Muradifa ne poznaje Omera. Ljudi slijede onoga što kaže da zna put.

Vodič povede čitavu grupu do sela Burnice gdje nađoše ostatak ljudstva.

- Babo, ti si! – uskliknu sin mu Muzafir. – Htio sam sići dolje da te tražim, ali Bego mi ne dade.

- Neka ti nije dao. On je pametan momak. Gdje je?

- Eto ga, pozadi, priča s nekim. Sad će on.

Dotače očevu ruku.

- Pa ti krvariš! – užviknu zabrinuto. Pogleda mu i drugu ruku. – Ti si sav krvav.

- To nije ništa. Izgrebao se malo.

- Meni se čini puno. Valjalo bi ti previti ruke.

- Još sam mokar. Dok se osušim, skorjeće se ogrebotine.

I Bego stiže. Radosno tapnu amidžu po ramenu.

- Mi se bili pravo prepali za tebe.

- Valjalo mi je puno tvoje dozivanje. Izvuklo me je iz prvog šoka.

- Šta drugo da radimo? Ti si nam rekao da slijedimo kolonu šta god da se tebi desi i mi poslušali.

- I još nešto hoću da me posluštate – reče Muradif tišim glasom. – Da se, ako je ikako moguće, držite onih debeljuškastih što sjede gore kod onog kamena.

- Ko su oni?

- Opštinska vlast. Ako se iko izvuče iz ovog pakla, biće to oni.

Kolona nastavi ubrzani hod prema glavnoj cesti što vodi prema Zvorniku i Kladnju. Treba preći cestu i rijeku Jadarsku prije zore. Izviđači su dojavili da se ogromne četničke snage, čelične grdosije i ljudstvo, nagomilavaju u Konjević-Polju, selu na samo kilometar udaljenosti od mjesta gdje se mora proći cesta.

Lahko pređoše cestu. Nad obalom rijeke se nadvila visoka trava, gustiš i svakakav korov. Valja im skakati u rijeku.

– Skačite slobodno – reče Muradif sinu i bratancu. – Ljeti je Jadarski plitak. Samo je brz i virovit. Toga se pazite.

Mladići skočiše. I on za njima. I još stotina ljudi skoro istovremeno poskaka u rijeku. Tek kad se nađe u vodi shvati da je rijeka nadošla, voda mu ulazi u usta. "Sigurno digli branu u Zalukovini, prokletnici!" – pomisli s jedom. Ljudi se silovito drže za ruke da ih voda ne ponese. Vuku jedan drugog prema obali. Izvlače jedan drugog. I Muradifu pomogoće da se gore popne.

Dobro je, ide se dalje. Uspinju se prema planini Udrič. Prva hiljada ljudi se uspinje gore. Muradif je uspaničen. Šta je s mladićima? Ne vidi ih nigdje. Požuri naprijed da ih traži. Okreće se na sve strane, raspituje se je li ih ko vidio, pretrča čitav kilometar, a od njih ni traga. Odluči da se vrati nazad, na obalu rijeke i da ih tamo traži.

Obala Jadra pusta. Ni žive duše. Ni traga glavnini kolone koja bi ih trebala slijediti. Samo mrak i huka raspamećene vode. Jurca i doziva mladiće više od sat vremena. Pretražuje po šiblju. Ništa. Obuze ga mučnina. Ne zna šta da radi. Njegov vod je otišao gore. Mora ga slijediti. Mora ga stići prije nego svane. "Odrasli su pored ove iste rijeke. Znaju plivati" – reče sebi i krenu tragom trloga da stigne jedinice iz Konjević-Polja.

Suljina jedinica satima čeka iznad sela Kamenice. Ljudi su uznemireni zbog zastoja. Masa ljudi se tu okupila i nestrpljivo čeka naređenje za pokret. Izviđači svako malo dotrčavaju i sašaptavaju se s komandantima. Komandanti se izdvajaju iz mase da bi se dogovarali. Vidi se da nešto ne štima.

Kad stiže naređenje za pokret, svima odlahnu. Samo hod u koloni može da ih umiri i oni podoče lagahnim korakom. Stopa za stopom. Velika je gužva. Sporo se napreduje. Opet zastoj. Opet mora da se čeka. Masa se uzburka. Što se toliko čeka?

Najednom zatrešta sa svih strana. Prva topovska granata ispaljena direktno u masu obori bukvu koja u padu ubi nekoliko ljudi. Usljedi pljusak granata izmiješan s mitraljeskom paljbom što se obruši u srce mase. Nastade haos. Jurnjava i bježanje u zaklon. Ljudi padaju pokošeni mećima. Ranjenici dozivaju u pomoć. Geleri od granata koje neprestano fijuču i čejreče izbezumljene ljude. Neprestana jeka, krici, povici i neprestana paljba. Masa ljudi krenu prema potoku. Tamo je rešetaju mitraljeski meci. Dio obezglavljenih, uspaničenih ljudi se trkom vraća nazad. Preskače se preko mrtvih i živih ranjenih ljudi koji uzaludno traže pomoć. Niko nikom ne može pomoći.

Suljo trči po šumi. Ne zna gdje udara. Ne uspijeva da se presabere. Cika, vriska i pucnjava ga raspamećuju. Mrtvi koje preskače i ranjeni koji dozivaju ga izluđuju. Čini mu se da čitava šuma gori od vatre što se na ljude u njoj obrušila.

Pometnja i strah od smrти. Strah od zarobljavanja. Neki bacaju puške u trku. Neki skidaju sivomaslinaste vojne bluze. Neki viču:

- Ne pucajte! Predajemo se!

Pucnjava potraja čitav sat. Masakr potraja čitav sat. Možda i više. Šuma se utiša. Samo se povremeno začuju rafalni pucnji što dolaze odozdo, od potoka. Ostadoše i raspamećeni preživjeli ljudi što traže izlaz iz klopke.

- Ljudi moji, ima li iko da nas odavde izvede?!

- Džemo! – Suljo pozna glas svoga šuraka. – Ovamo! – Ne zna gdje je to "ovamo" ali ga svejedno doziva. I šurak pozna njegov glas. Uporno se dozivajući na kraju se i sastaše. Lutaju sad zajedno. Šurak se drži za Suljino rame da

ih crnilo šume ne razdvoji. Nabasaše i na Omera, Suljinog komšiju i rođaka. Omer je rastrojen. Izgubio je u pometnji svog četrnaestogodišnjeg sina Envera.

- Moram ga naći. Moram ga naći – ponavlja kroz plač.

- Hajde s nama. Možda naletimo na njega.

Krenuše. Suljo u hodu nagazi na odbačenu pušku. Podiže je i okači na rame.

- Ovako je sigurnije – reče.

Grupa ljudi poput sjena protreča pokraj njih.

- Ne dolje! Ne dolje! – povika za njima. Oni ne slušaju.

Hrle kao ludi dolje prema potoku i sigurnoj smrti.

Suljo ne zna gdje se nalazi, skoro da je izgubio moć orijentacije, ali toliko zna. Odozdo, kamo sad otrčaše ljudi, svako malo dolaze pucnji. Ne prođe minut–dva kad se začuše rafali.

Njih trojica produžiše da se probijaju kroz grmlje i mlado, tek ižđikalo gusto granje i paprat.

Satima zadihanо lutaju. Prikluči im se još jedan poznanik, malehni krhki Omerica. I drugi ljudi lutaju šumom tražeći izlaz. Prilaze im, pitaju za put. Potom se rastave. Pa se opet sretnu. Već su se upoznali po glasovima. Ne vide jedni druge. Noć je crna kao katran.

- Ovamo! Za nama! – viknu Suljina grupa.

- Našli smo izlaz.

Dva je sata u noći. Suljo je konačno prepoznao put. Ostale latalice dotrčavaju na poziv. Potom dozivaju druge. Okupi se pedesetak ljudi koji krenuše zajedno u koloni, prvo prema selu Kamenice pa potom prema selu Krajinovići. Tu poče ponovno okupljanje. Puno je izostalih grupa, ne poznaju se međusobno i to otežava povjerenje. Ali stižu nove grupe preživjelih, ima ih sad oko hiljadu ljudi i svi kreću zajedno. Suljo vodi svoju grupu. Objasnjava im da moraju preći asfalt prije zore.

- Ja ne mogu ići s vama – reče Omer. – Moram se vratiti da tražim sina. Hoćeš li i ti, Suljo, sa mnom? Da mi

pomogneš da ga nađem.

- Ne mogu, to je ludost. Jedva smo otud živu glavu izvukli, a ti hoćeš da se vraćaš.

- Možda se Enver već priključio koloni – reče Omerica.

- Možda te on čeka na Udrču.

- Nije prošao. Znam da nije.

Dugo ga ubjeđuju da ne ide nazad, ali ne pomaže. Otac ne može da nastavi put bez sina.

- Ako se ne vratim, objasnite mojoj ženi šta se dogodilo

– reče i ode.

U grupu se useli gorčina i nelagoda po Omerovom odlasku. Zajedno su izašli iz stupice, zajedno su prešli jedan dio puta, a sad jedan od njih odlazi sam u sigurnu smrt.

– Ni ja neću s vama! – povika mršavko u jakni isprane plave boje. – Hoću da se predam!

Ko hoće sa mnom?

Niko se ne javlja. Svi ēute. Četiri je sata u noći i trebaju ići dalje. Pozivaju ga da ide s njima. Sad su na pravom putu, nema mjestra malodušnosti. Čovjek se samo ljutito okrenu i ode od njih. Kad se odmaće dvadesetak koraka, sjede na zemlju. Kolona ga čeka. Misli odustat će od svoje pogibeljne namjere. On samo skide pušku s ramena, prinese je pod grlo i povuče oroz.

Velika samoorganizovana kolona polazi. Nema ni viših ni nižih oficira, ali ljudi idu jedan za drugim. Prvo se penju njivama prema brdu Kulovina. Pred samo selo Burnice dvojica ljudi se izdvojiše iz kolone i razniješe se bombama. Kolona ne zastaje. Ne raspreda o ludilu koje se uvuklo u nju. Ona ide dalje kao da se ništa nije dogodilo.

Tek što malo odmaće, čelo kolone, nekih dvije stotine ljudi, u trku se vraća nazad. Neko je bio zapucao na njih. Ostatak kolone se raspameti, rastrča na sve strane. Suljina grupa od pedesetak ljudi neće nazad.

- Idemo na asfalt, pa šta Bog da! – viknu jedan. – Nas nekolicina s puškama idemo naprijed, a ostali za nama. Ako se na nas bude pucalo, uzvratićemo vatru. U zaklon i paljba. Šta nam drugo preostaje?

Tako i uradiše. Još nekolicina ljudi iz raštrkane velike kolone im se priključi.

S brda se jasno vidi široka cesta. Čini im se da je prazna. Krenuše da silaze prema njoj. Na stotinjak metara prije ceste naletješe na dva čovjeka. Uperiše puščane cijevi u njih.

- Stoj! Ne mrdajte!
- Ne mrdamo – rekoše dvojica nenaoružanih civila.
- Ko ste vi?
- Mještani ovog sela ovdje. Tu su bile naše kuće.
- Ima li koga na cesti?
- Ne znamo. Nismo smjeli dolje ići.

Kad zagaziše na cestu ugledaše dvojicu mladih ljudi s puškomitraljezima okačenim na ramena, desetak metara udesno od njih. Suljo zadrhta čitavim tijelom. Uperi pušku u njih. I ostali naoružani iz grupe učiniše isto.

- Mi smo Srebreničani! – povika iz sveg glasa. – Mi prolazimo!
- I mi smo Srebreničani! – odgovoriše dvojica momaka.
– Mi smo Glogovci. Čekamo Golića. Gdje je on?
- Na začelju.

Grupa oprezno, natraške pređe asfalt. Možda su momci četnici, a možda i nisu. Ništa se ne zna izuzev da se mora ići dalje. Upadoše u nabujalu rijeku Jadar. Oformiše lance od po pet do deset ljudi i pređoše je. Čim izadoše na obalu naiđoše na ranjenika. Bijela mu majica natopljena krvlju.

- Da te ponesemo? – ponudiše se. Ranjenik odmahnu glavom.

- Ne dirajte me – reče tiho.
- Ima nas dosta. Možemo te ponijeti.
- Aha, možete. I kad opet zapuca – ostaviti. Sve tako. Čovjek govori tiho. Oteže riječ po riječ.

– Idite svojim putem – procijedi. Pokaza im bombu. Držao ju je iza leđa.

– Čim odete izvući će osigurač. To je lahko.

– Nemoj govoriti tako. Pomoći ćemo ti. Nositi te do Tuzle. Sad smo na pravom putu. Uhvatit ćemo kolonu na Udrču.

– Neću –reče. – Krvarim.

Grupa se sjatila oko ranjenika. Jednodušno ga mole da pođe s njima. Opet su sposobni za tugu. Opet su ljudi. Sulji tjeskoba puni oči suzama. Čovjek ih gleda smireno. Vidi se da mu iz plavih zamagljenih očiju polahko izlazi život i da on to zna.

- Bomba mi vjerovatno neće biti potrebna – reče. – Iskrvariću brzo. Idite. Ne otežavajte mi.

Ostaviše ranjenika. Nastaviše hodati, prvo preko poljana pa makadamskim putem put Cerske. Sviće. Već se sve oko njih razaznaje.

Kad oko 21 sat te noći, u srijedu 12. jula, kao iz korijena izvaljena bukva tresnu na put ubijajući ljude, Safet bijaše blizu. Stajaše u masi što čekaše satima da krene prema cesti.

Istovremena topovska i mitraljeska paljba potraja više od sata, napravi neviđeni pokolj i raspameti preživjele ljude. Panika ovлада ljudima i oni se pretvorise u izludjelu rulju što srlja u potpunu propast.

Safet pade već od prvog topovskog udara. Htjede da ustane, da se proba izvući, ali mu ne uspije. Masa uspaničenih ljudi je navalila nadolje u pravcu potoka. Pregazi ga. Nekako se iskobelja i krenu trčati uzbrdacom nazad.

- Gore! – viče. – Nazad! Gore!

Masa se i dalje valja nizbrdacom, pravo četnicima pod rafale.

- Gore! Gore! – viče raspamećeno, ali njegov glas se gubi u huki pucnjave, eksplozijama granata, kricima ranjenih ljudi.

Na ljude se, dolje u potoku, obruši pucnjava i oni tek tад shvatiše da su naišli pravo na zasjedu. Za mnoge bi kasno ali dobar dio se izvuče, vrati se u trku uzbrdicom nazad. Noć je, ništa se ne razaznaje u mraku, ljudi su se rastrčali na sve strane, ne uspijevaju da se izvuku iz pakla.

Kad pucnjava i metež poslije sat vremena oslabiše, ljudi počeše zazivati jedne druge. Safet je pošao u grupi od dvadeset tri čovjeka, svi su rodbina i svi sad jedni druge dozivaju.

- Sastavčani! Sastavčani!

Satima lutaše i satima se tako dozivaše dok ne pokupiše jedni druge. Ima ih dvadeset dva. Dobro su prošli. Toliko mrtvih i ranjenih oko njih, a oni skoro svi na broju. Fali jedan Safetov amidžić i oni se dadoše u potragu za njim. Prevrću mrtva tijela, posvuda zaviruju, bez prestanka ga dozivaju. Na kraju odustaše od daljeg traženja. Ili je otišao s drugima ili je pao četnicima u ruke.

Priđe im jedan čovjek. Reče da je komandir iz Sućeske. Zove se Mujo. Poznaju ga iz viđenja.

- Došao sam s ceste – reče. – Naši su me poslali ovamo. Da pokupim što više ljudi i da ih prevedem. Oni drže asfalt i čekaju nas.

Podgoše nekim šumskim putićem. Mujo ide ispred kolone. Ne predoše ni sto metara kad on stade.

- Izgleda da se ne ide ovuda – reče. – Čini mi se da sam pogriješio put.

Zaokrene oko visoke paprati. Opet stade.

- Bolje da se mi sakrijemo dolje u potoku.

- Ovaj čovjek je izgleda prolupao – Safet došapnu svome amidžiću, sudiji Ismailu, koji zbumjeno stoji i čeka.

- I meni se čini. Šta da radimo?

- Da idemo odavde, eto šta!

Mujo neće da ide dalje. Hoće da ostane tu gdje jeste.

- Vi produžite sami.

Kolona produži da luta šumom. Hodaju kroz paprat,

zaokreću tamo—ovamo. Uzdaju se da će uporno hodajući jednom izaći na pravi put. Idu malo lijevo, malo desno. Dok ima bilo kakvog putića i gdje god se može gaziti. Provlače se kroz šiblje i svakojako granje. Šuma je gusta, ovijena prijetećom tamom.

Izadoše iz labirinta. Sasvim slučajno. Posreći im se. Sad hodaju proplankom i uspinju se prema nekom nepoznatom selu.

- Evo jabuke! – uskliknu radosno neko iz kolone. Jabuka je na samom prilazu u selo. Plodovi su joj zeleni, sitni i kiseloljuti. Sastavčani nemaju šta prigovoriti jabučicama.

Grizu ih halapljivo, kao da iz njih curi med. Nabraše jabučica i natrpaše u ruksake. Naiđe neki, poput logoraša mršavi čovjek.

- Jeste li vidjeli moga brata? – upita. – Biber se zove.
- Nismo naišli ni na koga – reče Safet. – Hoćeš jabuku?
- Moram ga naći. Odoh da ga tražim – čovjek podje.
– Hvala vam za jabuku.

Oni ne znaju nikakvog Bibera, šutke odmahuju glavom. Čovjeku se oči pune suzama.

- Moram ga naći. Odoh da ga tražim – čovjek podje.
– Hvala vam za jabuku.
- Znaš li ti put do Kaldrmice? – zazva ga sudija.
- Znam.
- Hoćeš li nas povesti do tamo?
- Ne mogu – čovjek se vrati nazad. – Moram da tražim brata.
- A zna li on put do tamo?
- Zna, naravno da zna.
- Pa kad zna, doći će sam. Ili je možda već prošao – sudija je uporan. Ako taj čovjek ne pristane da ih izvede odavde, zauvijek su izgubljeni. Nikad neće stići kolonu.

Čovjek se dugo premišlja. Grize jabuku polahko i dugo sažvakava.

- Dobro – reče. – Povešću vas.

Vodič krenu prema nekakvom potoku, Sastavčani za njim. Kad pređoše plitki potok, počeše se uspinjati njivama zaraslim u visoku travuljinu i korov. Imanja su već tri godine napuštena i prepustena prirodnoj stihiji.

Kad izađoše na makadam, naiđoše na grupu, poput njih, ritavih i premorenih ljudi. Bez ikakvog upozorenja zapucaše prema Sastavčanima. Kolona se rasturi za tili čas, ljudi se razbjježaše na sve strane.

- Ne pucaj! – povika Safet. Bio se već bacio na zemlju.
– Jeste li ludi? Naši smo!

Pucnjava presta. Ali Sastavčani su se raštrkali, pola kolone nema. Traže se, dovikuju, ali nikako da se svi skupe. Mora se što prije ići, dok još traje noć. Imaju možda samo još sat vremena, a možda ni toliko. Četnici će u ranu zoru zatvoriti sve prelaze i oni što izostanu će ostati u stupici.

Sastavčani se prebrojaše. Fali im sedam ljudi. Safetu nema brata. Drugi brat mu je otišao s ranjenicima, geler mu je razvalio petu prije dvije godine. Ni sa njim ne zna šta je, a sad još i ovo. Smušen je, rastresen, ne zna šta da radi. Nema ni sudije, ali se mora ići dalje. Tako odlučiše zajednički.

Krenuše pogruženi. Vodič ispred, ostatak kolone za njim. Pridružuju im se i druge latalice. Svako malo dotrči po neka usamljena prilika i preplašeno pita može li s njima.

Najvažnije je preći cestu prije zore. Samo ako dotad do nje stignu. I ako na njoj već ne bude pripremljena zasjeda.

Vodič najednom poskoči. Zakorači žurno udesno. "Hoće negdje da zбриše" – uplaši se Safet koji ga slijedi u koloni.

- Gdje ćeš?! – povika.

- Učini mi se da je onaj čovjek gore moj brat.

- Pa?

- Nije on – reče vodič tužna glasa.

- Nema ni mog brata – reče Safet.
- Šta da radimo?
- Da idemo. Krajnje je vrijeme. Koliko je sati?
- Šest i petnaest.
- Onda požurimo.

Pružiše korak. Kolona je sad povelika. Cesta prazna, trkom je pređoše i zagacaše u Jadars. Na tom mjestu rijeka bijaše plitka, voda im do pojasa, lahko je pređoše.

Safet žurno, ali šepavo korača u koloni. Izranjavane bose noge ga sve više bole. Do Buljima je nosao svoju poderanu obuću – komad spužve omotan krpama. Tamo se konačno posve razderala i morao ju je baciti.

Idu u pravcu planine Udrč šumom, preko u korov zaraslih njiva, kroz pogorjela, porušena i napuštena bošnjačka sela. Niko u koloni, izuzev vodiča, ne poznaje kraj kuda prolaze. Od čovjeka kojega su upoznali prije koji sat im sve zavisi.

Dan je. Sunce već odavno prži svom silinom u potiljke mršavih užurbanih ljudi.

Malo puzeći malo hodajući četveronoške, Šulc se nekako uzvera nazad na mokru, u šiblje, paprat i krupno lišće zastrtu obalu potoka. Gore nađe svoga poznanika Kemu Hajdarevića. Kemo je ranjen u stomak i šakom pritišće ranu iz koje kapa krv. Pored njega leži mrtav njegov trinaestogodišnji sin. Šulc poče dozivati upomoć i dvojica ljudi pritrčaše. Oviše ranjenika zavojima, uviše ga u ēbe. Dječaka staklastih, zauvijek ugašenih očiju i prelijepog bijelog lica samo zatrpaše lišćem što ga žurno nakupiše po obali. Požuriše da iznesu ranjenika i da se što prije udalje s tog opasnog mjesta.

Ranjenik je težak, a oni gladni i iscrpljeni. Često zastanu, odstoje malo, zamijene strane. Potom prihvate za ēbe i

vuku dalje. Idu uzbrdo pa potom nizbrdo, pređoše omanji brijeđ. Zastadoše malo da se odmore zagledani u drugi, još visočiji brijeđ što ga moraju pregaziti s ranjenikom u rukama.

- Koliko još ima puta? – upita Šulc.
- Još ovoliko, možda malo više.

Lica su im masna od znoja. Kose slijepljene uz čela. Šulcu se čini da će mu teret izvaliti ramena, ali ne posustaje. Ranjenik je tih, samo ponekad zajeći.

Satima ga tako nose. Na brdo iznad sela Kamenice izađoše tek predvečer, oko šest sati. Pronađoše mjesto na brdu gdje leže ranjenici i spusiće među njih onesviještenog Kemu. Zapanji ih broj ranjenika. Oko dvije stotine, rekoše im bolničari. Sve svježi ranjenici, jer iz gradske bolnice je do brda Buljim bila prenesena samo nekolicina. Ostatak je kamionima bio odvezen u bazu Unprofora.

Neka mlada lijepa djevojka u bijeloj bluzi i farmerkama preuze brigu o Kemi.

- Hoće li ih nositi dalje, šta misliš? – Šulc upita djevojku.

- Rekli su da hoće – djevojka se nasmiješi. – Ranjenici se ne ostavljaju.

- Imaš li malo vode?
  - Imam malo, u ovoj čuturi. Izvoli.
- Šulc ispi dobar gutljaj i vrati djevojci čuturu.
- Treba da ideš – reče mu ona. – Kolona će uskoro poći.
  - A ti? Kad ćeš ti u kolonu?
  - Kad oni krenu. I moje kolege ostaju s njima, pa šta god da bude – sjena tuge joj se pojavi u krupnim, dugim trepavicama zaokruženim očima.

Šulc ne krenu odmah. Bi prinuđen da čeka kao i sva silna masa što bješe nagrnula kod sela Kamenice. Kad žestoka topovska, mitraljeska i puščana vatrica udari u masu, čitava šuma zabliješti. On odmah zaleže u zaklon iza širokog

bukovog stabla. Buka pucnjave i vriske što uslijedi potpuno ga zagluši. Ne čuje ništa, samo vidi ljude kako srljaju, padaju presamićeni, puze, dižu se, pa opet padaju. On se osvrće na sve strane. Spopade ga silan strah da će mu kolona izmaći, da će ostati odsječen i pasti četnicima u ruke.

- Eno ih! – povika glasno. Vidje onako ležeći, kroz vatru što nimalo ne jenjavaše, masu ljudi što trči u istom pravcu.

Diže se i pojuri svom snagom za njima. Trči kao pomahnitao, ali ne uspijeva da stigne kolonu. Trči preko njiva, golih proplanaka, čitav kilometar pretrča dok je ne stiže. Tek kad upade u njena majčinska njedra, kad povjerova da je spašen poče drhtati od straha. Izmučeno mu se tijelo grozničavo trese, a pluća mu se nadimaju kao da će prsnuti. Pokušava da udahne vazduh što mu oštrim ljutim iglicama probada ždrijelo. Pređe skoro dva kilometra prije nego mu se sluh povrati. Tad ču zapomaganja i stravične krike ranjenih, ubijanih, uhvaćenih. Kolona se uspinje brdom, zastiđeno je pognula ramena. Dolje se dešava pokolj, a kolona bježi. Kolona spašava samo jedan svoj krak, nemoćna je da učini više za one što su ostali u paklu. Ona ima samo jedan cilj i prema njemu se uspinje ubrzanim hodom: stići prethodnicu na planini Udrč. Tamo će do sljedeće noći čekati one koji sami sebe izvuku iz pakla. Ostale će morati ostaviti.

Dvojica dječaka, njegovi mali drugovi s kojima je pošao još s Kutlića rijeke ga pronađoše u koloni. Daju mu flašu s vodom, bez riječi. Ne pitaju ništa. Sve znaju kao da su odrasli ljudi iako su trinaestogodišnjaci. On je jedini oslonac koji imaju u koloni i sretni su što se izvukao. Pošli su s njime jer nisu imali ni starije braće ni očeva da ih vode. I ne samo zbog toga. Njemu su vjerovali. Mora se imati povjerenja u čovjeka kod koga je najprije zasvjetlila sijalica u potpuno zamračenom gradu i koji je dopuštao svoj djeci da satima zure u nju. Mora se imati povjerenja u čovjeka koji je u

gradu bez struje tokom pune tri godine redovno prikazivao filmove za djecu i odrasle. Dječaci se dobro drže, zasad puno bolje od njega.

Noć je. Šulc pojma nema koje je doba noći niti mu pada na pamet da koga pita. Nepodnošljivi zamor mu huči u glavi. U sljepoočnicama mu samo čekića i kucka, kao kakav stari zidni sat.

Stigoše blizu ceste, pređoše je trkom i on...

...vidi svoju rodnu kuću, ide sporim korakom prema njoj. Ulazi u nju, nalazi svoj krevet i liježe da spava...

...vidi svoju kuću, pred kućom je rupa prepuna krokodila. Nalazi dasku i njome premošćava rupu. Hoda po dasci...

Budi se. Neko ga je nagazio dok je pretrčavao i tako probudio. Vidi da je sam. Zaključi da je na igralištu kod Nove Kasabe, čuje glasove oko sebe ali nikoga ne primjećuje. Nastavi da hoda tako sam...

...kuća je blizu i on ide prema njoj ali što on više ide ona se sve brže udaljava. On samo hoda prema svojoj rođnoj kući, nikako je ne ispušta iz vida...

Ovo je šesta noć kako ne spava. Četiri noći dok se napadala Srebrenica on nije oka sklopio, a evo, već je druga noć kako se probija s kolonom.

Probudi se. Zadrhta. Leži u polju mrtvih ljudi. Onako ošamućen podiže malo glavu kad začu glasove.

- Jesmo ih naslagali na kamaru! Vidi ti samo ovo, brate mili! – zahihota se jedan.

"Četnici!" – pomisli užasnut.

On ima pušku na ramenu. Grozničavo misli da treba privući pušku uz tijelo i ubiti se kad ga nađu. Hoće li smoći snage da povuče oroz. Nikad prije na to nije mislio. Sad nema vremena da o tome misli, da na miru doneše odluku.

Nikad prije nije razmišljao o samoubistvu. Ili da dopusti da ga oni ubiju? Koja je razlika?

Četnici su poredani u strijelce, ima ih stotinjak. Krenuli su u lešinarenje. Šulc je zatvorio oči, primirio je svaki pokret, ali ne može da učutka svoje srce koje odzvana lupnjavom. Četnici će čuti udaranje njegovog srca ako se približe još malo. Oni pričaju, preturaju po džepovima ljudi koje su pobili. Psuju. Plijen im nije po ukusu. Zadržaše se tu u polju mrtvih i oko njega oko četvrt sata. Potom odoše. Zamriješe njihovi glasovi.

Šulc se diže lagahno, s puno nježnosti, kao da može povrijediti mrtva tijela. Krenu da prelazi preko njih. Pazi da ne nagazi na nečiju šaku, ruku, nogu. Gleda u lica, ali ne uspijeva da zadrži pogled na njima. Čini mu se da su živi. Njegovi nesretni saputnici. Suze mu kapaju niz lice.

Izađe iz polja mrtvih. Još je ošamućen, ali mora da misli. Mora da se sjeti šta sad treba uraditi, kojim pravcem krenuti. Sjeti se da je zaspao kad su prešli cestu. Sad bi trebalo pregaziti rijeku Jadar. S koje strane li je ta prokleta rijeka? Lijevo ili desno? Odluči se da krene na lijevu stranu. Pođe.

- Ne tamo! - povika neko iza njega. - Idi desno! Samo desno! Lijevo su četnici!

On posluša i pođe desno. Čovjek ga predje jer on korača previše sporo. I još jedan ga pretrča. Sad ih ima desetina ispred njega. On korača kao avet. Pita se jesu li ovi preživjeli ljudi iz njegove kolone ili neki drugi ljudi. Svejedno je. Ići će za njima. Morao bi popiti malo vode. Da se osvježi. Ali on nema nimalo vode. Imaju je dječaci. Gdje li su se oni to izgubili?

- Šta ti je? - upita ga neki čovjek. - Što praviš te osmice dok koračaš?

- Žedan sam. Došao sam iz mrtvih.

- Evo ti vode. Pij! - reče čovjek i doda mu flašu. - Poslije ćeš pričati.

Šulc otpi dobar gutljaj.

- Mogu li još malo?

- Samo ti pij. Natočićemo uskoro. Direktno u rijeci. O kakvim to mrtvima pričaš?

- Moja kolona. Sva pobijena. Ja spavao dok su oni ubijani.

- Nisu možda oni. Svi što zaglave pogrešnom stranom tako završe. Digli ili ne digli ruke. Tako oni s nama završavaju. Po kratkom postupku. Opale rafal i gotovo.

- Šulc! Šulc! – Dječaci se uguraše do njega u kolonu. On ih obojicu obgrli oko ramena.

- Gdje ste bili? – upita.

- Blizu tebe. Krili smo se u žbunju. Ti si zaspao prije nego je zapucalo. Mi te pozivali više puta, a ti nikako da se probudiš. Šta da radimo? Krenemo s kolonom. Čim smo malo odmakli, a ono zapuca sa svih strana. Mi pobjegosmo u žbunje. Još nekoliko ljudi se tamo krilo.

- Je li išta ostalo od naše kolone?

- Otprilike polovina. Ne više.

Zagaziše u Jadarsku rijeku. Rijeka nije duboka, ali je ledena. Dječaci je predoše bez teškoća. Šulc se prije njih uspe na obalu i pomognu im da se i oni popnu.

Krenuše prema Cerskoj kroz šumu makadamom.

Djed Mujo srete svog unuka pred selom Kamenice. On navali na njega traženjem da se starac vrati u Potočare, da još za to ima vremena.

- Star si, precrći ćeš od umora, a nema te ko nositi – reče unuk.

- Ti se zelen – odgovori mu djed i ode od njega.

Kad nastade haos, kad se na masu sruči pogibeljna ljudska sila, on se primiri u skloništu i sačeka da ono najgore prođe. I da je vidio kojim se putem izvukla kolona on ne bi mogao trčati za njom da je stigne. U toj stvari je unuk bio u

pravu. Za njega je ovaj put bio pretežak. Zavuče se u grmlje i leže. Oko njega huči i grmi od granata i mitraljeza, od ljudskih krikova i dozivanja u pomoć. Ali nema nikoga ko bi ranjenim a živim ljudima mogao pomoći pa se oni stadoše moliti onima što jurcaju oko njih ne znajući kuda idu da ih ubiju. Samo da ne padnu četnicima u ruke. Niko neće da ih ubije, mada ima ljudi s puškama što se vrte tuda tražeći izlaz iz šume. Sati prođoše, a bolni grcaji nikako da prestanu.

Kad pucnjava malko oslabi djed se diže i krenu da traži izlaz iz šume. Svaka šuma negdje počinje i negdje završava i ako se dovoljno dugo ide, iz nje se mora izaći. On korača što ravnije može i poslije dva ili tri sata hoda izađe iz nje. Ne zna s koje je strane izašao, ne zna kojim putem da krene. Zastane malo da pričeka hoće li ko naići da mu pokaže kako da nastavi put. Pored njega svako malo pretrči po neki raspamećeni čovjek. Kad ih pita znaju li put, oni samo odmahuju glavom i nastave da jure tamo ovamo kao da će jurnjavom negdje stići. On produži sam. Kad malo odmaknu, prepozna kraj kojim prolazi i odluči da rijeku pređe kod Kaldrmice, dotamo zna put.

Iscrpljen je, svaka kost ga boli, ali ne posustaje. Mora se odmaći što prije od mjesta gdje su se četnici najgušće zbili. Dugo nikoga ne sretnu. Potom vidje čovjeka što hoda s rukama visoko podignutim pred sobom i zaziva plačno:

- Ubijte me! Ubijte me!

Kad prođe pored njega, shvati da su mu oba oka iskopana. Dvije krvave rupe na mjestu gdje su bile oči. Ne bi ga imao čime ubiti i kad bi bio siguran da nije grijeh mučeniku skratiti patnju. Bi mu zlo u duši. Produži da se penje livadom, a čovjek kojemu su drugi ljudi iskopali oči nastavi da hoda dozivajući smrt.

Bijaše još duboka noć kad stiže pred rijeku Jadar. Skoči u rijeku, jer drugačije ne može sići a da se sav ne polomi, i ona ga ponese. Kao da je kakvo deblo. On je u mladosti bio dobar plivač, ali sad je krut i mršav, jedva se održava u

ledenoj brzoj vodi. Mlatara rukama koliko da ne potone. Nekako dopliva do obale i polahko se izvuče gore, u travuljinu i šiblje. Vidje da su se rite od pantalona što ih je pune tri godine nosio pocijepale skroz, a osim toga u njima drhti od zime. Sav je mokar. Odluči da se presvuče. U torbaku je imao jedino ženske crne helanke. Dobio ih je u humanitarnoj pomoći. Moralo se staviti ruku u vreću, pa šta izvučeš to je tvoje. Pošto je imao samo jedne pantalone, te što su se sad skroz raspale, helanke mu dobro dodoše.

Tako obučen krenu dalje. Stiže ga neka grupa od desetak ljudi.

- Mi s leđa mislili da si kakvo žensko – reče vodič grupe i grohotom se nasmija. – Hoćeš li s nama, stari?

- Hoću, sine, kako da ne? – odgovori djed i ode na začelje kolone. Bi mu malo neobično što se taj mladić tako slatko smije. Poslednjih dana nije nikoga čuo da se smije. Svejedno mu drago što ga primiše u grupu.

Hodaše tako nekih četvrt sata, ne više, kad djed primijeti da ih vodič kroz visoko izraslo kukuruzno polje vodi pravo u srpsko selo.

– Ne tamo! – viknu djed. – Tamo je srpsko selo.

– Koje srpsko selo? – reče vodič. – Tamo je bošnjačko prazno selo i kroz njega se ide prema planini Udrč.

– Nije bošnjačko, to sigurno znam, već srpsko. Ti nas vodiš u srpsko selo.

– Ne budali, stari, već hajde s nama da ne gubimo vrijeme.

– Neću ja s tobom nigdje! – prodra se starac. – Ti si četnik.

– Ti si lud! – prodra se vodič. – Da nisi, ne bi se obukao u žensku odjeću.

– Nemojte, djeco, s njime ići – okrenu se prema grupi mladića koji se dvoume šta da rade.

– Znaš li ti, đedo, put do Udrča? – upita ga jedan.

– Ne znam, ali znam da ono tamo nije naše selo.

– Vidite dobro da stari ništa ne zna. Samo nagađa i bulazni – podsmjehnu se vodič. – S njime samo gubimo dragocjeno vrijeme. Valja nam stići kolonu. Hoćete li sa mnom ili ja odoh sam?

– On je četnik. S njime možete stići samo pod nož – nastavi da priča djed, ali više nema kome. Vodič krenu i momci za njim. Odoše kroz kukuruze.

Mrak je toliko gust da se jedva vide ljudi što poput sjenki promiču tamo-ovamo. U šumi su, dovikuju se jačim muklim šapatom i sabiraju. Nekako osformiše veliku kolonu i krenuše. Izadžoše na nekakvo brdo. Niko od njih ne zna da su iznad velikog srpskog sela Kravica. Mehdin misli da su donekle stigli i da sad mogu produžiti dalje. Dok se malo odmore, nastaviće put. Iscrpljeni su od tolike trke, gladni su i žedni. Sjedoše da jedu. Babo izvadi onaj jedini komad hljeba što su imali i podijeli ga na tri dijela. Bješe im se pridružio i Mehdinov amidžić Mustafa.

– Šta ćemo kasnije jesti, babo? – zbuni se dječak. – Dug je put pred nama.

– Bolje da sad sve pojedemo – reče otac. – Za kasnije ćemo vidjeti.

– Valja nam potražiti negdje vode, dok je mirno – reče Mustafa. – Da odem s Mehdinom, amidža?

Otac se malo nečka.

– Dobro – reče. – Ali, ne udaljavajte se puno.

Samo što se digoše s trave i napraviše nekoliko bojažljivih koraka zahuča i zaječa šuma oko njih. Vitla sa svih strana poput oluje. Oni zastadoše u nedoumici. Da idu u potragu za vodom ili da sačekaju da huka oslabi?

Tek jeka malko stade, na brdo se obruši topovska i mitraljeska paljba. Ljudi iz kolone što se odmarala nadadoše se u bježanje na sve strane. I Mehdin bježi. I njegov amidžić bježi. On je blizu njega, ali babe mu nema. Uplaši se što mu nigdje nema oca, bez njega nigdje ne može stići. Juri kroz mrak i pucnjavu i zvjera u leđa muškaraca što promiču. Mora naći oca. Vidje na leđima nekog čovjeka ruksak sličan onome odakle je otac maloprije izvadio komad hljeba, uhvati se za ruksak i krenu za čovjekom. Trča tako držeći se za čovjeka nekih dvadesetak metara. "Nije to babin ruksak. Ovo nije moj otac" – pomisli s gorčinom i pusti ruku. Čovjek ode. Mehdin pade u trnje i koprivu. Sav se izgreba i ožari. Osta tako ležeći nekih četvrt sata. Ne može da se pomjeri jer ga bjegunci svako malo preskaču, ne vide ga u trnju. Kad se nekako iskobelja odatle, potrča niz šumu i poče zazivati iz sveg glasa:

- Babo! Babo!

Užareni meci sijevaju na sve strane oko njega, ali on ne staje. Mora pronaći oca.

- Babo! Babo!

Tako trčeći i urlajući stiže do potoka. Stade kao ukopan. S obje strane potoka četnici. Dočekuju ljude koji u skoku silaze u potok. Kako koji dolje siđe, oni u njega opale rasal. Mehdin stoji preneražen i gleda prema potoku. Jedva je malo zaklonjen nekakvim žbunjem. U potoku mrtvo tijelo njegovog školskog druga Keme Husića. Pola tijela je u vodi, a pola puta. Jedva mu uspije da se pribere i nogama naredi da se pokrenu. Potrča nazad. Tridesetak metara povije potoka nabasa na gomilu još vrućih mrtvih tijela. On se strahovito boji ranjavanja, više nego smrti. Kako oca više nema, niko drugi ga ne bi htio nositi.

Sakri se među još topla tijela i dobro podvuče. Pritaj i dah. Pucnjava potraja još možda čitavih dvadeset minuta a potom se sve utiša. Mehdin se ne usuđuje da izade iz

sigurnosti što mu pružaju ti malo prije pobijeni ljudi. Nastavi da leži.

Ne prođe malo, eto četnika. Peterica ih je. Zastadoše na pet metara od gomile. On prvo vidje njihove šarene uniforme i vojne kožne čizme a odmah potom zatvori oči. Uvukao bi se još jače pod mrtve ljude ali više ne smije da se pokrene.

- Ja sam Ejub Golić! – prodra se jedan četnik. – Vaš komandant.

"Nisu oni najgori četnici" – ponada se dječak. "Vojnici su, neće klati!"

- Ako ima živih ljudi, izadite da bježimo dok je mirno!

Ljudi počeše izlaziti. Iz gomile mrtvih. Iz okolnog žbunja, iz svakavih zaklona po šumi. Sakupi se oko stotina ljudi što se bijahu ponadali da je njihov slavni junak došao da ih spasi.

Povedoše ih prema potoku. Mehdin leži s mrtvima i čeka.

Ne prođe minut–dva kad se začu pucnjava i krizi. Najmanje deset minuta potraja i jedno i drugo. Štektanje metaka i krizi. Potom je mogao čuti još samo pojedinačne pucnjeve i pojedinačne krike. Onda sve utihnu. Ustade.

Otrča uzbrdo da se što prije udalji od potoka. Ispe se na sami vrh šume. Tamo se sabra nova kolona ljudi. Ima ih oko četiri stotine. Svi su raspamećeni i niko ne zna gdje da bježi. Odavno je prošla ponoć.

Kolona poče da trči šumom. Ljudi se drže za ruke, dva po dva kao školarci i grabe između drveća. Lica su im jadna, na njima iscrtano beznađe, ali se još ne predaju. Možda ima još neka staza kojom nisu prošli.

Trčaše tako čitav sat i posreći im se. Pred njih se prostrije velika livada. Kud sad da krenu?

Kojim pravcem? Zastadoše. Premišljaju se, došaptavaju. Uto, po njima opališe granate. Nadadoše se u bježanje i sakrivanje. Mehdin zalegao iza tvrdom zemljom zasjećene međe. Puno je ranjenih koji traže pomoć.

Kad granatiranje malo stade po ljudima na livadi se prostrije tamnosiva gusto zadimljena magla oštrog oporog mirisa.

Bojni otrovi! – povikaše stariji ljudi. – Priljubite glave uz zemlju!

Priljubiše glave uz zemlju i sačekaše da vjetar raznese sivi oblak što je na njih bačen.

Tako se i desi. Vjetar razbistri nebo iznad njih i oni poustajaše. Mirno je, ali su oni još više ojađeni i raspamećeni nego prije. Samo nailaze na mrtve i ranjene.

Mehdinu neki mrtav čovjek okrenut na leđa podsjeti na amidžića Zirafeta. Zamoli ljude što stajahu pored njega da mu pomognu okrenuti ga i oni to učiniše. Kad vidje čovjeka s lica, utvrdi da to nije njegov amidžić i bi mu draga.

- Još je živ! – prodra se. Učini mu se da se čovjek pomjeri.

- Nije živ – reče čovjek do njega. – Niko od nas neće ostati živ.

Čovjek dugo gleda u ukočeno, skoro dječije lice.

- Ovaj nije imao ni petnaest godina – reče tužno.

Odoše dalje. Razgledaju druge mrtve ljude. Traže među mrvima svoje rođake.

Gluha je noć na izdisaju. Tišina satima već traje. Iza brda poče da se valja magličasta bjelina.

Preživjele ljude na brdu iznad sela Kravice spopade žeđ. Najednom, počeše crkavati od žeđi što razara utrobu. Stadoše lizati široke listove paprati kao da su podivljali. Svi odreda vape za malo vode. Nikome više ne pada na pamet

pomisao da se mora izvlačiti odatle. Utroba im se kida od žđi i to je jedino na šta mogu misliti.

Ibiš krenu s brda Buljim u posljednjoj koloni. S ranjenicima. Na leđima mu vreća puna zavoja i ostalog medicinskog materijala što je ponio iz svoje ambulante. Nosi i svoju četvrtinu jednog ranjenika. Krenuće oko pola dva to popodne, 12. jula, a stigoše nešto prije šest kod sela Kamenice.

Kad konačno spusti svoj kraj nosila na zemlju i sam se ispruži na leđa, odmah pokraj ranjenika. Mrtav umoran. Svaki mišić mu je bridio od razdirućeg bola. Bi mu jasno da se na put kojim su krenuli teško išta može nositi.

Otvori svoju vreću i pronađe u njoj kutiju s lijekovima protiv bolova. Ispi dva odjednom. Ostade da leži sve dok ne puče komanda za pokret. Odluči da se riješi svoje vreće, dalje je ne može nositi. Diže se, ode da razdijeli sadržaj vreće ljudima što čekahu da pođu u koloni. I sebi u ruksak stavi nekoliko zavoja. Za svaki slučaj. Potom pođe da traži sebi mjesto u koloni.

Neće ostati s ostalim medicinskim osobljem. Previše je krhak za takvo nešto. Kakva korist njima od takvog pomoćnika? Osim toga, poboja se da se ranjenici nikako neće nositi. Gleda u zastrašena lica ljudi što nestrpljivo čekaju da kolona krene i oni u njoj. Slabo ko od njih sad pomišlja na ranjenike. Svi se boje za svoj život. Neki samo za svoj, a neki i za živote bliskih ljudi što se zbijaju pored njih. Brat se zbijja uz brata. Sin uz oca. Drug uz druga. Samo se traže i dovikuju. Hoće da ostanu jedan pored drugog. Da spašavaju jedan drugog kad bude zapucalo. Svi znaju da ih četnici neće pustiti da mirno napuste ovaj kraj.

Ibiš stajaše u masi pored svog brata kad otpoče jednosatni četnički napad iz teškog i luhkog naoružanja. Masa se izbezumi, pojuri na sve strane. Ibiš drži za ruku svog brata i trči. Jure kao pomahnitali, ne znaju gdje da se djenu. Valja im pobjeći iz centra najžešće vatre. Oko njih padaju ljudi pokošeni gelerima od granata, ali oni ne zastaju. Niko oko njih ne zastaje da se pobrine za ljude koji su pali i traže pomoć. Masa se raštrka, hoće da po svaku cijenu umakne smrti koja je u stopu prati. Nastalo je ludilo i ono, neprekidno, traje cijeli sat. Mora se izaći iz šume i stići kolona. Ako je išta od nje ostalo. Ali prvo se mora izaći iz šume. Ko zna izlaz iz nje? Cijelu noć Ibiš juri ne ispuštajući ruku svog brata. Ušli su u malu samoorganizovanu kolonu. Ima ih petnaest ljudi što zajednički traže izlaz iz šume. Osim svog brata Ibiš ne poznaje ni jednog drugog čovjeka. Svu noć zajedno lutaju.

Pred svanuće siđoše u potok. Krenuše nizvodno u nadi da će idući tako naći izlaz iz šume.

Koračaše kratko, ne više od desetak minuta, kad začuše pucnje za leđima. Popadaše u plićak. Samo jedan mladić ne zaleže u vodu već se hitro okrenu, skide pušku s ramena i onako stojeći zapuca. Prvi metak promaši. Četnik baci bombu prema grupi polijegaloj u potok. Mladić opali još dva puta iz svoje lovačke puške i četnik se tad blago zaljulja. Pade mrtav. Bačena bomba se rasprsu malo podalje od Ibiša. Razvali stomak četrnaestogodišnjem dječaku i ubi mladića potpuno bijele kose. Onaj mladić što je pucao ode do četnika i uze mu iz mrtvih ruku automatsku pušku i dva šaržera s mećima. Okači pušku na slobodno lijevo rame. Potom priđe teško ranjenom dječaku i ostatku grupe što se oko njega sjati.

- Kako mu je? – upita brižno.

- Gadno – odgovori mu Ibiš koji je sa zavojima u rukama prvi pritrčao dječaku. Dječak pritišće čvrsto objema rukama crijeva što mu iskidana izlaze iz utrobe.

- Ubijte me! Ubijte me! – moli slabašnim glasom. – Nemojte me ovakvog ostavljati.

- Ja te neću ostaviti – reče dječakov otac. Čući pored njega i miluje mu kratku crnu kosu.

- Ne – reče dječak. – Ti moraš da ideš.

Dječakovo lijepo lice je osjenčeno tugom.

- Hoću da me neko ubije – reče.

Ljudi iz kolone su okrenuli glave ustranu. Šute. Neki odoše da vide mrtvog četnika.

- Ima veliki gvozdeni krst na vratu i dugu crnu bradu – reče Ibišev brat kad se vrati nazad.

- Hoću da me ti ubiješ – dječak pogledom pronađe mladića. – Ti si onaj što je pucao u četnika?

Mladić s dvije puške ne reče ništa. Odšeta još jednom do četnika i skide mu s opasača bombu. Dođe do dječaka, čučnu pred njega i pruži mu bombu. Pokaza mu kako da odvije osigurač.

- Možda ti neće trebati – reče. – To uradi ako ti postane neizdržljivo. Ne odmah.

- Povedi mog babu sa sobom. Hoćeš li?

Mladić klimnu glavom u znak pristanka.

- Mi sad moramo ići – reče Ibiš. – Četnici su posvuda. Halali.

- Možda brzo iskrvariš – reče mladić i ustade. – Možda izgubiš svijest. Tad nećeš ništa osjetiti.

Dvojica muškaraca priđoše i podigoše uplakanog oca. Povedoše ga sa sobom.

Trinaest preživjelih muškaraca krenu da potraži sklonište, gore duboko u šumi. Razdanilo se i do noći se ne smiju kretati.

Kad otpoče pokolj kod sela Kamenice, R. se zateče u srcu mase koja je čejrečena gelerima i mećima. Trči obezglavljeni preko mrtvih i živih ranjenih ljudi što uspaničeni prizivaju pomoć. Šuma oko njega plamti od mitraljeske i puščane vatre. Sve se može vidjeti, kao da je dan. R. se, svejedno, spotiče o neko mrtvo tijelo i pada. Oko njega prašte meci. Izbezumljen je od buke i paničnog straha što je ovладao njime. Pamet mu se rascijepi i rasturi. Više ne zna ni ko je ni gdje je. Diže se pa opet pojuri. Osjeća se kao komadić zažarenog uglja usred vatre u kojoj se prži. Ne može da se pribere, da se skloni i primiri. Njegovi živci su iskidani, razbor potpuno poremećen. Samo srlja i juri, ne daje sebi ni trenutka predaha. On ludi. On trči kao što ludi trče. Mlatara rukama i viće. Ni kad se vatra utiša, grozno ludilo što se u njega useli nimalo ne oslabi. U glavu mu se naseliše krici mase i bubnjaju bez prekida.

- Ja ёu te izvući odavde – reče muški nepoznati glas. Čovjek ga uhvati za ruku i povede.

R. podje za tim glasom kao da je omađijan. Noge mu drhte i klecaju, zubi mu cvokoću.

– Ne plaši se, ja znam put – reče snažno isti glas.
– Ko zna put? Ko zna put? – začu se mnoštvo glasova.
– Ja znam put – ponovi isti glas odlučno. – Za mnom ko hoće da se spasi!

Desetina prestrašenih prilika se okupi oko odlučnog, mirnog glasa.

- Idemo! Jedan za drugim. Kačite se za ramena jedan drugom.

Stavi R. znojavu ruku sebi na rame i podje.

- Čvrsto se drži! – reče.

R. ni sad ne može da se pribere. On samo drži svoju ruku okačenu za oblo rame i ne pušta je. Korača klecavo ijadno, ali slijedi svog spasioca kao slijepac svoj štap.

Prvo desetak minuta gaziš kroz šumu, pa potom uđoše u potok. Koračaju dugo, pola sata, možda čitav sat, uzvodno sredinom potoka i sve vrijeme jedan drugog drže za rame. Kad se uspeše uz potok, samo još malo hodaše, kad ugledaše blijedom mjesecinom osjenčeni proplanak. Poradovaše se da su spašeni.

Napraviše još dvadesetak koraka lagahnom uzbrdicom i izađoše na zaravninu.

- Ruke uvis! – začuše se gromki glasovi. Vojnici s puškama ih zaokružiše sa svih strana.

Desetina iz kolone podiže ruke. Vodič se nasmija, izdvoji iz grupe i priđe vojnicima.

- Dobar posao! – reče mu jedan i pruži ruku.

R. poče tek tad da se bistrovi u glavi. Kroz dotle zasljepljena čula probi se zračak jasnoće.

Azra je u prepunom autobusu čvrsto zatvorenih i naslagom prašine zamračenih okana. Unutra je nepodnošljiva vrućina. Nema ni kapi vode. Neke žene imaju pune flaše, ali ne dijele, čuvaju za svoju djecu. Niko ne zna koliko će putovanje dugo trajati. Prolaz između sjedišta je zakrčen ženama koje stoje. Manja djeca su u krilima majki i nena. Sa svih lica lipće prljavi znoj. Najmlađa nerazumna djeca ciče, traže vode, hoće da jedu, muka im je u stomaku...

Na putu je gužva. Cesta je zakrčena tenkovima, transporterima, kamionima i svakakvim drugim manjim vozilima. Puno je vojske po cesti i svud okolo.

Negdje kod Bratunca autobus stade. Kad se otvorise vrata, jedan mladi vojnik se uspe na prvi stepenik.

- Zašto si ovoliko svijeta natrpao? – upita šofera. – Pogušiće se narod.

- Neka se poguši, baš me briga! – odgovori odsječno šofer. – Moj je posao da vozim, drugo me ne zanima.

Vojnik siđe. Autobus zatandrka i krenu.

- Majstore, otvori prozor, tako ti Boga! – zavapi Azrin babo.

- Šuti stari, ili éu te izbaciti ovdje – odbrusi mu šofer.

Starac htjede još jednom da ponovi molbu, ali kći ga uština za nadlakticu.

- Šuti, babo, jesli poludio? Vidiš da mu nije pravo što si jedini muškarac u autobusu.

Starac se tek tad osvrnu oko sebe. Pravo kaže njegova kći. Bolje mu je da šuti i on više ni riječ ne progovori.

Autobusi mile poput mrava jedan za drugim i već se bijaše smračilo kad uđoše u Kravicu, srpsko selo. Tad zatutnja gromoglasna pucnjava. Iz Kravice se gađa gore prema brdima. Iz autobusa se slabo šta može vidjeti kroz prljave prozore, ali žene se prilijepile uz njih. Plaću bezglasno da ne plaše djecu.

- Nijedan muškarac neće proć – reče Azra, pozli joj i poče da povraća. Gore u šumi su joj četiri brata i muž. Kad se ispovraća, izgubi svijest. Majka je svako malo šamara, zove, a ona samo ječi i uzdiše, nikako da otvori oči.

Osvijesti se nešto malo prije nego što autobus stiže u Tišću.

Tad šofer reče:

- Stigli ste! Izlazite! Evo vas u Tuzli!

Azra se diže, hoda kao pijana, dijete drži u naručju a torbu je nemarno stavila na leđa. Dočekaće ih, valjda, neko pred autobusom, čulo se šta se s njima zbiva. Tek kad stiže blizu otvorenih vrata ugleda dva srpska vojnika. "Bože, mili, gdje li nas ovo vode?" Prestraši se, ustuknu korak unazad.

Stari joj babo ispred nje, kad htjede da siđe niz zadnji stepenik uskliknu:

- Haj, mašallah, naše lijepe vojske!

Zakači se za nešto, spotače i pade. Mladi srpski vojnik

mu priđe i podiže ga. Ponudi ga cigaretom.

- Jesi li se puno udario, stari? – upita.

Azra se ukočila od straha. Kako krenu da izađe, torba joj se zaglavi na prorezu harmonika-vrata. Vuče kao ludača jednom rukom, a nikako da je iščupa. U drugoj ruci joj dijete.

- Daj mi to dijete da ti pridržim! – reče drugi mladi vojnik.

Mlada žena se zaplaka, povlači iz sve snage kaiševe torbe, ali ne da dijete.

Vojnik priđe, nasmiješi se djetetu, pruži prema njemu ruke. Prihvati ga ispod pazuha i povuče ga jako prema sebi. Izvuče ga iz njenih ruku.

- Neću mu ništa, ne plaši se – reče.

Azra se nekako iskobelja iz vrata i požuri da uzme dijete iz vojnikovih ruku.

Kad ugleda strah u njenim očima, on joj ga samo bez riječi pruži.

Negdje je oko ponoći. Vojnici im rekoše da su stigli u selo Tišću, na liniju razdvajanja. Trebaju nastaviti pješice do Kladnja.

Krenuše cestom zakrčenom deblima bukvi i crnim automobilskim gumama. Hodaše ostatak noći tom cestom. Prebacivaše malu djecu i stare preko debala i guma. Hodaju, a niko ne zna kad će stići. Na izmaku su snaga.

Dječak plače, gladan je. Azra iz torbaka izvadi komadić hljeba i pruži mu. On zagrise malo, potom zaspava. Ostade mu komadić u ručici. Ona pođe da ga uzme i ostavi za kasnije. Tek tad primijeti da je hljeb zelen od buđi.

Tek kad im pred zoru poče prilaziti naša vojska, žene završtaše:

- Sve pobиše! Niko neće proć’!

Potočari, noć, 12. na 13. juli

DJEČAK, SAVLADAN ZAMOROM i žegom, dugo spavaše naslonjen glavom na majčino krilo. Probudiše ga krici i zapomaganja. Oko njega vrvi od povika. Neka žena civili kao ranjena zvijer.

- Nemojte mi njega, tako vam Boga! Tako vam djece vaše pustite mi dijete. Ima samo dvanaest godina, to je moje jedino dijete!

Druga neka žena plače, guši se u jecajima.

- Ubiše mi moga Hazima!

- Što ga vodite, šta vam je uradio? – preklinje treća žena.

Dječak drhti kao prut i pokriva čebetom glavu. Majka ga miluje po ramenu i šapuće:

- Ne boj se, sine mili, neće tebi ništa.

Zejna sjedi kao ukočena na travi. Ne smije da digne glave dok njihove čizme prolaze blizu. Čitavu noć razmišlja šta će reći ako joj priđu, ako na nju pokažu prstom. Šta ako je ugrabe za rame i povuku? Hoće li moći izustiti i jedan glas, jednu molbu ili će samo bezglasno otvarati usta.

Š. je prestravljen od vriske i cike. A najviše od njihovih neumoljivih svirepih lica. Na njihovim licima se ne mijenja izraz ni kad udaraju i šamaraju žene i majke. Ni kad izvlače ljude. Ništa čovječije nema na tim licima. Niko ne može od tih lica očekivati milost.

”Ovi će nas sve pobiti do jutra“ – misli obuzeta užasom. ”Noć je duga, do jutra će nas satrijeti.“ Utroba joj se

nadima od mučnine i straha.

Mlada žena ustade, krenu prema cesti da bježi. Hoda poput mjeseca.

Majka je stiže, uhvati za ruku.

- Gdje to ideš, luda moja kćeri?

- Da bježim.

- Kud da bježiš, ta oni su sve zauzeli?

- U šumu. Sakrit ću se negdje.

- A dijete? Jesi li mislila na svoje dijete?

Š. ćuti. Samo stoji i dršće.

- Hajde sa mnom nazad. I uči! Sve što znaš. Samo uči i biće ti lakše.

Majka je povuče za ruku i odvuče nazad u masu.

Timin babo Mehmed cijelu noć puši cigaru na cigaru. I puše. Sluša ciku i krkljanje ljudi koje kolju u Plavom magacinu i puše. Grudi mu se nadimaju od muke i napora. Tima dršće, muka joj u stomaku. Ako povrati, biće joj malo lakše, ponada se. Okrenu se, iz nje izađe malko zelene tekućine, ali bi joj samo gore. Njena majka zaspa.

Sjede tu gdje su se zadesili. Niko ne smije da se pomjeri. Cijelu noć se niko ne usudi da izađe iz mase i ode da mokri. Trpe ili to čine tu gdje su se našli. A zna se da od straha potreba za mokrenjem jača. Timina mlađa kći trpi. Skupila je butine i trpi. Čeka da svane dan.

- Šta fali, piški ovdje, zaklonićemo te od djeda – šapuće joj majka. Djevojka samo odmahuje glavom. Trpeće do jutra. Ako ono ikad svane.

Tokom te najduže noći u Potočarima i na kugli zemaljskoj starac Mehmed Hasanović iskopni. Za jednu noć mu oslabi srce, onemoća. Kad svanu, starac više neimaše snage da stoji na nogama.

Potočari, dan, 13. juli

KAD SE DAN ZABIJELI, šesnaestogodišnja Timina kći otrča do obližnjeg šumarka da se olakša. Pogleda okolo i utvrdi da ni tu nije zaštićena od pogleda naroda. Manje razbacane grupice žena i djece s pokojim muškarcem se šćućurile okolo. Može je neko zateći u tom za nju nedostojnom položaju. I to na dnevnom svjetlu. Ni sad skoro niko, osim male djece, ne spava. Krenu da traži neko pogodnije mjesto. Neko mjesto više zavučeno u grmlju. Ojađena i iscrpljena gleda pred sobom tražeći jedno takvo mjesto i kad joj se učini da ga je našla... kriknu. Umalo ne nagazi na golo tijelo mrtve djevojke preklanog vrata. Diže prestravljeni pogled. Ima još golih zaklanih djevojaka. Prebroja. Ukupno devet tijela.

Okrenu se i potrča nazad u masu. Mlatara rukama raspamećeno i trči nazad svojima. Vrišti iz sve snage.

- Šta je? Šta si to vidjela? – narod je saleti pitanjima.

Ona reče.

Masa se pokrenu, diže na noge i zavrišta iz svih grla. Djevojka stiže do svoje grupe dahćući i jecajući. Pade na majčine ruke.

- Ne daj me, mama, oni će me ubiti!

- Ne dam te, kćeri, ne boj se! – uzviknu Tima čvrstim glasom. Srce joj se cijepa od bola.

- Uprljajte se, umažite se čim bilo po licu! – zabrza.

– Evo zemlje, ovlažite je malo! I te marame uprljajte i svežite pod bradu. Raščupajte jedna drugoj kosu.

Djevojke se poružniše kako su najbolje znale. Potrgaše marame, pogužvaše ih drtavim prstima i neuredno ih zabradiše.

- Nedžade! – doviknu Timu svome malom bratancu i reče mu oštrim glasom:

- Da držiš Hanu za ruku i da je zoveš "mama". Jesi li me čuo? Kad bilo koji vojnik prođe, ti joj kaži "mama". I trči joj u naručje. Jesi li me razumio?

Dječak klimnu glavom.

- A ti! – doviknu petogodišnjoj djevojčici, kćerkici svoje druge snahe. – Ti ćeš Suadu da držiš za ruku i da je zoveš "mama". Shvataš li?

- Ona nije moja mama – zbuni se djevojčica smeđe kovrdžave kose.

- Naravno da nije, ali četnici to ne znaju. Ako je ti budeš zvala "mama" četnici će pomisliti da ti je ona stvarno mama i neće je ubiti. Shvataš li sad?

- Ne – reče djevojčica i gorko zaplaka. – Neću da četnici ubiju moju tetu.

- Timo! – zazva je babo. – Ja više ne mogu stati na noge.

Sjedio je pogružen na zemlji i oslanjao se laktovima na crnu torbu.

- Kako to, babo? – kći mu priđe. – Možda ti se samo čini.

- Ne čini mi se – uzvrat starac jedva čujnim hrapavim glasom. – Ne mogu na noge i jedva dišem.

- Ponijećemo te do autobusa! – uzviknu kći. – Majko, ja i ti ćemo nositi babu, a snahe i moje kćeri nek nose djecu i stvari.

Starica othuknu. Daleko je do ceste na koju već ulaze autobusi generala Mladića.

- Da makar imamo civare – reče. – Tamo će se morati dugo čekati.

- Moći ćemo i bez civara. Ništa se ti, babo, ne brini. Ti ideš s nama – okrenu se ocu koji je pogleda žalosno.

– Šta to pričaš, kćeri? Znaš da oni tamo odvajaju ljudе. Mene ovakovog neće ni odvajati. Ubiće me pred vama.

– Neće – reče starica Hanka kroz suze. – S njima dolje su Holanđani. Valjda neće pred njima ubijati. Povešće te nekuda kao i druge muškarce.

Grupa se smela. Tima koja je preuzeila ulogu zaštitnika ostatka porodice je na muci. Trlja dlanom čelo s kojega kapa znoj.

– Mene ovakovog neće daleko voditi – reče tiho starac. Gleda pred sebe izgubljenim pogledom osuđenika na smrt.

– Pa šta da radimo, babo? – upita Tima. Ona plače. Ona koja je jača od svih drugih ne može da se uzdrži od plača. I djevojke i snahe i djeca plaču. Svima se u tišini gorke suze slivaju niz lica. – Ja ne znam šta drugo da radimo!

– Idi plavcima. Zamoli ih da me uzmu kod njih. Ranjenici iz bolnice su kod njih. Možda će pristati da i mene ovakovog prime.

– Dobro – reče Tima. – Ti, Hano, sa mnom! Ne odvajaj se od mene! Ti, Suada, djecu na krilo i pogled u zemlju dok se ne vratimo!

Stade se probijati kroz masu. Šesnaestogodišnja joj kći za leđima, drži je za ruku. Ugleda dvojicu muškaraca obučene u uniforme unproforaca i požuri pred njih. Jedan je visok, plavokos, a drugi onizak, jako crvenog lica.

Dotače visokog vojnika za ruku i obrati mu se uzdrhtalim glasom:

– Možete li pomoći mome babi? Bolestan je.

– Nema problem! – spremno odgovori vojnik. Zazvižda prodorno. Mahnu rukom dvojici drugih vojnika jednako obučenih u uniforme plavaca da priđu.

Nešto tiho reče jednomet od pridošlica i on trkom ode. Doveze metalna pravougaona bolnička kolica i krenu s njima za Timom i njenom kćerij. I ostala trojica pojuriše za kolicima kroz masu.

Podigoše starog Mehmeda i grubo ga polegoše na kolica. Timi se učini da ga na njih baciše ti mlađi vojnici. Starac zaplaka.

- Nemoj plakati – reče Tima. – Oni će te spasiti.
- Timo, kćeri draga, ne ostavljam me.
- Neću te ostaviti – reče kći. – Idem s tobom. Hano, hajde sa mnom!

Vojnici odguraše metalna kolica prema crvenoj traci. Okolo se načičao narod što čeka dopuštenje za polazak prema autobusima. Razmaće se da propusti vojниke što zahuktalo brzo prevoze starca. Četiri vojnika se zaustaviše pred trakom. Jedan od njih priđe i otkači je da mogu da prođu.

Jedan plavac što stajaše s druge strane trake požuri prema Timi što bijaše krenula za babom i uhvati je za ruku.

- No! No! – uzviknu. On je visok, kosa mu kratko podšišana, lice znojavo.
- Šta... no?! To je moj babo! – zavapi žena.
- No! No! Četnik!

Tima zabezeknuto gleda u vojnika. On je i dalje čvrsto drži za podlakticu lijevom rukom, a kažiprstom desne ruke oštrim pokretom povuče sebi preko vrata kao da ga siječe.

– To je moj babo! – povika žena još jednom. – Pusti mi ruku!

– Hoćemo li ovu generaciju odvajati? – Tima začu iza sebe brundav glas.

– Ja! Ja! Ovo obavezno odvajajte.

Žena pretrnu, hitro se okrenu. Njena kći Hana stoji kao ukopana na mjestu nekoliko koraka iza nje. Pred djevojkom dvojica mlađih vojnika iskeženih lica.

Tima zaboravi na babu. Kad vidje da je potrčala nazad, plavac joj pusti ruku.

Sve se u Potočarima sad odvija strahovito brzo. Sad je dan, autobusi su na cesti i narod što je preživio noć hrli prema njima. Sad je dan i svaka sekunda se raspada na desetinke i stotinke. U svakoj od tih raspršenih čestica vremena sad ističe nečiji život. Treba letjeti i grabiti u letu svaki trenutak.

Tima upade pred dvojicu razularenih vojnika. Okrenu se hitro prema od straha odrvenjeloj kćeri, uhvati je za ramena i pogura grubo.

– Bježi! – viknu. – Trči, ne zaustavljam se!

Majka ostade da стоји pred vojnicima. Ako krenu da hvataju djevojku, tući će se s njima, zakrčiti im prolaz. Samo da djevojka trči brzo. Okrenu se da vidi trči li njena kći dovoljno brzo. Djevojka trči iz sve snage i majci lahnu. Još uvijek ne gleda u vojnike. Samo gleda u njihove noge i vreba kao divlja zvijer svaki pokret. Noge ostadoše da stoje na istom mjestu. Ona polahko diže kao tuč otežalu glavu. Pogleda u vojnike. Oni se keslaju, pričaju nešto glasno. Tad se okrenu i pozuri nazad svojima.

– Idemo! – viknu kad stiže među svoje dvije snahe, njihovo petero djece – na sreću ona su sasvim mala - i svoje dvije kćeri kao kreč poblijedjelih lica. "Uzalud se prljaju" – pomisli s gorčinom. "Mladost se ne može sakriti."

– Nosite djecu na rukama! Slijepite njihove glave uz svoje obraze!

Kreću. Mnoštvo oko njih se diglo da krene prema autobusima. Dvojica Timinih amidža su gusto okružena svojim ženama, kćerima, snahama s djecom u rukama. Tako zbijeni se valjaju prema rampi. Tamo će biti odvajanje, ali žene i dalje kriju svoje još žive muškarce. Makar do rampe ih mogu kriti. I one ih kriju dotle dokle mogu da ih kriju.

Timina bliža i dalja rodbina stade da čeka u masi. Svako malo se začuje:

– Ti! Na lijevu stranu. Brzo!

– I ti, stari! Šta čekaš? Šta će ti ta flaša, baci to!

Starac je presavijen na pola, jedva hoda. Vojnik mu istrže flašu s vodom iz drhtavih ruku i baci tamo prema gomili jučer odbačenih stvari.

– Lijevo, rekao sam! Svi muškarci lijevo!

Ima puno autobusa. Ima i dosta vojnih kamiona.

Odvajanje se odvija brzo. Muškarci kreću u grupi sa ženama do trake, a zatim se na naredbu - Lijevo, svi muškarci lijevo! - otkidaju od svojih žena i djece i upute na lijevu stranu, tamo gdje im je rečeno da idu. Koraci su im lomni i glave pognute.

Neki samo prozbore - Čuvaj mi djecu - i odlaze. Neki koji već koračaju lijevom stranom prašnjave ceste gledaju u leđa svojih žena i djece što ulaze u autobuse. To je neminovni slijed događaja. Za jednu noć pretrpljenog mučeničkog straha nisu dobili ništa više od toga.

Bacaju ruksake na gomilu i odlaze tamo gdje ih vode. Oni znaju da za njih više nema spasa. Svejedno koračaju mirno, ne bune se, ne plaču. Niko ne moli za milost.

Iza crvene trake se tiska masa naroda. U njoj ima muškaraca, i starih i mlađih. Usjajena su im lica od masnoće i žege. U masi ima i dječaka. Osvrću se na sve strane zastrašenim okrupnjalim očima. U masi su i nemaju kud nazad. Moraju se kretati prema rampi. I oni se kreću u tom pravcu.

Muškarci pripijaju svoja uzdrhtala, grozničava tijela uz svoje žene. Gledaju beskrajno tužno u sitna tjemena svoje djece, upijaju u sebe svaki obris na njihovim majušnim licima, svaki njihov pokret. Upijaju u sebe glasove voljenih bića. Napajaju uspomenama svoje od žeđi ispucale usne i pružaju korak.

– Ti, lijevo! – i muškarci odlaze u rečenom pravcu pokunjjeni. Bez otpora. On ne bi imao smisla.

Još oko stotina muškaraca bi odvojena to vruće jutro. Još oko stotina muškaraca odbaci na gomilu ruksak i u njemu svoj posljednji komad pljesnivog hljeba. Stotina muškaraca baci svoju posljednju flašu vode i ode lijevom stranom.

Najednom nastade metež ispred jednog od autobusa. Tima i njena familija s dva starca stajaše pred crvenom trakom.

Dva vojnika otimaju iz ruku jedne majke žgoljavog dugonog dječaka. Majka se zakrpi za dječaka, ne pušta ga, vuče prema sebi. Mladi vojnik joj priđe i objema čvrsto stisnutim pesnicama je gurnu iz sve snage. Žena pade i povuče za sobom svog dječaka. I on pade. Drugi mladi vojnik priđe dječaku i naredi mu da ustane. On posluša. Krenu da se digne, ali njegova u prašinu oborenja majka mu se uz očajnički krik uhvati za noge, ne da mu maknuti.

Prvi mladi vojnik je udari snažno nogom u leđa.

– Upomoć! – zavrišta majka.

– Preko mene mrtve! – Iz reda pred autobusom se izdvoji neka starica, pritрča prema dječaku i uhvati mu se oko pasa.

Masa što dotle stajaše mirno iza crvene vrpe se uskomeša.

– Sad! Naval! – prošapta neka žena.

Narod krenu. Prekinu tijelima liniju razdvajanja i pohrli prema na cesti parkiranim autobusima.

– Babo, ovamo! Tu iza mene! – prošapta kći Timinog amidže Salihu.

– Brzo, sine, pogni glavu!

– Žene, zbijte se jače! Sakrijte tijelima muškarce!

Timine amidže i još nekolicina staraca i dječaka se zbiše uz žene i pognuti pojuriše prema autobusima. Masa nezaustavlјivo, poput stampeda, trči kao da je sam vrag goni. Nema se puno vremena. Dvojici vojnika što otimaju dječaka pred autobusom pristiže pomoć. Nekoliko vojnika

hita da gore, kod prekinute trake, uvede red.

Timine amidže upadaju u autobus pognuti. Kćeri im se, svakom ponaosob, prilijepile uz leđa.

– Nazad! Nazad! – deru se zapjenjeno vojnici i masa se pokorno vraća nazad.

Timine amidže su u autobusu. Legoše ispod sjedišta. Kćeri na njih potrpaše vreće što im druge žene iz familije užurbano dodaju. Drhte od straha, sve redom. Šta ako četnici budu pretresali autobuse?

Nekoliko desetina prepunih autobusa pođe jedan za drugim iz Potočara. Ne bi pretresa, ne bi zaustavljanja. Ničeg neobičnog osim nepodnošljive žege i sparine u tandrkavom starom autobusu. Sve do Kravice ne bi zastojao. Tad ugledaše kolonu zarobljenika. Drže ruke na potiljku i lagahno koračaju utabanom zemljanim stazom pored puta. Poneki zarobljenik malo podigne glavu i na časak pogleda prema autobusima. Tima ugleda svog mladog amidžića Sadika. On gleda pred sebe i hoda. Šake mu spletene na potiljku. Timi se srce zgrči od bola.

Autobus mili dalje. Prođe pokraj tri mrtva tijela. Mrtvi leže u plitkom udubljenju pored puta. Jedan čovjek je zaklan, vidi mu se krvavi zgrušani rez preko čitave dužine vrata. Tijelo je okrenuto na bok, sasvim malo savijeno. Puno je ranjenika pored puta. Oni sjede ili leže bespomoćni, jecavi, lica su im blijeda i isprijena.

U autobusu je vruće, znoj se slijeva s lica uplakanih žena. Svako malo se začuje ženski krik. Svako malo neka od žena prepozna nekog svog među zarobljenim, ranjenim i ubijenim. Beživotno tijelo jedne žene se samo sruči preko sjedišta.

Čitavih deset minuta autobus mili u gužvi. Put je s jedne strane skoro zakrčen vojnim automobilima, transporterima,

kamionima. Najednom šofer snažno zakoči. Otvori vrata. Unutra uđoše trojica vojnika. Čela su im ovijena crnim trakama.

– Pare! Na sunce s parama! – povika prvi i krenu hodnikom prema sredini autobusa.

– Pare ili siječemo živo meso! – zaprijeti drugi.

Žene preturaju po tašnama, džepovima putnih torbi, vade iz grudnjaka posljednjih deset i dvadeset njemačkih maraka. Neke skidaju vjenčane burme s ruku i daju umjesto novca.

– Pare ili koljem! – mladi vojnik se zaustavi pred staricom Hankom.

– Kolji ako hoćeš, ja nemam ništa – odgovori mu mirno starica.

– Izvoli – reče Tima, pridiže se na sjedištu i pruži novčanicu od dvadeset maraka.

Oni ne preturaju po stvarima ispod kojih se kriju dvojica staraca i dva dječaka, nisu došli tim poslom. Oči su im pijane, zakrvavljene. Lica im zadovoljna sakupljenim plijenom.

Odoše. Autobus nastavi da mili prema Novoj Kasabi.

Tamo, nepregledna kolona zarobljenih hoda ivicom puta. Kod stočne pijace na livadi sjedi u dugačkim nizovima redova nekoliko stotina ljudi. Skoro svi su u bijelim majicama što su ih dobili nedavno od Unprofora. Glave su im pogнуте. Jedan vojnik stoji na transporteru i nešto im glasno govori. Tima zuri kroz prozor, ali ne uspijeva nikog da prepozna.

- Aj, moj daidža! – vrисnu Suada.

- Gdje? Gdje? Koji?

- Gore, mama, u trećem redu! Skroz gore! Irfan, daidža Irfan.

Tima gleda, ali autobus nastavlja vožnju. Ne uspije da u masi zarobljenih pognutih glava prepozna svog brata.

Nana Hanka je na desnoj strani autobusa. Proba da se

digne, ali joj se omlitavjelo tijelo svali nazad. Njen sin je zarobljen. Njen Irfan je zarobljen. Dakle, svršeno je. I ostali njeni sinovi moraju biti tu negdje, s Irfanom. Pošli su zajedno. Silna joj tegoba kao stijena pritisnu grudi.

Lice joj pozelenje. Ne može da diše.

Tima ne gleda u majku. Ona je pripajena uz staklo, stisla je koljenima svoju kćer, svu je izgazi. Traži u koloni zarobljenih svog sina. Nema ga nigdje. Odlahnu joj malo. Možda će proći.

- Niko neće proći! – zajeca neka žena u dnu autobusa.
– Sve će ih zlotvori pobiti!

Kod ribnjaka u Milićima autobus opet stade. Tri bradata civila naoružana puškama stoje ispred.

"Ovi hoće cure!", pomisli užasnutu Timu.

- Ne otvaraj im, majstore, molim te! – zavapi.

Šofer se ne okrenu da vidi ko mu je uputio molbu. Isturi blago glavu kroz otvoreni prozor.

- Nema ovdje ništa za vas! – reče grubo. – Ovdje su samo stare žene i majke s djecom.

Š. je s dvjema mladim neudanim sestrama, svojom djevojčicom, majkom, svekrvom, nenom i bratom od četrnaest godina koji leži pod stvarima. Ne usuđuju se da krenu prema autobusima. Boje se i za dvije mlade djevojke, ali najviše za dječaka. On je sigurno izgubljen ako odu dolje kod rampe.

Grozničavo premišljaju šta da rade, kad odnekud izbi Š. djed. Lice mu izbratzano borama, prošarano staračkim pjegama. Sitna, potpuno sijeda glava mu prekrivena crnom umašćenom francuskom kapom.

- Dva dana vas tražim – reče umornim glasom. – Puno sam se brinuo za vas.

Sjede na čošak čebeta razgrnutog na travu.

- Imate li malo vode? – upita pošto iz ruksaka izvuče komad kao kamen tvrdog hljeba.

Žene odmahnuše glavom.

- Dva dana ništa nisam jeo, jelo mi nije padalo na pamet. Samo sam na vas mislio.

- Da odem po vodu, đedo? – ponudi se Š. – Ako raskiseliš malo taj hljeb, lakše ćeš ga jesti.

- Ako ti nije teško, otiđi.

Š. uze kćerkicu za ruku i pođe s njome po vodu. Kad hodajući kroz masu stigoše na betonski most, nađoše na široko rasplinute lokve zgrušane krvi. Mlada žena se dobro drži, savlada mučninu što joj se iz želuca prope do jednjaka i produži dalje. Valja joj djedu donijeti vode. Napravi tek nekoliko klecavih koraka kad nabasa na grupu vrištavih žena. Njima su tokom noći četnici odveli sinove i muževe i one ih sad, ohrabrene dnevnim svjetлом, posvuda traže.

Zastade pokraj njih. I još žena zastade da se raspita zašto žene vrište i traže pomoć.

- Da vam pokažem gdje su ih odveli? Hoćete li? – upita jedna postarija oniska žena kad priđe grupi.

Sve žene što se tu okupiše krenuše da se uspinju prema selu Budak zemljanim utabanim putem. Š. koja začas zaboravi da je pošla po vodu priključi se grupi.

Put je s obje strane ograđen bodljikavom žicom, prućem i gusto razlistalim granjem.

- Eno tamo na livadi! Eno tamo su naši muškarci! – reče ona postarija žena kad stigoše gore.

Žene preko ograda gledaju u ukočena muška tijela. Preklani vratovi im izduženi, jabučice izdignute, svi su poredani na leđa jedan pokraj drugog. Izbrojaše dvadeset mladića. Ni jedan nije mogao imati više od dvadeset pet

godina. Nekolicina majki među ubijenima prepozna svoje sinove. Zavriskaše iz sveg glasa i krenuše da preskaču preko ograda. Hoće da po svaku cijenu uđu na livadu i zagrle još jednom svoju mrtvu djecu. Raspamećeno se otimaju iz ruku ostalih žena koje ih preklinju da tamo ne idu.

- Minirani su! Sigurno su minirani! – viče jedna prisebnija žena. – Zato su ih ovdje i poredali svima na uvid. Hoće da tamo odemo i stradamo.

- Moj se sin noćas objesio – reče jedna uplakana žena.
– Nije htio da ovako završi.

- Idemo po vodu! – reče Š., odvuce dijete i ostavi raspamećenu grupu.

- Zašto si žuta? – upita je zabrinuta majka kad se vrati s kanisterima punim vode. Ona joj ispriča.

- Da Bog dade da i ja odoh sa sinovima i unukom šumom – reče tiho djed i ustade.

- Evo vam ovaj komad hljeba. Meni više hrana ne treba.
- Gdje ćeš? Kud si pošao? Prvo makar jedi! – zagalamiše žene.

- Vi odmah sad idite dolje prema autobusima. Vakat je da krenete.

- I ti ćeš s nama – reče Š. – Ne možeš se od nas odvajati.
- Moram – odgovori starac. – Neću da zbog mene starog jedna od vas strada. Ako ikako možete, spasite to muško dijete. Ako ne možete, onda ne možete.

Lice Š. majke prebljedi.
- Da krenemo prema autobusima, kažeš? – upita tiho.
- A ako voze samo do Bratunca kao što neki kažu?
- Gdjegod da voze neće biti gore nego što je ovdje – starac slijede ramenima. – Mislim da će vas voziti dalje, prema Tuzli. Žene i djecu neće ubijati.

Žene poustajaše. I dječak se diže. Majka mu ovi bijelu mahramu oko vrata. Pod bradom je sveza na mrtvi čvor.

- Bolje je da krenete za dana – reče starac.

- I ti treba s nama da pođeš – reče Š. majka. – Bit će nam lakše s tobom.

On odmahnu glavom.

- Odoh ja sad. Halalim vam sve, to hoću da znate. Na mene više ne mislite. Pobrinite se samo za vas što ste ostali.

Bolni grč načas izobliči starčovo lice. On se hitro okrenu i podje odlučnim korakom. Nestade u masi.

Šest žena okružiše dječaka sa svih strana i krenuše prema cesti.

Ravni asfaltni put je pun još praznih autobusa prevoznih preduzeća Zvorniktransi Vihor. Ima i prekjučer zaplijenjenih srebreničkih autobusa. Ima i kamiona prekrivenih zelenom ceradom.

Pred rampom odvajaju muškarce po već ustaljenom redu.

- Lijevo! Muškarci lijevo!

Kad nastade gužva kod jednog autobusa, Š. familija krenu s narodom što bješe prekinuo traku. Posreći im se da se i oni kao i Timina familija zadese u momentu kad se ona već pomenuta očajna majka i hrabra nena otimahu s vojnicima za onog žgoljavog dugonogog dječaka.

Na smrt bliјed Š. četrnaestogodišnji brat se prvi ugura na zadnja vrata jednog od autobusa. Šest žena pohita za njim. Dječak se odmah baci pod zadnje sjedište. Drhti kao prut dok ga majke i sestre zatrپavaju stvarima.

- Samo da ne uđu u autobus – šapće Š. majka. Lice joj obliveno vrućim graškama znoja.

- Samo da ne preturaju po stvarima.

- Učite, djeco, sve što znate učite – prozbori Š. svekrva.

– Nikako ne prekidajte s učenjem.

Odvojeni gologlavi starci stoje naspram autobusa. Njihove crne beretke su pobacane pored puta. Spustili su ruksake pokraj nogu. Čekaju. Povremeno podignu stidljive, beskrajno tužne poglede prema već punim autobusima. Š. djeda nema među njima.

Autobusi zabrundaše. Naređen je pokret. Š. se zagrcnu od iznenadnog plača.

- Šta ti je? – upita je majka.
- Ne znam. Samo mi se plače.
- Sjedni negdje. Sve nađite mjesta i sjednite. Sad je sve dobro. Ako Bog da, i ostaće tako.

Sve do Bratunca autobuse prate grupe starijih i mlađih žena obučenih u crno. Poredane su pokraj puta i dovikuju pogrde prema autobusima. Psuju. Pljuju. Dižu tri prsta. Neke prstima sijeku svoj vrat. Neke su okružene djecom što gađaju kamenjem autobuse.

- Ovakve majke rađaju ubice – reče Š. svekrva.
- Šuti – reče Š. majka koja je sjedila do nje. – Može te čuti šofer. Od njegove milosti nam sad sve zavisi.

Autobus prolazi pokraj srpskog sela Kravica. Zarobljeni muškarci s rukama na potiljku mirno koračaju. Redovi zarobljenih muškaraca na velikoj livadi. Ima ih nekoliko stotina. Pogledi im uprti u zemlju. Žene svako malo prepoznaju nekog svog, ali ne vrište. Ne smiju se čuti. Šakama zaklanjaju lica dok gledaju kroz stakla. U autobusu je trojka pljačkaša s crnim trakama oko čela. Prijete, psuju, traže pare i zlato.

Šofer ustade sa svog sjedišta i dotakne jednog od vojnika za rame.

- Izadîte, molim vas – reče. – Ovo je sirotinja. Ovdje za vas nema ništa.

- Životinje! – glasno hraknu mladi vojnik i pljunu na pod hodnika. Potom pozva svoju družinu da izđu.

Kod Konjević–Polja autobus zaustavi druga grupa vojnika, ali ovima vozač ne htjede otvoriti vrata.

- Već su ih pretresali kod Kravice – reče im kroz malko odškrinuti prozor.

Pred školom u Konjević–Polju puno zarobljenika. Jedan dio ih sjedi. Jedan dio korača s rukama na potiljku. Automatskim puškama naoružani vojnici svud oko njih.

Zejna, isti dan

ZEJNA U RANO JUTRO PODE sa zaovom po vodu kod one tri kuće s česmom u podrumu. Žene što stajahu u redu za vodu im rekoše da gore ima polje sa žitom u kojem leži petnaest zaklanih muškaraca. Rekoše im još da su trojici odrubljene glave i da su im na vratu samo rascvjetani patrljci.

Neke žene krenuše da to vide. I Zejna krenu s njima da vidi. Injena zaova krenu s njima da vidi. Mora to da se vidi i da se zna. Kad to vidješe, vratиše se u sigurnost svoje grupe, ali ne moguše da probore ni riječ. Dvoje Zejnina djece uglaš ciknuše:

- Mama! Mama! Šta ti je mama?

Mama ne odgovori. Plavo nebo ispjegano bijelim oblačićima joj se zavrte oko glave. Potom poče da kruži sve brže i brže, uzburka se i namreška kao da je zahvaćeno strašnim kovitlaczem. Vrtje se tako dok se ne oboji u potpuno crnilo. Žena se onesvijesti.

Probudi je pljusak vode po licu.

- Prošlo je podne, moramo ići – reče tetka. – Budimo te već puna tri sata.

- Vode. Imate li malo vode? – upita Zejna slabašnim glasom.

Dadoše joj vode. Potom joj pomogoše da se digne. Ona se jedva drži na klecavim nogama. Zakorači pa stade. Vidi ogromnu izgaženu livadu zavijenu u muklu tišinu. Praznu.

- Gdje je narod? – upita.

- Eno ga dolje kod ceste – odgovori joj zaova. – Zar ne čuješ vrisku?

Ona odmahnu glavom. Zaova joj priđe, blagim kružnim pokretima joj poče masirati sljepoočnice.

- Čuješ li sad?

- Nailaze glasovi – reče tiho. – Da krenemo?

Oko jedan sat popodne ih počeše trpati na kamione.

Još ima svijeta i još ima muške djece. Nekima je dvanaest, nekima je trinaest, a neki mogu imati i svih četrnaest godina.

Vojnici što odvajaju sve dječake, i one sa dvanaest, i one sa trinaest i one sa četrnaest godina, nemilosrdni su. Kruta lica im preplanula, u očima ledeni pogledi. Ne govore ništa. Oni samo bijesno mlate djecu i rukama i nogama, bacaju ih i šutaju na zemlju.

Nijedna majka ne smije izustiti ni riječ. One samo stoje ukočene od straha i gledaju kako tuku njihovu djecu.

- Na kamione! – vrište mladi podivljali vojnici.

- Šta čekate, ženturače?! Ha?! Šta još čekate? Hoćete da ih pokoljemo ovdje pred vama?

Žene poslušno kreću prema kamionima. Idu i stenju. Rođakinje i druge žene čija djeca nisu odvojena vuku očajne majke dječaka koje tuku. Po dvije žene prihvate po jednu majku, vuku je i nose cestom. Potom ih podižu i predaju mlađim jačim ženama što su se već uspele gore i uvlače očajne majke u kamione kao da su beživotne vreće. Potom dižu starice i malu djecu.

- Ima još mjesta! – dere se vojnik zakrvavljenih očiju. – Nabijte se vi unutra! Dižite se! Nema sjedenja!

Znojava masna tijela se stišću jedno uz drugo. Premorena ispijena tijela starica padaju jedno preko drugog. Žene dižu sitnu djecu na ruke. Pogušiće se ako ih ne podignu iznad svojih glava. Zejna drži svoju curicu na nadlaktici desne ruke. Ne vidi gdje je zaova s njenim dječakom. Ona je zašla negdje u dubinu kamiona. Zejna se nada da se njena zaova

dosjetila da izdigne dječaka iznad stiješnjene mase što guši i melje jedno drugo. Uhvatila se čvrsto za gvozdeni kanat kamiona lijevom rukom. Prisebna je. Gladno joj dijete zaspala na nadlaktici. Teško je kao stijena to njeno dijete.

Kamioni su otvoreni i može se disati. Može se i gledati.

Kad kamioni podješu iz Potočara, počeše preticati kolone zarobljenika. Šake im na zatiljcima, a izubijana stopala bosa. Četnici su svud okolo. Neki sprovode zarobljenike. Neki su zasjeli na oklope transporteru i tenkova. Mladi su, veseli i do zuba naoružani.

Dvojica mladih vojnika skidoše u hipu puške s ramena i zapucaše istovremeno u leđa jednog zarobljenika. Čovjek napravi dva koraka, blago se zaljulja i sruši na zemlju, bezglasno kao list otkinut s grane. Dvojica mladih vojnika uz hihot prođešu pokraj čovjeka koji je upravo pao pokošen mećima ispaljenim iz njihovih cijevi. Ne udostojiše ga ni pogleda. Nastaviše da hodaju razdragano i čilo.

Žene na kamionu svako malo zaciće promuklim isciđenim glasom. Prepoznale su nekog među zarobljenima. Kod Konjević-Polja opet nepregledne kolone zarobljenika. Zejni se srce steže od žalosti.

- Kako su samo slabo obučeni – promrmlja sebi u bradu.

Dječak, isti dan

DJEČAK SE PRILIJEPIO uz maminu suknu. Kad vidi nekog vojnika, sakrije glavu ispod njenog mokrog ramena. Kad krenuše prema rampi, on korača dršćući kao da mu je hladno. Već po drugi put tamo idu. Prije dva sata su se preplašene, uspaničene žene iz sela Žedanjsko u trku vratile nazad na livadu.

- Kolju – prozborio je neko u masi. One su se uskomešale i grupno, kako su i bile došle u blizinu kamiona na koje se tovario narod, vratile na livadu.

Puno su plakale, nisu znale šta da rade. Gdje da odu ako ih vode da ih pokolju? Gdje da ostanu kad se livada skoro isprazni? Masa više nije štit na koji se makar malo mogu osloniti.

Žene su neodlučne i smušene, a vrijeme nepovratno ističe. Moraju tamo, nemaju kud. Vuku se polahko, svako malo zastajkuju i pogledavaju se međusobno suznim očima. Dječak očekuje da će opet stuštitи nazad sve redom. Ali one idu dalje. Stigoše.

– Brzo, što se kanite?! – povika jedan vojnik. – Penjite se na kamione.

Dječak vidje da okolo vrvi od vojnika, noge u koljenima mu se presjekoše od straha. Zapetlja se u hodu, spotače, umalo ne pade. Majka ga pridrži, obgrli čvrsto i s njime u rukama pohita prema najbližoj prikolici.

- Brzo, penji se! – reče tiho.

Uhvati ga s leđa za kukove i diže. On se prihvati za

gvozdeni kanat i hitro prebac i gore.

- Ti, momak, ti ćeš s nama! – začu tvrdi glas iza sebe.

Dječak pretrnu od straha, ukopa se na mjestu. Majka se uspe za njim, grubo ga obori na limeni pod prikolice kamiona i pobaca po njemu čebe, nekakve šarene krpe i komade odjeće. Zatim mu sjede na leđa. Ne progovara ni riječ.

- Ti momak s nama, rekao sam! – začu se opet onaj isti glas. Dječak leži pod majkom ovijen grozom, ne usuđuje se ni da dahne.

- Nemojte mi uzimati dijete! – zavapi neka žena. – Nema još ni dvanaest godina.

- Vratićemo ga! – začu se neki blaži glas. – Malo ćemo ga držati pa vratiti. Ništa mu se neće desiti.

- Što raspravljaš s kučkom?! – podviknu onaj prvi glas.

– Vodi to kopile i da završimo s utovarom!

- On je dijete! Preklinjem vas da mi ne uzimate dijete!

- Bjež' kučko na kamion! – zagrmi prvi glas.

Ali žena neće na kamion. Ona moli i preklinje da joj vrate dijete. Ženu udaraju, šutaju, obaraju na zemlju. Ona ciči i stenje. Dugo tako. Možda čitavih pet minuta. Druge žene je uguraše na kamion.

- Hajde, đedo, daj ruku – reče neka žena.

- Ti, stari, ovamo! – opet se začu onaj drugi nemilosrdni glas. – Ti ćeš poslije!

Majka odvedenog dječaka neutješno cvili, žene je zalijevaju vodom. Dječak više nije pod majčinim leđima, kamion je krenuo, već je izašao iz Potočara.

- Možeš li da dišeš? – pita ga majka.

- Mogu, ne brini.

Sad je gomila svakakvih stvari pobacana preko njega.

- Strpi se, sine, sve će biti dobro – šapuće brižna majka.

Ništa nije u redu, majka samo tješi dječaka kao da je malehan pa ništa ne shvata. Svako malo se začuje plač i prigušeni jecaji.

- Jadni naši muškarci.
- Gledaj kako se pate.
- Ta oni će ih sve pobiti.

Ne prođe puno vremena kad kamion stade.

- Imaš li muških glava? – upita šofera gromki glas.
- Nemam. Vozim samo žene s djecom.
- Pričekaj da pogledam!

- Gledaj ako hoćeš. Nećeš ništa za sebe naći.

Dječakova majka ustuknu i nasloni se na gomilu stvari.

Povuče čutke za ruku još jednu ženu da stane pokraj nje.

Četnik se pope na kamion. Ima dugu crnu bradu, masna ravna kosa mu dopire do ramena.

- Okrenite se da posljednji put vidite vaše sinove, muževe, braću! – progovori kad uđe unutra. – Slobodno gledajte.

Žene gledaju u masu zarobljenih što pognutih glava sjede na livadi.

- E, sad pogledajte i one što u kolonama izlaze iz šume – žene gledaju u pravcu koji gologlavи četnik pokazuje puščanom cijevi. Muškarci visoko dignutih ruku koračaju pokraj nekolicine automatskim puškama naoružanih mlađih vojnika.

- Svi vaši muškarci se nama predaju – reče samozadovoljnim glasom. – Ni jedan vaš muškarac neće proći šumom jer to je naša srpska šuma.

U kamionu je muk. Svi slušaju govor. Dva prtljagom sakrivena starca dršću od straha. I sakriveni dječak dršće. "Samo da ne krene pretresati kamion" – grozničavo misli.

- Jeste li sve dobro vidjeli? – upita govornik.
- Jesmo – začuše se tihi glasovi.
- E, pošto ste vidjeli, možete nastaviti put.

Iskoči iz kamiona. Začu se drndanje motora i kamion krenu. Prođe i pokraj žena u crnom što dovikuju pogrde i kamenju stradalnike. I njihovoј djeci su ruke pune tucanika i krupnijeg kamenja.

Ali kamion se više ne zaustavlja. Stade tek u Tišći.

- Silazite! Stigli ste! – zagrmješe svud okolo vojnički glasovi.

Dječaku klecaju noge dok silazi. Majka je već pred kamionom, pomaže mu da siđe. Kad on stade na zemlju, čvrsto ga uhvati za ruku. I dvojica staraca siđoše s kamiona.

- Tamo vas dvojica! – reče im jedan brkajlja. – Na kratko ispitivanje. Brzo ćete biti pušteni.

Dječak je pognuo glavu, stoji pripijen uz majku.

- Ići ćete tamo gore, asfaltom – objašnjava brkajlja. – Ne smijete skretati okolo, okolo je minirano.

Prve grupe krenuše naznačenim pravecem. I žene sela Žedanjsko krenuše.

Dječakovu golu podlakticu zapali dodir pa čvrsti stisak nečije šake.

"Eto, to je to" – pomisli i podiže glavu.

- Ti ćeš s nama – reče mladi vojnik od znoja usjajenog rumenog lica. – Da te nešto pitamo.

Dječaku se učini da je to već doživio. Dodir te vrele ruke mu je poznat.

- Zašto da ga vodite? Šta da ga pitate? – usplahiri se dječakova majka.

I te majčine riječi mu se učiniše poznate.

– Obično ispitivanje, ništa više – reče vojnik.

Pitajte ga ovdje sve što vas zanima.

Obrazi dječakove majke su isflekani crvenim i mrkim pečatima, usta joj iskriviljena od bola.

- Ovamo kad kažem! – naljuti se vojnik i snažno ga povuče.

- Ne! – kriknu majka i povuče na svoju stranu.

Dječaku bi žao majke, rado bi joj rekao neku utješnu riječ, ali ne uspijeva da prozbori. Njega vucaraju tamo ovamo. Vojnik ga vuče na svoju, a majka na njenu stranu.

Potom vojnik trgnu iz sve snage i majka pusti dječakovu ruku. Lice joj prvo pozelenje pa potom požutje kao limun. Oči joj se prvo iskolačiše, pa potom joj se očni kapci priklopiše i ona se sruči na zemlju.

- Tamo da ideš, prema onoj sivoj zgradi – reče vojnik poslije nekoliko koraka. Pustio mu je ruku, ne požuruje ga, samo korača iza njegovih leđa. Dječak se svejedno okrenu da vidi šta mu je s majkom. Dvije žene su je digle i vuku je pored njih. Lahnu mu i on ubrza korak.

U prijemnici vojne komande je zagušljivo od duhanskog dima. Vrvi od vojnika. Oni samo ulaze i izlaze i lupaju metalnim vratima. Prostorija nije velika. Ima samo jedan u plavu zguljenu farbu obojeni široki drveni sto. Sto je pretrpan papirima i sivim kartonskim fasciklama.

Dječak stoji blizu izlaznih vrata i čeka da mu se neko obrati.

- Kako se zoveš? – priđe mu poslije nekih četvrt sata jedan sredovječni vojnik kratko ošištane smeđe kose. Blijedozelena vojna bluza mu raskopčana.

Dječak reče kako se zove. Miran je i priseban. Dobrodušno, okruglo lice ispitivača mu odnekud poznato.

- Koliko imaš godina?

- Jedanaest.

- Gdje ti je otac?

- Otišao je prekjucher s muškarcima. Sad gdje je ne znam.

- Borac?

Dječak se počeška prstom iza uha.

- Borac ili ne? – vojnik ponovi pitanje. U njegovom glasu nema ljutnje.

- I jeste i nije – odgovori. – Išao je na stražu, ali nije imao pušku.

- Kako to? – blago se nasmiješi ispitivač.

- Malo ko od naših je imao pušku – reče spremno dječak.

- Mogu li dobiti malo vode? – nenadano upita. Tijelom mu prostruja neka toplina. Otkud mu sad to pitanje? On uopšte ne osjeća žeđ. Učini mu se da mu je to pitanje bez njegove volje i znanja izašlo iz usta.

- Možeš, kako da ne – reče vojnik i podje tromim korakom prema stolu. Vrati se s praznom plastičnom flašom.

- Ima jedna česma iza ove zgrade. Prvo se dobro napij pa poslije napuni flašu i donesi mi. I ja sam žedan.

Dječak uze pruženu flašu i polahko da ne pravi buku, odškrinu teška vrata i provuće se kroz njih. Lagahno ih povuče za sobom.

Krenu prvo umjerenim pa sve bržim koracima da zaobiđe zgradu. Koraci su mu lahki. Staložen je i miran.

Iza zgrade ima česma sa zahrđalom gvozdenom pipom. Nema vojnika. On ne ide prema česmi iako i dalje u ruci čvrsto drži flašu. Pogleda hitro okolo. U nizini žubori potok oivičen šumom. Odozgo, poviše potoka dopiru prigušeni ženski i dječiji glasovi.

Dječak potrča. Za tili čas se stušti niz livadu i uskoči u potok. Ne osvrnu se nijednom da vidi goni li ga ko. Pregazi brzo potok, plitak je, začas se uzvera gore i baci u šiblje. Mora još jednom osluhniti odakle dopiru oni maloprijašnji glasovi. U ušima mu bubenja, ne može više ništa da čuje. Zastade da se malo umiri.

Utom začu korake u potoku. Proviri malo kroz šiblje. Ugleda zajapureno lice nekog mršavog mladića u bijeloj trik majici. Preko oba ramena nosi po jednu jutanu vreću.

- Ovamo! – uskliknu i malo jače isturi glavu.

Mladić okrenu začuđeno lice u njegovom pravcu. Poguri se još jače i požuri prema dječaku.

- Zbriso? – upita ga kad zaleže pokraj njega.

- Aha – odgovori mu. – I ti?

- I ja, iskočio sam iz kamiona prije nego je stao. Nešto prije linije razdvajanja.

- Šta nosiš u tim vrećama?

- Nemam pojma, pokupio u potoku. Da se malo zaklonim ako naletim na vojsku.

- Gore negdje prolazi narod – reče dječak. – Trebamo pažljivo slušati i čut ćemo glasove.

Pritajiše se u šiblju. Osluškuju. Čekaju. Povremeno se začuje potmuli kašalj, pa se začuju tupi koraci, pa onda opet ništa.

- Mama, pomozi! – konačno začuše dječiji piskutavi glasić. Uslijedi mnoštvo ženskih glasova.

- Onamo! – reče mladić. – Diži se!

Kolona smrti, 13. juli

MURADIF DAHĆE. Oštar vjetar mu struže u plućima ali svejedno sve jače pruža korak. Mora stići kolonu i u njoj naći svoga sina. Ne smije ni da pomisli da bi moglo biti drugačije. Njegov sin mora biti u koloni, inače bi izludio.

Kad stiže kod osnovne škole u Cerskoj i ugleda ga u grupi što okolo sjedi i leži, lahnu mu. Iscrpljen je i premoren da se jedva drži na nogama, gladan je, ali mu to više nije važno.

Izvadi iz ruksaka posljednji pljosnati komad hljeba i rascijepi na dva dijela. Jedan komad pruži sinu, drugi bratancu.

- A ti, babo?
- A ti, amidža? – momci ga začuđeno gledaju.
- Jedite – reče. – Trebat će vam puno još snage za hodanje. Polahko žvaćite i zalivajte svako malo vodom. Tako će vas duže držati.
- Zašto i ti amidža ne uzmeš komadić? I ti si sigurno gladan koliko i mi.
- To je posljednji komad hljeba koji imamo. Vama je potrebniji nego meni. Pojedite to pa da krenemo gore prema onoj planini. Tamo će se sastati kolona.

Kolona je rascijepljena na stotinu krakova, ali prethodnica to još ne zna. Ona se uspe na planinu Udrč oko deset sati ujutru. Dvojica momaka se jedva dovukoše do gore. Zaspase kad se svališe na zemlju.

Suljo ide utabanim šumskim putem na čelu kolone od pedeset ljudi. Teška puška mu odvaljuje ramena. Svako malo je premješta sad na jedno sad na drugo rame. Njegov šurak Džemo ga u stopu prati. Ne mora se više držati za Sulju, kroz šumsko granje i lišće već svjetluca dan.

Gladni su, ali niko ne pomišlja na jelo. Jedino im je važno da su živi, neozlijeđeni i da koračaju pravim putem. Čula su im napregnuta, iz obilja šumskih zvukova moraju prepoznati onaj što će ih upozoriti na opasnost. Tad trebaju zaleći u zaklon i zapucati. Biti prisebni i ni u kom slučaju ne pucati na svoje. Taj momenat je najteže odrediti. Razum mora ići za česticu vremena prije straha za goli život. To su puno puta slušali od prekaljenih boraca, ali niko to nije iskusio. To je samo teorija o savlađivanju koju ni Suljo niti bilo koji od šest ljudi s puškama što hodaju u istoj koloni nisu iskusili. Toga se boje jednakoj koliko i zasjede na koju mogu nabasati.

Koračaju šutke. Niko se ne žali na umor, niko ne traži koji minut predaha. Dan je, a oni ne bi smjeli hoditi za dnevna svjetla. Najopasnije je za kolonu kad korača kad je dan. Odasvud ih mogu vidjeti, sa svakog brda, iz svakog sela i gađati ih iz daljine. Ćetnici su se za ove tri godine izvježbali u gađanju iz daljine.

Izađoše iz šume i kad se uputiše prema Cerskoj najđoše na širok trlog što je prethodnica ostavila za sobom. Suljo pogleda prema visokoj gustom šumom prekrivenoj planini iznad njih.

- Ono je Udrč – reče. – Kad stignemo gore, odmaraćemo do večeri.

Šulc je u koloni u kojoj izuzev dva dječaka što koračaju iza njega nikog drugog ne poznaće. Svako malo im se priključuju novi zastrašeni bjegunci.

- Mogu li s vama? – upita Šulca jedan usplahireni znojem oblicheni čovjek. – Ne znam put.

Šulc ga odmjeri od glave do pete. Nema pušku, ne izigrava vodiča, mora biti naš čovjek.

- Možeš – odgovori mu Šulc – ali samo iza ova dva dječaka, oni su sa mnom.

Čovjeku je plava kratka kosa slijepljena uz čelo. Radosno se osmijehnu i šutke uvuče u kolonu.

Grupe novih uspaničenih bjegunaca potom učestaše. Ima ih po dva, tri, četiri čovjeka, svako malo se poput krivaca uvlače u kolonu i nastavljaju s njome dalje, put Cerske.

Kolona se produži, ojača i ohrabri. Prema odmorištu kod škole više ne ide šaka jadnih bjegunaca, već nekoliko stotina ljudi.

Kad stigoše u odavno napušteno, u korov zaraslo bošnjačko selo Cersku, Šulc se uputi da traži česmu. Rekoše mu da je blizu škole, kod one kuće bez krova, garavih zidova. Jedva nađe česmu od korova što bješe ižđikao oko nje. Česma zahrđala, kamenko korito pred njom išarano zelenim lišajevima. Ali ima vode i to je premorenim ljudima najvažnije. Hrane slabo ko ima, ono što su ponijeli već je pojedeno i dalje moraju nastaviti gladni.

Jedan od dječaka ima kilu šećera i to je jedino na šta njih trojica mogu računati. Voda i šećer.

Šulc napuni dvoipolitarski balon vodom i krenu da nađe dječake. Nabasa na svog brata. Obradova mu se silno. On mu reče da im je i najstariji brat živ, već je gore na planini.

- A što ti nisi s njime?

- Prekrkao sam od umora dok sam dovde došao. Nisam mogao dalje.

Već je podne i kolona polazi prema Udrču. Ispred Šulca idu dvojica dječaka, jedan za drugim, iza njegov brat. Jedva vuku noge od umora. Svako malo se neko sruši, moraju ga

dizati, zalijavati vodom. Šulc je probušio balon s vodom na dnu i svako malo ga dodaju jedan drugom. Balon ide s usta na usta. Potom u dlan naspe malo šećera i obilazi dio kolone pred sobom i dio iza sebe. Ljudi ližu s njegovog dlana po malko šećera, piju vode i to im vraća snagu u noge. Svako pola sata tako čini. Bez riječi pruža dlan i gladni muškarci bijelim suhim jezicima liznu malo. Sasvim malo, jer taj sitni prah mora dugo trajati. To je jedino blago kojim Šulc i dječaci raspolažu i oni ga dijele s drugima. Ne mogu činiti drugačije, jer ulaznica za život je skupa.

Koščata mršava lica ljudi su masna i prljava. Popodnevno julsko sunce na njih lije žegu kao ugrijani vosak, suši ih, mreška i peče. Premoreni su, ali koračaju dalje. Njihova kolona je još živa i oni su u njenim njedrima. Sve dok ona živi, za svakog čovjeka u njoj ima nade.

Safet na planinu Udrč stiže tek popodne oko tri sata. Oko hiljadu preživjelih ljudi se tu okupi. Malo. Strahovito malo. S Buljima je pošlo dvadeset puta više. Komandanti su tu, svi osim Golića koji je opet otišao na začelje. Da pokupi raspamećene u svim pravcima raštrkane preživjele ljude koji ne znaju put. Koliko će ljudi dovesti do večeri? Koliko ljudi će se sami snaći i do večeri stići kolonu na Udrču? Ona mora noćas dalje ako hoće da i jedan čovjek u njoj živ ostane.

Komandantima je teško. Oni su nervozni, ojađeni, sve vrijeme predaha žučno raspravljuju šta da rade. Da se vrate nazad i svi izginu ili da idu dalje? Ljudi što svako malo pogledavaju u komandante se boje da će ih oni povesti u smrt. Oni su hrabri i jaki, ali njihova gladna vojska se jedva drži na nogama. Njihova gladna nenaspavana vojska je na izmaku snaga. Vide li komandanti u kakvom stanju je njihova vojska?

Safet nađe svoga brata Hakiju. On je lakši ranjenik. Geler granate mu je razvalio petu prije dvije godine. Presjekao mu je tetivu i odnio polovinu pете. On hrama već dvije godine. Nije tako strašno što hrama. Puno je mnogo težih i vidljivijih rana i ljudi se pomire s njima. I on se bio pomirio sa svojim hramanjem. Čovjek koji hrama je skoro zdrav čovjek. Ali ne može se hramati u koloni. To se nikako ne može. Ne smije se ići previše sporo. Ne smije se zaspati. Ne smije se zaostajati. Ne smije se odmarati dok čitava kolona ne stane. Kolona ima svoja pravila i svaki čovjek ih se mora pridržavati.

Safetov brat se diže na laktove kad mu ovaj priđe.

- Živ si? Ti si živ – reče i zaplaka se kao malo dijete. – Ja čuo da ste obojica poginuli.

- Šta je? Kakve su to suze? – Safet mu priđe i zagrli ga.

- Radosnice, nisi znao da se može plakati i od radosti
– nasmiješi se Hakija kroz suze.

- Radujem se što mi je makar jedan brat živ. Makar jedan od nas će ostati živ.

- Ni drugi brat ti nije poginuo – reče Safet. – Samo smo se razdvojili. Doći će i on, ako Bog da. A i ti si, hvala Bogu, živ.

- Sa mnom je svršeno – reče Hakija i opet se zaplaka.

On je na izmaku snaga, obuzet malodušnošću, odlučio je da ne ide dalje. Neće da se zavarava, sa svojom šepavom nogom neće daleko stići. Da ima šta pojesti, možda bi smogao snage za nastavak puta, probao bi makar.

- Ja imam samo ovo polupečeno usmrđjelo kokošije meso – reče Safet, otvori ruksak i pokaza mu. – Ako smiješ jesti.

- Pa to je otrov! – uzviknu Hakija. – Zar ne vidiš da je sve pozelenjelo? To moraš da baciš.

- Neću. Neka ga u torbaku. Tako mi se čini da imam ipak nešto za jelo.

Potom ode da potraži svoje Sastavčane, onaj dio što je od njih ostao, i upita ih da li iko od njih ima malo hrane i

pristaju li da nose njegovog brata. Oni se složiže da nose ranjenika, ali na pomen hrane odmahuju glavom. Sve pojedeno. Imaju samo vode. Nemaju soli, nemaju šećera, nemaju ništa što bi im ulilo snage u iscrpljena gladna tijela. Ali, nek ne brine za brata. Nosiće ga. Sigurno će ga nositi.

Mehdin, isti dan

Bojni otrovi bačeni na izgubljene ljude u šumi prouzrokovali žeđ što je palila utrobu. Pošto polizaše ono malo jutarnje rose napale po lišću paprati, učini im se da će se s tom pošasti lakše nositi. Ali umjesto da oslabi, žeđ samo još jače navalii da suši usta i jednjak i sve se misli njome zaokupiše.

Mehdin stoji među odraslim ljudima i čeka da oni donesu odluku kuda da se krene, a oni jednako obezglavljeni i zastrašeni kao i on, dječak s tek navršenih četrnaest godina. Bore se svim silama da se odupru napasnoj žeđi i razbor usredsrede na traženje izlaza iz klopke, ali im to ne uspijeva. Stoje jedan pored drugog i čekaju. Čute, povremeno se stidljivo pogledaju i nastave čekati. Kao da će se desiti čudo.

Čekanje se produžava u nedogled, a patnja postaje sve žešća. Satima tako kopne od straha i izgaraju od žeđi. Ne zna se šta je jače u njima: strah od smrti pod nožem ili strah od crkavanja od žeđi što im razdire utrobe. Ta dva straha stoje jedan pored drugog i ništa im ne pomaže to što su zajedno i što se svaki od njih bori s istom mukom. Nemaju se kome okrenuti, nemaju od koga potražiti utjehu. Nema im ko reći "biće bolje" kad svi znaju da im može biti samo gore.

Niko ne dolazi da ih izvede iz klopke. Samo bi ih to moglo spasiti. Da neko dođe i pokaže im izlaz s tog brda i iz te šume. žeđ će još trpjeti. Satima čekaju.

Zakrčaše megafoni.

- Predajte se! Predajte se!

Ljudi ne mrdaju. Samo im blago uzdrhtaše ramena.

- Ko će sa mnom da tražimo vodu? – upita Mehdin.

Četverica mladića se izdvojiše iz grupe i krenuše s njime.

Oni više ne mogu trpjeti žeđ. Nagon za vodom savlada razum. Podne je, sunčeva jara ih zasljepljuje, a oni koračaju u nepoznato. Zađoše u šumu. Koračaju polahko, blijedi poput aveti, zagledaju okolo drveća i osluškuju. Samo da im je čuti tanki šum, slabašni klokočiće vode što žubori. Pretraživaše okolo, ali ništa. Umjesto na potočić s vodom nabasaše na ranjenika. Sjedi posred šumske staze i jeći. Ranjen je u petu.

- Odneseite me odavde, molim vas – reče ranjeni mladić.

- Hoćemo – odgovoriše. – Kad se vratimo s vodom. Pošli smo da je tražimo. Pričekaj nas tu.

- Dobro. Čekaću – reče mladić i blagi osmijeh povjerenja mu zasja na izmučenom licu. – Nemojte me zaboraviti.

- Nećemo.

Hodaše tom šumskom stazom nekih pola sata kad ugledaše pred sobom nekoliko četnika.

- Stanite! – povikaše četnici, uperiše puške u njih i potrčaše prema njima.

Mladići se hitro okrenuše i nadadoše se u bježanje zavojitom šumskom stazom. Prođoše u trku pokraj ranjenog mladića, ne obratiše pažnju na njega. On ništa ne govori, samo molećivo pruža ruke.

Noge bjegunaca zahuktalo jure prema izlazu iz šume i livadi na kojoj ih čeka oko dvije stotine žednih i zastrašenih ljudi.

- Bježimo! – povikaše uglas. – Idu četnici!

- Kud da bježimo? – ljudi slijezu ramenima. – Zna li iko put odavde?

Ljudi šute.

- Da se predamo? – predloži neko.

- Da se predamo – začuše se tih glasovi. – Šta nam drugo preostaje?

Na brdu su iznad srpskog sela Kravice, iako to još ne znaju, jasno čuju megafone koji ih svako malo pozivaju na predaju.

- Predajte se! Predajte se!

- Požurite! Bacaćemo granate!

Ljudi se u koloni uputiše niz travnato brdo. Mehdin korača među posljednjima. Kad malo odmakoše, koljena mu presiječe slabost. Zastade.

- Nemojmo se predavati – reče glasno svome amidžiću Mustafi koji je u koloni iza njega. – Sve će nas pobiti.

Duga kolona nastavlja hod. Dvojica momaka stoje, ne znaju šta da rade. Mustafa je zbumen, iskidan, sav je u grču.

Uto se trojica ljudi s čela kolone u trku vratise nazad.

- Ne silazite! – viču ne prekidajući trku. – Ubijaju! Ko god siđe, pucaju u njega!

- Predajte se! Predajte se! – začu se opet krčanje megafona. – Idu granate!

Mehdin potrča za trojicom ljudi što bježe nazad prema šumi. Mustafa potrča za njima. Čim se prva četverica svališe u zaklon drveća otpoče granatiranje. Mustafa zastade kao ukopan. Strahovita paljba se obruši u pravcu peterice bjegunaca, a mladić i dalje stoji i dršće.

- Lezi! U zaklon! – povika Mehdin.

- Haj’mo se predati! Haj’mo se predati! – drobi momčić isprekidanim, plačnim glasom.

- Neću – odvrati Mehdin. – Ne budali, već lezi pored mene.

Momčić i dalje stoji iako okolo granate zasipaju šumu. Crveno-plavim podočnjacima zaokružene oči mu okrupnjale. Grozničavo drhti dok mu iz ispucalih tankih usnica izlazi sve jedna te ista molba.

- Haj'mo se predati! Haj'mo se predati!

Mehdin se diže u namjeri da svog amidžića povuče u zaklon. Pruži ruku prema njemu, ali on se izmače kao da je oparen, hitro se okrenu i stušti niz brdo. Potrča za njim, ali tek što napravi nekoliko koraka shvati da ga neće stići. Vrati se nazad u zaklon.

Kad granatiranje malo stade, podoše da se zavuku još dublje u šumu. Jedan od one trojice ljudi što im se Mehdin pridružio se odvoji, hoće da se sakrije negdje u šumi sam. Druga dvojica se s Mehdinom pored sebe zavukoše u visoku paprat i polijegaše. Kad se spustiše na zemlju, zaspase.

San na dječakove oči naleti naglo i neočekivano da ga bi svjestan tek pošto začu, nekih pola sata kasnije, pucketanje koraka u granju. Jeza mu prostruji ramenima. Podiže malko glavu iz naslona i vidje da prema njima idu dvojica naših ljudi. Pridošlice probudiše i dvojicu njegovih saputnika. Protegoše ruke, posjedaše, osmotriše jedan drugog. Niko nikog ne poznaje.

- Da se predamo? – upita jedan od tek probuđenih Mehdinovih saputnika. Svi muškarci zaklimaše glavom.

- Da se predamo – rekoše mirno, kao da je to najnormalnija stvar na svijetu.

I Mehdin hoće da se preda. Kratki san mu nametnu tu do prije pola sata neprihvatljivu mogućnost. U glavi mu bistro.

Krenuše prema Kravici. Mehdin je u sredini grupe i ide sigurnim korakom.

- Ubijte nas! Ubijte nas! – začuše se iz trnja plačni, beznadni glasovi.

Zastadoše malko pa priđoše trnju. Dvojica ranjenika. Jednome je lice umazano krvlju. Drugi se stenući drži za nogu. Kroz prste kojima pritiska ranu kapa krv.

- Pomoći ćete nam ako nas ubijete – reče ranjenik krvavog lica plačnim glasom. – Ne možete nas ovako ostaviti.

- Ne možemo to učiniti – reče Mehdin. I drugi muškarci odmahnuće glavama.

Niko među njima nije naoružan. I kad bi bili spremni na takvo ubijanje, ne bi imali čime ranjenicima skratiti muke. Kad bi neko od njih imao pušku, mogao bi im je ostaviti i oni bi sami sebe mogli ubiti. Ovako ne mogu ništa učiniti za njih. Postajaše koji minut i ostaviše ih.

Molbe ranjenika da im se pomogne kratkom smrću ih se jedva dotakoše. Oni idu na svojim zdravim nogama, a ne znaju čija je nesreća veća. Kome je od njih teže? Ranjenicima koji znaju koliko će im smrt biti strašna ili njima koji još to pouzdano ne znaju?

Dvije nesreće se sretoše, razumješe jedna drugu i rastadoše se bez riječi. Nesreća što hoda na zdravim nogama se tromim korakom udalji od nesreće što više ne može da hoda.

Kad se spustiše skoro do kaldrme na domaku sela, sretoše još jednog ranjenika. On stenući puzi. Čitavu težinu tijela vuče zdravim rukama. Izranjavane noge se vuku za trupom. Cjevanica desne noge mu izlomljena mećima, a boso krvavo stopalo izvrnuto, za ostatak noge ga veže samo komad krvave kože. Malko iskrenu uz tlo priljubljenu glavu kad mu se u hodu približiše.

- Kad dođete dolje, recite četnicima gdje sam. Nek dođu da me ubiju – reče ranjeni mladić.

- Reći ćemo im, ne brini.

Produžiše svojim putem. Kad se skoro spustiše na sivim kamenim pločicama obloženi put, naiđoše na bunar. Plitak je, okrugao, ograđen oblim riječnim kamenjem. Spustiše se na koljena i bez naročite žurbe počeše zaranjati glave u vodu.

- Napijmo se dobro – reče jedan. – Ovo nam je posljednji put.

Pošto ugasi žđ, Mehdin se sjeti ranjenika. Zaključi da je

njegova nesreća sad puno manja od njihove. On više nije žedan.

Od bunara se uputiše preko dvije njive, odijeljene usječenom međom. Tamo odložiše svoje ruksake na već poveliku gomilu ruksaka. To uradiše šutke, bez hitnje. Pokreti su im staloženi, lagahni. Preko puta njih je cesta. Iza ceste se crni i bjelasa livada puna zarobljenika. Moraju još proći pokraj zgarišta jedne velike kuće da bi izašli na cestu i priključili se masi svojih sapatnika.

Između rupa na ugljenisanim zidinama kuće se vide četnici. Puno je četnika u toj kući, najmanje pedeset. Peterica ljudi digoše ruke i koračaju put kuće. Skroz se približiše kući, ali ne zastaju. Koračaju sasvim polahko s visoko podignutim rukama.

- Stanite! – iz kuće istrčaše dvojica četnika.

Stadoše s rukama uvis i sačekaše da im četnici priđu.

- Dajte pare! – povikaše mladi četnici.

- Nemamo – rekoše zarobljenici.

- Izvrnite džepove!

Oni izvrnuše džepove. Ni iz jednog džepa ne zveknu ni sitan novčić.

- Tamo! – jedan vojnik pokaza na livadu s zarobljenicima.

– Idite tamo.

Tridesetak redova zarobljenika jedan iza drugog. Svaki red dugačak petnaestak metara. U svakom redu sjede, čovjek do čovjeka, zarobljenici u bijelim majicama.

Kad krenu da pređe cestu, Mehdin shvati da više ništa ne čuje, ovijen je gluhom tišinom. Korača, a oko njega potpuni muk. Vrvi od vojnika na cesti. I na livadi ispred zarobljenika ima vojnika. Ni jedan od vojnika što hodaju ili stoje na cesti ne pogleda u njega. Ni oni što čuvaju zarobljenike ne gledaju u njega. On nađe sebi mjesto u prvom redu i sjede.

Lahnu mu kad sjede. Iz gluhoće kojom bijaše poklopljen kao staklenim zvonom ga probudiše krici i bolna jeka ranjenika.

Ispred mjesta gdje sjede parkiran tenk. Oko njega deset vojnika. Malo dalje dosta vojnika. Jedni pokazuju novoprdošlim zarobljenicima gdje da sjednu i kako da drže glave. Drugi vojnici izvlače ranjenike i vuku ih po dvojica preko ceste gore prema onoj porušenoj velikoj kući prepunoj vojnika. Neke ranjenike su prinuđeni da nose. Jedan prihvati ranjenika za ruke, drugi za noge i tako ih nose gore. Vučeni i nošeni ranjenici mole one koji ih vuku i nose da im daju malo vode. Vojnici ne odgovaraju, niti im daju vode. Kad odvuku ranjenika gore u kuću, vraćaju se nazad da vuku i nose druge ranjenike.

Iz porušene kuće dopiru strašni krici i krkljanje. Mehdin pritišće snažno šakama uši, ali svejedno čuje te grozne krike. Vojnici izvlače još ranjenika što vape za vodom dok ih vuku i nose gore, ali niko ne sluša njihove molbe. Niko neće da im ispuni posljednju želju. Oni ih samo vuku i nose gore i predaju svojim drugovima, uvježbanim koljačima. Oni ih neće klati, to nije njihov posao. Oni samo izvršavaju posao za koji su zaduženi. Da odvoje ranjenike i da ih odvuku gore. Niko im nije rekao da bi ranjenicima trebali dati vode i oni je ne dadoše ni jednom od njih. Izvlačenje ranjenika i klanje ranjenika potraja čitav sat. Grozni krici i krkljanje potraja čitav sat. Potom se sve umiri. Na livadi sa zarobljenicima više nema ranjenih. Svi su zdravi. Jedino što crkavaju od gladi i žeđi.

- Hoćemo li ih malo ubijati? – upita po peti put zaredom načelavo ošišani mladi vojnik s crvenom maramom oko glave svog zapovjednika. On stoji na tenku.

- Nije još vrijeme za ubijanje – reče zapovjednik.

Okružen je vojnicima, svako malo ga neki nešto zapitkuje.

– Sad je glavno da ih prikupimo što više.

Uto jedan vojnik dovuče, tegleći ga za rame, visokog mršavog čovjeka.

– Evo vam ga – reče i predade ga okupljenim vojnicima.

– Opet je pokušao da bježi.

Vojnik što bi malo ubijao skoči s tenka, priđe uhvaćenom bjeguncu i poče da ga udara nogama. Bjegunac stoički otrpi udarce. Samo povremeno uvuče glavu u uska ramena, ne daje glas od sebe. Vojnik krvnički udari čovjeka nogom desetinu puta, zahukta se, zacrveni pa stade. S ramena skide pušku i uvježbano kao da je na kakvom streljačkom mitingu držeći pušku samo desnom rukom ispuca u čovjekova leđa četiri kratka rafala. Čovjek se sruši mrtav.

– Ustanite! Bacite ga! – zareža ubica. Gleda u Mehdina.

On se diže i još tri čovjeka ustadoše. Pokupiše ubijenog čovjeka i ponesoše u visoku travu na pet metara udaljenosti od mjesta gdje je pao. Potom se trkom vratiše nazad i posjedaše na svoja mesta.

- Vode! Vode! – svako malo se čuju sve glasniji vapaji zarobljenika pognutih glava. Učestaše, zgusnuše se, stotine ljudi ponavljaju jednu te istu molbu.

- Vode, dajte malo vode!

Žega je nepodnošljiva. Čak i Mehdin koji je imao tu sreću da se prije koji sat napije na bunaru sve teže podnosi žeđ.

Nakon pola sata dvije cisterne se parkiraše na cesti. Vojnici otkačiše debele crne gumene šmrkove i snažnim mlazevima počeše šibati u masu zarobljenika na livadi.

Zarobljenici plaze jezike, pružaju šake da uhvate malo vode što udara po njima. Dvadeset minuta tako.

Oko sat kasnije, dovezoše dvije druge cisterne. Sad dijele vodu. Dva–tri zarobljenika pune na cisterni po dvije–tri flaše vodom i dijele ostalima.

Kad se dokopa jedne ponuđene flaše, Mehdin je ispi

dopola u jednom cugu. Istom ga obuze neka obamrlost i ošamućenost. Ne spava jer zna gdje je i šta mu se dešava, ali pred njim jedna za drugom promiču slike svega onoga što mu se izdešavalo u posljednja dva dana.

Iz tog stanja ga izvuče jak trzaj što ga osjeti na ramenu. Podiže pogled. Neki vojnik ga vuče za rame.

- Skinji to i daj mi – pogledom pokaza na dječakov široki vojni opasač.

Dječak poče da izvlači opasač iz pantalona.

- Koliko imaš godina?

- Četrnaest.

- Gdje ti je otac?

- Izgubio sam ga gore u šumi – Pruži vojniku opasač.

Već se skoro zamračilo i Mehdina hvata drijemež i zamor, jedva uspijeva da odgovori na postavljena pitanja.

- Ovo je njegov opasač, zar ne? Zadužio ga u bivšoj JNA?

- Jeste.

Vojnik mu vrati opasač. – Sjedi mirno! – reče i ode. Mehdin zaspa kad se on malo udalji.

Djed Mujo, isti dan

DJED IZ NEPRIMIJETNE udaljenosti pođe za kolonom momaka što odoše kroz kukuruze. Hoće da bude načisto sam sa sobom, da se uvjeri je li onaj vodič četnik ili mu se tako samo učinilo. Ako je četnik, momcima što odoše s njime se crno piše.

Djed je izostao, više nikako ne može stići kolonu. Sam ne zna doći do Udrča niti ga ima ko dotamo povesti. Ali, on o tome sad ne misli. Misli mu zaokupljaju oni momci što odoše za vodičem. Odoše li s četnikom ili ne? Je li onaj momak što se slatko smije kad se niko drugi ne smije četnik ili nije? Djed je skoro siguran da jeste, ali ga opet kopka sumnja. Ako grijesi, oni su na pravom putu i idu prema planini bez njega. Zađe u šumu i krenu nazad pored rijeke Jadar. Iz šume vidi momke koji koračaju prema srpskom selu za vodičem. On ne smije da hoda proplancima i njivama usred dana pa nastavi da se šunja obalom rijeke zarasлом u svakakav gustiš i šiblje. Izgubi iz vida grupu momaka, ali nastavi da ide dalje. Ne mogu biti daleko. Tu su negdje, u blizini srpskog sela. Hoda tako još nekih četvrt sata kad pred njim puče livada prepuna zarobljenika.

Zaključi da je livada usred šume i da ne bi trebala biti daleko od stadiona Pustopolje. Možda dvjesto metara udaljenosti, ne više. Nađe dobar zaklon u grmlju. Namjesti se tako da odatle može pratiti šta se dešava na livadi a da sam ostane neprimijećen. Zaleže i pogledom potraži među zarobljenicima one svoje saputnike. Tu su, utvrди kad

prepozna nekolicinu iz svoje nesretne grupe, ali više nisu zajedno.

Zarobljenika ima tačno stotina, poredani su u deset redova po deset. Sjede i čekaju. Skoro svi su u bijelim majicama i svi su mlađi, nema ni jednog koji bi mogao imati više od dvadeset pet godina. Okruženi su dobro naoružanim vojnicima. Vojnici imaju na ramenima puške, za pojasevima koturove tanke čelične žice, u futrolama pištolje i noževe. I oni su skoro jednako mlađi kao i njihovi zarobljenici. Ima ih dvadesetina, jedan dio stražari okolo s puškama, a najveći dio posluje oko zarobljenika. Diju jednog po jednog i žicom im vezuju ruke na leđima. Potom im govore da mogu sjesti i oni sjedaju svaki na svoje mjesto.

Pošto tvrdo povezaše ruke svih stotinu mladića čeličnom žicom, narediše prvom redu od deset momaka da se digne i oni uradiše onako kako im je rečeno. Jedan vojnik stade ispred grupe od deset momaka, osmotri ih malko, izdvoji jednog iz sredine i povuče ga za nadlakticu. Momak krenu drhtavim sitnim korakom tamo gdje ga vojnik vuče. Kad stiže gore, izvi tijelo unazad, umalo ne pade. Priđe mu drugi vojnik, pridrža ga sleđa. Potom mu zajednički uvezaše noge žicom kao da vežu kakvu vreću. Usta mu oviše maramom i svezaše je na potiljku. Kad i to obaviše oboriše ga na zemlju. Digoše ga, poniješe i namjestiše mu glavu na kladu. Tad dvojici što drže mladića glave oborene na kladu priđe treći s velikom sjekirom u ruci. Odmaknu se malo, zanjiha malo ramenima i glavom premjeravajući razdaljinu, potom zamahnu sjekirom s obje ruke i snažno udari. Odsijeće glavu prvim udarcem i ona pade u travu. Obezglavljeni tijelo se trznu nekoliko puta, pa se umiri. Prvi vojnik priđe glavi i podiže je. Iz patrljka što je do prije koji sekund bio vrat kapa krv. On zamahnu glavom kao da je kakva lopta i baci je u travu. Potom ode drugoj grupi od deset momaka i reče im da se dignu. Oni poslušaše.

– Eno vam lopte u travi – reče im kao da oni ništa nisu vidjeli, a sigurno jesu i pokaza im rukom gdje je . – Hoću da se poigrate njome. Šutaćete je nogama dok ja ne kažem da je dosta. Ko prvi prestane da šuta loptu, biće mu odrubljena glava. Je li vam jasno?

Oni klimnuše glavama i pođoše tamo. Vojnik za njima.

Deveterici momaka iz prve grupe priđoše trojica drugih vojnika i počeše da ih vezuju jednog za drugog. Omotaju žicu oko već svezanih ruku jednog momka, pa naredе drugom da pride i istu žicu omotaju oko njegovih već svezanih ruku, i sve tako redom dok i posljednjeg od deveterice ne uvezaše istom žicom nikako je ne prekidajući. Na koturu ostade dovoljno žice i jedan je odmota sve do sive poveće kutije koja stajaše dva metra podalje od svezane grupe. Potom narediše deveterici momaka da se spuste na koljena i oni tako učiniše. Priđoše opet sa žicom i svakom pojedinačno svezaše noge oko članaka. Kad i to bi gotovo, trojica vojnika što završiše s vezivanjem odoše tamo do kutije, čučnuše okolo pa djed ma koliko zagledavao ne uspije da vidi šta oni tamo petljuju.

Čekanje potraja pet minuta, ne više, a onda sve bi jasno. Deveterica momaka počeše da se tresu i drmaju čitavim tijelima. I glave, i ramena, i koljena, i svezane ruke i noge, svaki damar, svaki njihov mišić se trese. U prvi mah probaše da se dignu, ali onako tresući se svom silinom povukoše jedan drugog i svi popadaše na travu. Preko lica im prelaze grčevi, a zubi im cvokoću kao od jake groznice. Tresoše se snažno čitavih deset minuta, možda malo više, a potom drhtanje posta sve slabije dok se konačno svi ne umiriše i ostadoše da leže na zemlji.

Za to vrijeme deseterica momaka iz drugog reda šutaše odrubljenu glavu. Svako malo po jedan prilazi, bosom nogom dotakne malo glavu, ali ona se nikako ne pomjera. Potom drugi priđe i isto tako dotakne glavu bosom nogom i sve tako redom. Momci svezanih ruku se jedva kreću, nemaju snage da šutnu glavu. Oni hodaju poput aveti, krive se i povijaju unazad, kao da će pasti. Vojnik što komanduje grupom povremeno priđe i pokaže im kako da udare. Kad on šutne, glava se otkotrlja po čitav metar.

- Jače! Udari jače! – viće.

Momci priđu, zamahnu iz sve snage i ponekad se desi da se glava pomjeri i čitavih desetak centimetara. Potom onaj sljedeći vidi na glavi širom iskolačene plave oči i ne može da udari nogom u glavu. Snebiva se, zaobilazi okolo i udara glavu otpozadi. Šutanje potraja nekih četvrt sata. Potom vojnik reče da je utakmica gotova i odredi ko je od njih najslabiji igrač. Priđe jednom plavokosom momku, uhvati ga za nadlakticu i povede gore kod klade. Momak klecavo korača, suze mu bezglasno teku.

Već uhodana ekipa veže odabranog momka žicom oko nogu i na kladi mu se odsijeca glava. Druga trojka vojnika povede nazad onu devetericu momaka što bijahu prinuđeni da štaju glavu tokom četvrt sata, povezaše ih žicom kao i prethodnu grupu i pustiše struju da kola kroz njih. Treći red od deset momaka bi pozvan da šuta tek odrubljenu glavu plavokosog momka.

Taj mrvicački ples potraja neka četiri sata. Pred mrak na livadi osta deset odrubljenih glava i deset redova po devet mrvih momaka uvezanih žicom. Vojnici pokupiše svoj alat i odoše. Kladu umazanu krvlju ostaviše na livadi. Dvojici vojnika što su pridržavali odabранe momke dok im je dželat sjekao glavu su uniforme skroz umazane krvlju. Dželatova uniforma čista, ne mora se presvlačiti. Oštricu sjekire obrisa na travi i ponese na ramenu kao da je drvosječa.

Pošto oni odoše i đedo se diže. Odluči da se nikad ne preda i da sve učini da sačuva svoj stari život. "Allah dragi će mi pomoći, zato mi je i dao da ovo vidim" – reče sebi i krenu.

Ibiš, isti dan

TRINAESTERICA LJUDI SE UVUKOŠE U SKROVIŠTE. Na tom mjestu, u dubini šume, ima svakavog trnja, ostruge, divlje visoko ižđikale trave širokih liski, a paprat je gusta, može je se dosta načupati i njome urediti sklonište da se iz daljine teško može primjetiti. Tako i uradiše i pritajiše se unutra. Odlučiše da tu ostanu do mraka.

Premorenici su, rado bi odspavali malo i prikupili snage za lutanje koje im predstoji ako prežive taj dan i pogrom kojemu utekoše na koji sat, ali niko od njih ne može da se prepusti istinskom snu. Iscrpljenost im preklapa oči i oni se na koji minut predaju košmarnom snu, a potom se bude prestravljeni, okupani u znoju i široko otvorenih očiju. Neki spavaju duže. Trzaju se u snu, muklo ječe, škrguću i škripe zubima kao da će ih polomiti.

Iz blizine dopiru krici ranjenih, dozivanja izgubljenih, sve učestaliji kraći i duži rasfalsni pucnjevi, kričanje megafona što pozivaju na predaju, kričanje megafona i krištavi glasovi što prijete da će poslati granate na brdo.

Po dva stražara se mijenjaju svaki sat, mora se budno paziti na svaki šum. Četnici su blizu, okružili su brdo sa svih strana. Ibiševa grupa ih očekuje s onom jednom od ubijenog četnika zarobljenom automatskom puškom. Druga, lovačka puška je neupotrebljiva, mladić za nju više nema ni jednog

metka, ali je ne baca. Može poslužiti i tako prazna, onaj u koga se uperi puška ne zna ima li u njoj metaka ili nema.

Šanse za odbranu su im slabe, sila je četnika okolo i pokušat će da po svaku cijenu izbjegnu sudar s njima. Pritajeni u skloništu jedva ponekad muklim šapatom kažu jedan drugom koju riječ. Šutke dodaju jedan drugom posljednju flašu s vodom, šutke komadaju posljednji užegli gorko-kiseli hljepčić na jednake dijelove, šutke lijegaju i sjede jedan pokraj drugog. Čekaju u skloništu mrak, a dan je tek počeo.

Ništa što bi ugrozilo njihovu sigurnost se ne desi sve do kasnog poslijepodneva. Tad blizu njihovog skrovišta priđe mršav visok čovjek do pojasa go i poče glasno vikati.

- Ja sam vaš, ne bojte se! Poslali su me četnici da povedem sve vas što se krijete!

Tri puta ponovi isto promuklim glasom, pa ušutje. Ostade da stoji, prikuplja snagu za ponovno pozivanje. Vidi se da jedva stoji na nogama. Bos je, prašnjav i ritav, koščato ispijeno lice mu oblicheno znojem.

- Moramo ga uhvatiti – prošapta mladić i odloži automatsku pušku na zemlju. – Izaći ćemo svi napolje i pažljivo ga zaokružiti. Kad dignem ruku, hvatajmo ga.

Tako učiniše. Izadoše iz skrovišta jedan po jedan i opkoliše k' o grana mršavog čovjeka.

- Četnici vas zovu dolje, neće nikom od nas ništa – otpoče glasnik. – Kažu da će nas razmijeniti za njihove zarobljenike. Kad se dogovore s Naserom.

- Koje njihove zarobljenike? – upita ga Ibiš. – Naser nema zarobljenika.

- Naša vojska ih sigurno ima – uporan je glasnik. – Dat će ih u razmjenu.

- Ne budali, nego ulazi u skrovište – reče mu onaj čovjek što je u potoku ostavio na smrt ranjenog trinaestogodišnjeg

sina. – Naša vojska ima, možda, šačicu zarobljenih, ne više. Koliko se vas već predalo, reci?!

- Dolje nas ima nekoliko stotina, mislim, ne znam tačno. Puno se još ljudi predaje.

- Kako se zove to dolje, znaš li? – upita ga Ibiš.

- Kravica.

- Dosta smo pričali! – reče nestrpljivo oštro mladić.

– Sad lijepo uđi u skrovište, pa ćemo tamo pričati.

- Ne mogu, moram nazad. Kod njih je ostao moj brat.

Ubit će ga ako se ne vratim.

- Ubit će ga i ako se vratiš – prošapta mladić. – I tebe će ubiti zajedno s njime.

- Koliko godina ti ima brat? – upita Ibiš.

- Šesnaest. Obećali su da će nas obojicu pustiti ako dolje dovedem još ljudi – kroz suze procijedi glasnik.

- Njemu više ne možeš pomoći – reče mladić. – Sebi možeš. Ako ostaneš s nama, možda se izvučeš.

- Ne mogu ostati s vama – zatuli čovjek. – Moram nazad.

Mladić diže ruku. Grupa se zbi još jače oko glasnika. Uhvatiše ga za ruke sleđa i silom uguraše u skrovište.

Nesretni glasnik presjedi s njima u skrovištu sve do mraka. Više puta zamoli za dopuštenje da ide, ali mu skriveni ljudi ne dadoše maći. Kad pade noć, svi poustajaše. I glasnik se diže. Pokušaše ga još jednom ubijediti da pođe s njima, ali on ne pristade. Mora ići nazad, dolje gdje mu je ostao zarobljen šesnaestogodišnji brat. Samo ih žalosno pogleda, okrenu se i pođe da silazi svojim putem. Trinaest ljudi krenuše u suprotnom pravcu, kroz šumu da traže izlaz iz nje na nekoj drugoj strani.

Pažljivo koračaju u sve gušćem mraku. Noć je mirna, čuje se pucketanje svakog njihovog koraka. Čvrsto stisnute

krošnje drveća zaklanjaju nebo, šumu su ovile crnilom. Valja u toj šumi imati dobar vid i dobar sluh pa se kroz grmlje i svakakav gustiš provući bez ozbiljnijih ogrebotina, klizanja i padanja.

Koračaju polahko. Sklanjaju granje pred sobom rukama i zagledaju na sve strane, traže kakvu veću utabanu stazu ili trlog kojim je mogla proći kolona. Čitava dva sata se tako probijaju šumom i posreći im se. Izdoše na veliko golo brdo. S brda se vidi cesta, prazna je, mogu je preći. Radosni su. Riješili su se konačno te šume što proguta za jedan dan hiljade ljudi. Mogu nastaviti dalje. Ispred njih se bjelasa put, a svi putevi negdje vode. Neki putevi vode u stupicu. Drugi izvode iz nje. Ponadaše se da će ih onaj put dolje izvesti iz klopke.

Silaze niz brdo radosni, pružili su korak. Na nekim dvjesta metara prije ceste sretoše grupu od deset ljudi koja se vraćala nazad, gore na brdo. Zastadoše. Ne poznaju se međusobno, ali se prepoznaše po bijedi što je u ove tri godine patnje postarala i poružnila skoro svako srebreničko lice.

- Ne može se preći cesta – reče jedan od pridošlica. Koščato lice mu isprijeno od nadljudskog napora. – Postavili su zasjede posvuda.

- Koji je ovo put, znaš li?

- Bratunac – Zvornik. Mi smo kod sela Sandići, blizu Kravice.

- Pa šta da radimo?

- Probat ćemo ga preći kod Kasabe – reče čovjek samouvjerenim glasom. – Ne mogu oni na čitav put postaviti vojnike.

- To sigurno ne mogu – reče mladić s puškom. – Samo treba znati dotamo doći.

- Ja znam put – reče onaj isti čovjek.
- Možemo li s vama?
- Naravno da možete. Zašto ne bi mogli?

Oformiše kolonu i krenuše. Dvadeset tri čovjeka koračaju jedan iza drugog. Osjećaju se već bolje. Ima ih živih i zdravih i pomažu se međusobno. Isto su žilavi i niko od njih ne pomišlja na predaju. Glavna kolona je večeras pošla s Udrča i, najvjerovalnije, nikad je ne mogu stići, ali oni će ići njenim tragom, pa šta bude.

Hodaše cijelu noć. Prolaziše kroz njive, sela, uspinjaše se na brežuljke. Gladni su, crijeva im krče i stružu, ali na to ne smiju misliti. Moraju preći cestu i ići dalje. Svi samo na to misle. Hoće li kod Kasabe moći preći cestu i izaći iz najtežeg obruča? Vjeruju da je glavnina srpskih snaga koncentrisana oko brda iznad sela Kravice i da je ostatak okupirane teritorije pod slabijim nadzorom. Nadaju se da je tako. Zato moraju požuriti. Prije pregrupisavanja srpskih snaga moraju preći cestu i rijeku Jadar i ići za glavnom kolonom. Njenim stopama, pa kad stignu.

Pred zoru naiđoše na još jednu grupu od šest ljudi koji ne poznaju put. Pokupiše i njih i nastaviše dalje.

Oko deset sati stigoše u popaljeno i porušeno bošnjačko selo Burnice. Nađoše drvo jabuke i nabraše zelenih jabučica. Grizu svako svoju kiselu jabučicu i dogovaraju se šta dalje da rade. Dan je i ne smiju dalje ići za dnevna svjetla. Odlučiše da se do mraka razidu po seoskim ruševinama, a da se kad se zanoća okupe pod jabukom i zajedno krenu dalje.

Kolona smrti, noć, 13. na 14. juli

VRH PLANINE UDRČ JE NAJVEĆIM DIJELOM pošumljen iako ima i čistine i toliko je velik da bi mogao primiti s lakoćom nekoliko hiljada ljudi, ali će večeras s planine dalje krenuti samo hiljada i još nekoliko stotina što bi trebali stići do mraka na to drugo zborno mjesto.

Brat će krenuti bez jednog, dvojice, bez svoja tri brata, sin bez oca, otac bez jednog ili više sinova, drug bez druga. Raspituju se kod rodbine, prijatelja i poznanika jesu li vidjeli toga i toga, a ljudi odmahuju glavama i čak i ako su te za koje se pita vidjeli mrtve ili ranjene. Nije sad vrijeme da se otežava muka onima što su još živi, iako njihovih najmilijih zasigurno nema niti će ih ikad više biti.

Šulc ima rijetku sreću, oba njegova brata su živa, sjede pored njega na travi i vijećaju koji će od njih trojice otici po brašno. Brašno je zakopano blago i najstariji brat ima u glavi mapu kako do njega doći. Zna gdje je. Iz gladnih srebreničkih priča o zakopanim vrećama pod orasima, pred vratima, kod bunareva i česama izdvoji se sjećanje i na tugaljive žalopojke jednog poznanika za vrećom brašna zakopanoj kod Udrča.

- Iću ču ja tamo – odluči najstariji brat i diže se. – Možda ima mina okolo.

- Onda ne trebaš ići – reče Šulc. – Gladovaćemo i dalje.
- Da gladujemo pored cijele vreće brašna? Nisam lud – odmahnu prezrivo glavom i pođe.

Vrati se poslije sat vremena s pohoda razočaran. Donese nešto malo brašna u od vlage pocrnjeloj jutanoj vreći. Brašno je istruhlo, u njega se uvukla vlaga i buđ. Probrao je na licu mjesta ono što se moglo probrati i donio. I to što je donio ne vrijedi ništa. Prokislo, pozelenjelo, dobro za đubriva. Svejedno se trojica braće dadoše na posao. Zamijesiće ga s vodom na travi. Zapališe vatru nasred poljane. Rascijepiše nekoliko konzervi što im doniješe mogućnošću jela privučeni ljudi i od njih izravnaše platnu. Potom to neslano polutruhlo tjesto počeše peći s jedne i druge strane kao jufkice. Ljudi se okupili oko njih, ništa ne pitaju, ne traže da im se da komadić, a svejedno čekaju da se braća i njih sjete. I oni peku i dijele, šta drugo mogu? Malo je brašna, mnogo ljudi, jedva svaki od njih dobi po komadić. Niko ne utoli glad, pa ni Šulc i njegova braća, a svima se čini da se osjećaju bolje.

Suljo dugo žvakaše svoj posljednji komad hljeba. U flaši vode razmuti mali grumen soli i otpi jedan dobar gutljaj. Potom vrati flašu u ruksak. Morat će dobro pripaziti na tu slanu vodu. Ako prebrzo ostane bez nje, neće moći dugo hodati.

Safet još od jučer nije okusio ništa za jelo. Glad mu razdire utrobu. Njegovi Sastavčani su od nekoga dobili grumen soli i razmutili je u jednoj flaši. Dadoše i njemu jedan gutljaj.

Malo ko od ljudi se usuđuje prepustiti blagodati sna. Iscrpljenost je toliko jaka da je padanje u san jednako padanju u nesvijest. Spavači se ne mogu probuditi običnim dozivanjem. Mora ih se udarati, šamarati, vući za kosu. Oko takvih spavača se mogu brinuti samo bliski ljudi, a puno ih je sad na planini koji pored sebe nemaju više nikog takvog. Oni ne smiju zaspasti, boje se da ih nepoznati ljudi oko njih ne zaborave. Da jednostavno odu bez njih.

Pade konačno mrak i bi naređen pokret. Kolonu će predvoditi preživjeli ostaci jedinica iz Zvorničke Kamenice. Oni kraj kroz koji će prolaziti jedini poznaju. Tuda su razbacana njihova porušena i popaljena rodna sela što su ih morali napustiti jedva izvlačeći živu glavu prije više od tri godine.

Kolona se brzo uredi i krenu. Kad podje, presretoše je tri granate i raniše nekoliko ljudi. Ne bi velikog zastoja. Ranjenici se brzo pokupiše, postaviše na nosila i čebad, ukaza im se najhitnija pomoć. Dobar dio medicinskog osoblja se izvukao s ranjenicima što su poneseni s brda kod sela Kamenice.

Više od sata kolona ide nizbrdo, sve do rijeke Drinjače. Kad pređe drveni, začudo još čitav most, podje uzbrdo šumskim stazama prema selu Glodi. Uzbrdica nije prejaka, ali ljudi teško i sipljivo dišu, pospani su, jadni i svako malo neko zastane ili skrene sa staze, prevari ga san dok korača. Koji sekund poslije, kad se preplašen trzne, trči da dostigne onoga pred sobom, ali on je već odmakao deset metara i više ga kroz gusti mrak, granje i šiblje ne može vidjeti. Čitava kolona zbog tog jednog čovjeka mora da stoji, prekinula se, uzbunila i kroz nju struji šapat:

- Šta je, šta se dešava? – ide šapat s repa prema čelu kolone, od čovjeka do čovjeka.

- Ništa, ništa, idemo dalje, neko se naprijed uspavao – vraća se šapat s mjesta prekida prema repu kolone. Kolona se uvezala, sve je dobro.

Kad pređoše selo Glodi i u njemu popiše posljednju valjanu vodu, nastaviše se uspinjati prema Glođanskom brdu. Po tom brdu hodaše ostatak noći, a ne pređoše nijedan čitav kilometar.

- Naprijed – prenosi se šapat od čovjeka do čovjeka. Ljudi hodaju naprijed.

- Nazad, nazad – i ljudi se vraćaju putem što su ga već prešli.

- Što opet nazad? – prenosi se šapat iz pozadine pa sve do prethodnice.

- Četnici su među nama. Pripazite dobro.

Potom opet čitava šuma zahuči od šaptanja.

- Naprijed.

- Nazad.

Sumnja nagriza čitavu kolonu. Gdje su ti četnici, dovraga?! Što se ne čuje pucnjava ako ih je neko primijetio? Ili sami četnici šalju tu poruku? U koloni su, možda, i izruguju se s premorenim ljudima. Lijepo se vidi da samo besciljno hodaju, koji metar gore, koji metar dolje, a nimalo ne odmiču.

Oko dva sata se začu puščana pucnjava. Dopire sprijeda kolone. Sredina i rep kolone ne zna šta se gore dešava, popada u zaklone i bojažljivo razgleda na sve strane. Iščekuje se napad i oni što imaju puške poskidaše ih s ramena i pripremije se za paljbu.

Grozna napetost i pucnjava potrajaše desetak minuta. Potom se sve umiri i odozgo se šaptom prenese obavijest da je sve u redu, otklonjena je zasjeda, ide se dalje.

Sa svakim korakom iscrpljenost ljudi u koloni jača, dah im je sve teži i usporeniji. Još jedna gluha noć što je trebaju probdijeti na nogama im kao jedini predah nudi sekundudvije sna u hodu. Ljudi sklapaju oči bez svoga znanja i odlaze klateći se u pogrešnom pravcu dva–tri koraka, zakrče prolaz, zastanu, a potom ih bude gruba trzanja za ramena, guranja, podvikivanja, mora se ići dalje i brže, nije vrijeme za odmor, odmaraće se u selu Sultanovići. Malo ko zna gdje je to selo i hoće li do svitanja do njega stići.

Ide se već više sati nizbrdo, kroz šumu i preko proplanaka. Svanu pa se potom razdani, a kolona uporno korača ne posustajući. Iznad sveg tog silnog umora, gladi i žeđi, od čega pati svaki čovjek u koloni, kao Damoklov mač nad glavom, stoji strah od izostajanja i otcjepljenja od kolone koja jedina pruža krhku nadu da se još uvijek može spasiti goli život.

Neki od vodiča s čela kolone pogriješi put i čitava kolona bi prinuđena da se vrati nazad, ali sad je dan i svaki čovjek može pogledom obuhvatiti dobar dio puta pred sobom, ne plaše se bezrazložno.

Četnici sve vrijeme iz daljine prate kolonu, ali još uvijek se ne upuštaju u otvoreni napad. Sigurno smišljaju gdje i kada da opet postave zasjedu, koja je to kota koju kolona nikako ne može zaobići. Prave planove kako da unište kolonu sa što manje gubitaka, znaju da će se ljudstvo što sad ide u koloni krvavo braniti.

Sve vrijeme najžilaviji momci izviđaju put što predstoji koloni, osmatraju svaki sumnjiv pokret na dionicama što ih je komanda ucrtala kao pravce kretanja. Potom javljaju, upućuju na zaobilaznice, oni su ti od kojih zavise životi hiljada ljudi. Oni su ti koje ne smije prevariti ni san, ni zamor, oni na njih nemaju pravo.

Još jedan vodič pogriješi put i kolona izgubi čitav sat u praznom hodu. Potom se uputi u dobrom pravcu i skrenu lijevo prema brdu Veljeva glava. Tamo stiže oko deset sati.

Stiže poruka: - Odmor do tri sata popodne - i ljudi se kako pristizaše svaljivaše na livadu jedan pokraj drugog. Jedni odmah pospaše, a drugi se dadoše u potragu za kakvom zelenom voćkom, crkavaju od gladi.

Safet ne nađe nijednu voćku. Kad ga uzaludno traženje premori, ubra nekoliko bukovih zelenih listova i sjede pod drvo. Pažljivo iskida listove, izgњeči ih i izmrvi u šaci. Potom od njih napravi sitne grudvice i poče ih gutati jednu po jednu kao da guta gorke pilule, svaku zali s malo vode.

Šulcova grupa imade puno sreće, naiđe na malinu. Obra je svu, do posljednjeg crvenog i zelenog ploda.

Suljo sjedi pored svog šuraka, ali ne smije se prepustiti snu. Pustio je njega da spava, a on svoje upaljene mišice odmara ležeći. Toliko je iscrpljen da mu ni glad ni žeđ ne padaju na pamet.

Muradif bdiće nad snom dvojice momaka. Ako i on zaspi, sva trojica mogu izostati kad kolona pođe. To nije normalan san. U taj san se upada kao u živi pijesak koji lagahno, sa svih strana zarobljava i gnječi izmučeno tijelo dok ga ne utopi. Iz takvog sna se ne budi, iz njega se čupa. Treba imati pored sebe nekoga koji će te iščupati iz takvog sna, a sam neće zaspati dok tvoje utapanje u san čuva. Muradif nije gladan. Ne osjeća ni žeđ, sa tim životinjskim potrebama je sad zasad završio i dragu mu je zbog toga.

Svoga sina i bratanca će morati da šamara, vuče i štipa pred polazak kolone. Tako će i oni drugi, jači i izdržljiviji, morati da bude svoje najmilije. Oni sjede, šapuću ili šute, bdu nad snom svoje braće i sinova. I njima će biti lakše nastaviti put ako se oni slabiji odmore makar malo. Neće im padati po putu, neće i njih i kolonu odvući u propast kad padne naredna noć.

Ljudi što koračaju u koloni sad nesvesno usvajaju neka druga moralna pravila, drugačija od onih za koje su dosad znali. Oni su pali ispod praga podnošljivosti, a to je i za njih, naviknute na trogodišnju patnju, neistraženi crni prostor. Oni više nisu isti ljudi i jedni u druge više ne mogu imati prijašnju dozu povjerenja. Ni požrtvovanost, ni hrabrost, ni

drugarstvo, ni solidarnost, ni ista krv ne znače ono što su značile do prije tri dana i tri noći. Jedinu istinsku sigurnost im pruža saznanje da su dio kolone. Oni su njen hiljaditi majušni dio, ali s njome samo mogu ostati ljudi. Ako se odvoje od kolone oni više nisu ništa, oni će se rasprsnuti, pretvoriti u prah i ništavilo. Tako misli Suljo, Šulc, Safet, Muradif. Oni vjeruju da su prešli sve granice podnošljivosti i da više od toga neće moći podnijeti.

Patnja je drugačija u koloni, ona je obojena nadom u spas, pobjedu života nad smrću, može sebi dozvoliti samosažalijevanje. Ona se sad odmara, liječi rane, utažava žeđ gutljajem posoljene ili pošećerene vode, utažava glad s dvije maline, nekoliko kuglica bukovog lišća, odagnava strah šaptanjem, razgovaranjem, a poslije će krenuti dalje i nije sama. To je pokretna patnja.

Nepokretna patnja sjedi zarobljena polivadama, magacinima i podrumima i priprema se za smrt. Osuđenik na smrt čeka dželata i više nema ni jedno ljudsko pravo osim da bude ubijen, poništen, izbrisani iz dosadašnjeg života bez traga. Nikome se ne može obratiti za pomoć ni utjehu, osim dragome Allahu i on se Njemu obraća. Jednako tako se Stvoritelju mole ranjenici po šumama. Da im pošalje smrt. Da im udijeli oprost od grijehova i hrabrost za podnošenje predsmrtnih muka što predstoje. Ne mogu se moliti za život jer se s njime moraju rastati. Mole se bezglasno i ustrajno, oni su već zakoračili u prostore nedostupne onima što još mogu da se nadaju.

Postoji i treća vrsta patnje, možda najteža od svih drugih patnji. Ona nije zarobljena, ona nije ranjena, ona ne hoda u koloni – to je patnja lutalica, ljudi što su ostali u kompletnom obruču. Njih ima možda pet, možda šest hiljada, možda više, niko ne zna koliko sad ima ljudi koji su odsječeni, koji se kriju po grmlju, po jazbinama, koji sve čine da postanu nevidljivi makar na neko vrijeme, dok pogrom malo oslabi. Jedan dio korača tragom kolone koja ima čitav dan prednosti

i neće da prizna sebi da će kad–tad morati odustati. Ona se hvata za svaku slamčicu spasa.

Patnja latalica je iskidana, rastrzana i neodređena. Za latalice i ima i nema nade. Nemaju čvrsti oslonac, tlo im izmiče pod nogama, ali se ne predaju. Kriju se, vrte u krug, traže rješenje тамо gdje ga skoro nema. Dok je čovjek živ i hoda na svojim nogama, on se bori.

Djed luta. On se uspinje prema Udrču sam. Povremeno sretne poneku grupu ljudi i oni mu pokažu pravac, ali ga ne čekaju. Njima se žuri. Starac previše sporo hoda, a osim toga valja se brinuti za njega. Naći i za sebe i za njega hranu. Naći i za sebe i za njega vodu. Hoditi polahko kad se mora pretrčavati. Jednom riječju: niko neće da sebi natovari na vrat nepoznatog starca. Preteći nepoznatog starca i ne ponuditi mu pomoć je lakše nego primiti ga u grupu, zbližiti se s njim i potom ga ostaviti.

Starac razumije te mlade ljude što užurbano idu naprijed, ne ljuti se na njih. Drago mu što još ima živilih ljudi i što se ne predaju.

Jedva korača, često zaostaje da uhvati daha za nastavak puta. Nemalo se iznenadi kad u grupi što zastade pred njim prepozna svoga komšiju. Mlađi je čovjek, pomoći će.

- Imaš li malo hrane? – stidljivo upita.

- Nemam. Niko od nas nema hrane – komšija žalosno odmahnu glavom. – Imamo zato vode i to dobre, posoljene vode, ona vraća u život.

Iz torbaka izvadi flašu i pruži mu.

- Kad stignemo gore na Udrč, naći ćemo hrane. Neko će nam dati koji zalogaj ili nas makar uputiti onamo gdje se može naći šta za jelo.

- Mogu li s vama gore?

- Naravno da možeš, zašto tako nešto pitaš?

Krenu s njima. Sretan je što ne odbaciše njega starca i što više nije sam. Hodaše nekih četvrt sata kad po njima pripuca. Grupa od desetak ljudi se rastrča na sve strane. I djed trči kao da su mu noge mlade i zdrave. Kad zaleže u zaklon, shvati da je s njegovim trčanjem svršeno. Ne može da dođe do daha. U plućima mu struže, krči i pijuče. Iznemogao i slab, ostade da leži i prikuplja snagu i kad se pucnjava stiša. Čitavo pola sata, možda i čitav sat tako ostade. Kad mu se dah malo povrati a lupnjava srca staloži, on se diže i pođe da traži onu svoju maloprijašnju grupu i dobrodušnog komšiju. Njih nigdje. Pomišli da su, možda, ne daj Bože, zarobljeni ili pobijeni i dođe mu zlo u duši. Nekoliko metaka i svršeno. Ražalosti se, rasplaka. Oni su nestali, ko zna šta je sad s tim dobričinama, mladim ljudima, a on star i jadan i još živi i mora kroz mrak dalje hoditi sam. A nigdje neće moći stići sam.

Malodušan je i tužan, ali vuče svoje stare iznemogle noge dalje. Odmiče polahko, štedi ono malo snage što je još ima. Pridržava se za granje, oslanja na drveće, odmara često. Snage mu ponestaje, ali volja za životom ga još drži. "Kad stignem gore, srest ću ljude i oni će mi pomoći" – tješi sebe. "Od njih ću tražiti milost, šta drugo preostaje nemoćnom starcu, i oni će se sažaliti na mene."

Stiže na planinu i uvuče se u grupu jednako nemoćnih kao i on. Oni su jedva malo zaklonjeni rijetkim tek ižđikalim stabljikama drveća i paprati, mogu se vidjeti s puta. Ima iznemoglih staraca i mlađih ranjenika. Leže pokraj njih i zaspa kad se spusti na zemlju.

Iz sna ga trže povlačenje za rame.

- Đedo, đedo, probudi se! – doziva ga unuk. – Hej, đedo, šta je to s tobom?

Protrla malo oči i potkoči se na laktove.

- Ti, ovdje? – upita tužno.

- I ja, đedo. Izostao – unuk sliježe ramenima. – Više niko od nas ne može stići kolonu.

- Ti još možeš, ti si mlad. Ti treba da odmah nastaviš dalje. Ako požuriš, još je možeš stići.

- Požurio bih ja kad bih znao kuda da žurim – reče mladić tužno. – Od ovih što su sad na Udrču niko ne zna put. Oni što su znali već su otišli.

- S kim si to? – kroz mrak ugleda iza unukovih leđa grupu mladića.

- Neki poznanici. Odlučili smo da se vratimo u Sućesku i tamo potražimo brašna. Ispeći ćemo hljeb i donijeti ovamo.

- Ni ti nemaš ništa za jelo?

- Ni zalogaj, đedo. Odmah bih ti ponudio da imam, ne bih čekao da me pitaš. Otići ćemo nazad i donijeti hrane. Zbog vas starih i ranjenika smo odlučili da idemo tamо. Mora se neko o vama pobrinuti.

- Lijepo je to, mili moј, ali opasno po glavu. Moraš dobro pripaziti.

- Pripaziću koliko se to može – unuk se nasmiješi. – Ostavićemo vam vode da imate dok se ne vratimo. Moramo vam donijeti i kakav pokrivač odozdo. Noći su svježe.

Djed se promeškolji malo i opet zaleže. Uhvati ga slabost od tolike priče. San mu se svaljuje na oči. Poče zijevatи.

- Da se držiš dok ne dođemo! – reče unuk. – A sad spavaj i odmaraj. Valjaće ti san.

- Nisi više ljut na mene? – promrmlja starac.

- Zašto da budem ljut?

- Gonio si me da idem u Potočare, a ja te nisam poslušao.

- Hvala Bogu da nisi. Nosio bih te na duši dok sam živ – sagnu se i poljubi ga u obraz. – Halali mi. Nisam znao šta su četnici.

Šesterica mladića poredaše nekoliko flaša s vodom pored nemoćne grupe. Povadiše iz ruksaka svoje jakne i džempere i prekriše njima one najslabije obučene, pa potom odoše u noć. Kad mu unuk ode, djed već spavaše dubokim snom.

Mehdin, dan, 14. juli

ZAROBLJENICI POCNUTIH GLAVA čitavu noć presjediše na livadi. Mehdin sjedi prvi u prvom redu, među hiljadu zarobljenika što čitavu noć buljiše u prazno ili padaše u kratak košmarni san. Bude se brzo, protresu ramenima i glavom pa nastave da bulje u prazno. Šute. Samo im se usnice blago, bezglasno miču. Uče dove. Čitavu noć provedoše u molitvi.

Mehdinovo obamrlo tijelo se ne vezuje za san. Pada dugo u ponor kojem se ne nazire dno, iščekuje da već jednom tresne, da se rasprsne, da svemu tome padanju dođe kraj, a budi se u košmaru stvarnosti. Boji se i sna i stvarnosti. Ni u jednome ni u drugome njegovo slabašno tijelo ne uspijeva da se zadrži.

A noć tiha, moglo bi se spavati. Vojnici lijeno koračaju oko njih, nikog ne izvlače, nikog ne ubijaju. Ne vrijedeđaju, ne psuju, samo ih čuvaju. Kad bi se još dosjetili da podijele gladnim hlebom, zarobljenici bi se, možda, počeli nadati, pomislili bi da je najgore prošlo. Zarobljenici se više ne nadaju, oni se samo polagahno mire s bliskim krajem. Znaju da pomilovanja nema. Ne znaju kako će ih ubijati, hoće li ih dugo patiti? Ne znaju ni koliko će još dana morati da piju zatrovani vodu i koliko će još dana trpjeti glad. Užasne, sve jedne te iste slike im se vrte pred otvorenim očima, gore su nego smrt. Otrivi ih privikavaju na priželjkivanje smrti kao najboljeg rješenja za njihove muke. Njihova izmučena tijela se otrovima pripremaju za mirno prihvatanje smrti.

Mehdinu je već ujutru svejedno šta će biti s njime. Ne pada mu napamet ni mogućnost razmjene, niti to da će stranci koji već znaju da su tu na livadi – moraju znati, stotine autobusa i kamiona s ženama i djecom je juče prošlo pored njih – preuzeti bilo šta da ih zaštite. Stravične slike poniranja u ambis se jutros malo prorijediše. Sad se vrte zamorno sporo, izgubile su boju i jačinu i više ga njih nije strah. Ničega ga više to jutro nije strah. Jedina dva osjećaja što ostadoše u njegovom tijelu i što imaju kao zvijer oštре kandže su glad i žđ.

- Dignite svi tri prsta! – povikaše vojnici. – Dolazi general Mladić.

Zarobljenici poslušno podigoše tri prsta. I Mehdin uradi kako je naređeno, ali više nema pojma šta znači dići tri prsta. Ne zna više ni ko je taj što dolazi, očni kapci mu se ponovo počeše preklapati preko očiju. Podignuta desna ruka mu mlijatavo pade. Čovjek do njega ga jako gurnu u pozdrav generalu podignutim laktom. Dječak se namah povrati iz ošamućenosti, poče shvatati o čemu se radi. Izbistri mu se pred očima.

- Dobro držite visoko tri prsta i kad stigne počnite pljeskati jako rukama – objašnjava mladi vojnik. – Ne prekidajte s pljeskanjem dok vam se drugačije ne naredi.

- Jel' jasno? – povika načelavo ošišani vojnik što jučer ubi bjegunca. U čast svom generalu je sišao s tenka kao i ostatak njegovih drugova. – Da bude dobar aplauz za generala!

General Mladić stiže u nekakvom šarenom vojnom autu – biće da to bješe golf dvojka, obučen je u mrkozelenu vojnu uniformu. Na košulji mu zavraćeni rukavi. Ustopu ga prate dva vojna policajca u crnim odijelima. Naramenice im plavo isprugane.

Dočekaše ga prvo tri prsta podignuta u zrak. Potom zatrešta aplauz.

- Ima li ovdje koja ženska za mene? – prodra se jedan od generalovih policajaca. Aplauz trešti dok on razgleda po redovima zarobljenika. Nema žena, samo su muškarci zarobljeni.

- Da se preda Naser! – prodra se iz svega glasa general.
– Da se preda Naser!

Pljeskanje se nikako ne prekida. Niko ne govori da treba prekinuti s pljeskanjem.

- Da se preda Naser! Garantujem vam prevoz i sigurnost ako se on preda! Nikom ništa neće faliti ako se Naser preda.

Othoda nekoliko metara, mora tako jer redovi zarobljenika su predugački, pa se opet poče dernjati.

- Da se preda Naser!

Nekih četvrt sat a general takoviće i traži od bespomoćnih zarobljenika da mu izruče slavnog srebreničkog komandanta. Poklonit će im život ako se on preda, obeća. Naser je u Tuzli, na sigurnom, nije među zarobljenicima. On to naravno zna jednako kao i oni. Za sve vrijeme njegove dernjave zarobljenici pljeskaše rukama. Kad on uđe u auto i ode u pravcu Bratunca, odahnuće. Izmorilo ih je pljeskanje.

Zavukoše se svako u svoje misli i pognuše glave. Predstoji im čekanje. Čekanje se produžava unedogled. Zapadoše opet u ošamućenost i učmalost. Ništa se dugo ne dešava, pa potom počeše stizati novi zarobljenici. Jučerašnji zarobljenici pažljivo, jedva primjetno podižu glave i pogledavaju pridošlice. Među njima ima sigurno njihovih rođaka i poznanika. Onima što prepoznaju njima bliske ljude oči se još jače zamute tugom. Nekima suze kapaju niz lice. Ne zovu ih, ne smiju se čuti.

Mehdin jedva drži glavu na ramenima, toliko mu je teška. Kroz sivo izrubičanu bijelu maglu pred sobom vidi kamion

zaustavljen na sred putu, nedaleko od njega.

Odmah potom osjeti ruku što ga drmuša za rame. Jedva vidi vojnika pred sobom.

– Diži se! – reče vojnik. Njegovo lice je izobličeno. Sužava se i rasplinjava, boji se sivim oblačićima.

– Popet ćeš se na onaj tamo kamion – reče vojnik hladno.
– Slobodan si.

Vojnik ga još drži za rame dok mu priča.

– Hoću da znaš jedno – vojnikovo rasplinuto lice se približi njegovom. – Ne puštam te zato što mislim da treba da preživiš. Hoću da govorиш svojima šta vam radimo.

Onda odlijepi ruku s njegova ramena. Dječak se diže. Kamion je blizu, ali dječak ne uspijeva da mu razazna ni boju ni veličinu, niti vidi ima li koga na njemu.

Stiže nekako do kamiona. Uhvati se za nešto jako, možda za nečiju ruku, možda za kanat od kamiona, ali to nešto mu pomogne da se digne i uvuče gore. Puzi polahko glatkim limenim podom. Hoće da stigne na kraj kamiona. Zgrči se kad tamo stiže i nasloni na kanat. Pred njega se spusti neka široka vreća. Potom se opet poče gubiti, zavrtje mu se u glavi. Osjeti grlić vruće plastike na usnama i ugrijanu vodu što kapa po njima.

– Popij malo vode, dijete moje – začu brižan ženski starački glas. – Biće ti bolje kad popiješ malo vode.

On posluša, proguta gutljaj vruće vode. Nije mu bolje. Nikako mu nije bolje. Samo u želucu mučnina. Kad bi uspio da povrati bilo bi mu bolje. Morao bi povratiti, istjerati tu kiselu gorčinu iz sebe. Ne povrati, samo se malo nakašlja. Starica nastavlja da mu u usta kapa vodu.

Trebao bi joj reći da prestane s tim, ali on joj ništa ne govorи. Ne može mu riječ izaći iz usta u koja se nakapava vruća voda.

Potom je ugleda. Vidje je jasno. Na koljenima je pred njim. Lice joj je izbrzdano borama, a tužne vodnjikave oči blijedo plave. Glava joj neuredno uvezana u bijelu mahramu,

čuperci sive kose raštrkani po čelu i oko ušiju.

– Odspavaj sad malo – reče starica i skloni grlić plastike s njegovih usta. – Dug je put pred nama.

Mehdin zaroni u san kao da se davi. Potom izroni iz sna. Otvori oči, kihne, izbací malo vode iz sebe, pa opet naiđe potapanje. Svaki put kad otvori oči vidi staričino brižno lice pred sobom. Ono se diže, spušta, povremeno udalji, ali je stalno tu. Dugo tako. Nema predstavu o vremenu. Ne gleda više u svoj sat, njime više ne mjeri vrijeme kako je to dosad činio.

– Diži se sad polahko da opet ne izgubiš svijest – govori mu starica i vuče ga za ruku. – Moraš se sad pribратi kako znaš. Čuješ li me?

On se poče dizati. Jednom rukom se drži za kanat, drugom za staričinu ruku. Pored njega stoji još jedan dječak. Za pola glave je manji od Mehdina i mršaviji. U kamionu samo njih troje, nikoga nema više.

– Ti, malehni, silazi prvi – reče starica. – Pomozi ovom dječaku da siđe, ti si jači.

Oduče dvije vreće do prednjeg kanata. – Kad siđete, uzećete ove vreće i nositi dok prolazite pokraj njih. Njima zaklonite malo glave. Jeste li čuli?

– Ovo su tvoje vreće, nano? – upita Mehdin. Sad je već došao sebi. – Trebamo ti pomoći da izneses vreće?

– Ne trebate vi meni pomagati. Nikako ne obraćajte pažnju na mene – zabrza starica. Kamion se zaustavlja na barikadi. – Vreće bacite kad vam više ne budu potrebne.

Vižljasti plavokosi dječačić klimnu glavom starici i poče silaziti čim neki mladi vojnik spusti kanat na kamionu. Potom pomognu Mehdinu da i on siđe. Starica im užurbano doda vreće.

Dvojica dječaka staviše vreće preko ramena. Jedan svoju vreću prebací na lijevo, drugi na desno rame. Požuriše jedan pored drugog.

Oko kamiona je nekoliko vojnika. Niko ne zaustavlja dvojicu dječaka niti na njih obraća pažnju.

Podoše sredinom puta. Ne koračaju ni sporo ni brzo. Najradije bi potrčali ali ne smiju izazvati sumnju. Ukorak se drže jedan pored drugog. S desne strane puta stoji vojnik. Pored njega leži starac na čebetu.

- Bacite te vreće! – reče kad mu se približiše. – Uzmite ovog čovjeka i ponesite.

Dječaci baciše vreće i prihvatiše za čebe na kojem leži nemoćni starac. Povukoše iz sve snage. Ni pomjeriti. Ne uspijevaju da podignu starca. Oblijeću oko njega, vuku za čebe, ali ništa ne pomaže, nemaju snage da ga dignu. Starac u njih upire molečivi tužni pogled.

Naiđe neki drugi vojnik i stade pred njih.

- Gdje ste bili vas dvojica? – upita.
- Ja sam bio zarobljen u Kravici, kod četnika. Pustili me – reče Mehdin.
- I ja sam bio zarobljen – reče spremno plavokosi dječak.
- I mene su četnici pustili.
- Nisu to četnici – reče vojnik. U njegovom glasu nema ljutnje.– To je srpska vojska.

Dvojica dječaka i dalje vuku za čebe.

- Koji je problem s tim čovjekom? – upita vojnik.
- Vaš kolega nam je naredio da ga nosimo – odgovori Mehdin.

- A vi ne možete?

Dječaci klimnuše glavama.

- J...i mu mater! – opsova vojnik. Ne podiže previše glas.
- Idite vi samo. S njime ću ja zavšiti.

Dječaci krenuše prvo polahko, pa potom potrčaše. Ne staju sve dok ne pređoše ispod tunela. Tad zastadoše. Pogledaše oko sebe. Nigdje više ni jednog vojnika. Nasmiješiše se jedan drugom i bez riječi pružiše korak.

Lutalice, Ibiš, večer i noć, 14. na 15. juli

IBIŠEVA GRUPA OD TRINAEST LJUDI se sasta pod već obranom zelenom jabukom s one dvije grupe što ih sretoše prethodnu noć. Poredaše se u kolonu i krenuše put ceste što je moraju preći ako hoće dalje nastaviti put. Jedan jedini čovjek od njih dvadeset devet poznaje teren kojim idu i on korača ispred, on je vodič, od njega im sve zavisi.

Nadaju se da će noćas preći cestu, da će se prebaciti na drugu stranu pa potom krenuti dalje, tragom kolone koja već ima dvadeset četiri sata prednosti. Oni se ne nadaju da mogu dostići kolonu, ne znaju čak ni ima li je još, oni samo jednako grozničavo razmišljaju o cesti što se bjelasa u mraku oko njih. Jesu li na njoj postavljene zasjede ili nisu? Hoće li je moći preći ili će stradati na njoj?

Na naoko praznu cestu u trku izađoše prva tri čovjeka. Ostali ih ustupu prate. I četvrti je čovjek već na cesti. Svi su pognuli leđa i svi trče. Po prvima, onima na cesti, zapuca sa svih strana i čitava kolona se dade u bježanje nazad i u potragu za najbližim zaklonom. Raspršiše se na sve strane.

Ibiša obuze samrtni strah. Juri uzbrdo kao pomahnitao. Srce mu se uzlupalo, jedva diše, ali ne prekida trku dok se ne uspe na brdo. Tad stade. Nema više ni kapi snage i

koljena mu klecaju, svali se na zemlju. Okolo je grmlje, pruža mu dobar zaklon. Ne puca se više. Sve je mirno oko njega, a u njemu strah samo jača, hoće da ga uguši. Panika je posve ovladala njime. Četnici će se uspeti gore i naći ga tu u trnju. Šta će raditi s njime kad ga nađu? Obuze ga groza, smalaksa, ostade da leži. Bježao bi dalje, smogao bi snage za to, ali ne zna kud da bježi. Unezvijereno gleda okolo, a osim mraka i tamnoplavog neba iznad sebe ništa drugo ne vidi. Čitav sat, možda i više ostade u tom stanju.

Onda se začuše glasovi. U prvo vrijeme pomisli da su četnici, sklupča se još jače, uvuče glavu u ramena. "Nisu četnici, to su ljudi iz moje kolone" – pomisli s olakšanjem. Čuje ih kako se šaptom dozivaju, traže jedni druge. On i dalje leži u skloništu, ne javlja im se. Čitavih četvrt sata im se ne javlja. Jedva nekako smognu snage da proviri prema njima. Dobro je, za njima ne idu četnici. Ili se njemu samo tako čini? Pridiže se na laktove, bolje osmotri. Uvjeri se da s njima ni iza njih nema četnika. Još su raštrkani i čekaju ostatak ljudi što se odozdo od ceste penje prema brdu. Dije se, pohita prema njima. Kad i oni posljednji stigoše, krenuše u koloni nazad prema selu Burnice.

Ibiš korača čutke. Malakslost ga još pomalo drži, ali već mu je bolje. Okuraži se malo, ubrza korak. Najednom ga nešto presječe u grudima.

- Moj brat! – bolno jeknu. – Gdje je moj brat?

Već bijahu nadomak sela Burnice kad se Ibiš sjeti brata.

Kolona zastade. Stvarno nema Ibiševog brata.

- Moramo se vratiti da ga tražimo – reče plačnim glasom.

– Morate mi pomoći da ga nađem.

Ljudi su iscrpljeni, jedva koračaju. Više od sata su dolje kod ceste tražili ljude i Ibiševog brata niko nije vidio. Pretpostavljaju da je pao pokošen mecima. Mrtav ili, još gore, ranjen? Niko se ne usuđuje to da mu kaže.

- Možda je zaspao dok smo se krili – reče neko – Doći će

on već za nama. Nemoj toliko da se brineš.

- Nije zaspao – nastavi Ibiš plačno. – Samo se previše daleko udaljio od nas. Neće se moći sam snaći.

Ibiš moli i preklinje da se vrate nazad, ali ljudi odmahuju glavom. Previše su umorni. Previše su gladni. Od jučer, otkako su pojeli po nekoliko zelenih jabučica, niko od njih nije okusio više ništa. Okrijepiće se vodom i snom i potražiti ga kad svane. Samo mu tako mogu pomoći.

On navaljuje i dalje da se vrate nazad, ali ljudi mu bez riječi okreću leđa, ulaze u kolonu i nastavljaju dalje. I on podje mlitavim korakom.

- Ništa ti nisi kriv – reče mu otac koji je ostavio svoje ranjeno dijete. Korača pokraj njega. – Nisi mu mogao pomoći. Niko od nas drugome ne može pomoći. Svako treba prvo da misli na sebe. I tvoj brat je trebao da prvo misli na sebe. Ne može se drugačije, vjeruj mi.

- Ti nisi mogao pomoći – reče Ibiš. – Ja sam mogao.

- Nisi – reče odlučno.

Čovjek nastavi da ga tješi i umiruje. Govori mu da za njih ne važe stari zakoni i običaji. Oni su ogoljeni do koske, ništa ih ne štiti. Ne mogu jedan drugome pomoći. Tu su, koračaju zajedno, a svako se boji samo za svoju kožu. Zajedno su samo zato što se tako manje plaše, inače bi svako od njih pošao da dalje luta sam. Dijele strah i vodu, to je sva njihova solidarnost. Oni više nisu isti ljudi, oni samo još uvijek ne uspijevaju da su odreknu stare slike o sebi.

- Zamaramo se rodbinskim odnosima. Da sam volio svog sina više nego sebe, kao što sam prije mislio, ostao bih pored njega i ubio se zajedno s njime.

- To bi bila beskorisna smrt – reče Ibiš.

- Znam. S time sam načisto. Samo hoću da ti kažem da moraš što prije prihvati istinu da svaki od nas najviše strepi za svoju kožu. Možda je to grijeh, a možda i nije. Mi nismo nadljudi, Bog nas takvima nije stvorio. Sitni smo i jadni, kao kakve bube.

Zavukoše se u ruševine. Polijegaše da spavaju po nagorjelim drvenim gredama i betonskim pločama. Noć je topla, ni daška vjetra.

Ibiš je premoren, ali ne može da zaspi. Muči ga osjećaj krivice. Istrzan je mislima o nestalom bratu. Pokušava da ga se sjeti kad je bio mali. Da se sjeti bilo čega lijepoga iz njihovog zajedničkog djetinjstva. Ne uspijeva. Previše je gladan da bi se sad mogao sjetiti bilo čega. Potom mu hladno. Napolju je toplo, a njemu hladno. Trese se od hladnoće. Tako tresući se zapade u san.

Kolona smrti, dan i noć, 14. na 15. juli

KOLONA SE JOŠ ODMARA, polazak je predviđen za tri sata popodne, dobar dio ljudstva spava. Jedan broj niti spava niti je istinski budan, rastrzan je, obuzet halucinacijama.

- Četnici! Evo četnika! – viče jedan čovjek iskolačenih zastrašenih crvenih očiju.

- Pucaj ti, četo! Ubijaj ti samo, radi svoj posao – govori drugi tiho. Pomiren je sa sudbinom, diže ruke kao da se predaje.

Priđoše dva borca i skidoše mu pušku s ramena.

- Vratićemo ti pušku kad dođeš sebi – reče jedan. Čovjek iskrivi lice u ludi osmijeh i zapljeska rukama.

- Vratiće mi četa pušku! Vratiće mi četa pušku! – zapjeva, diže se i potrča.

Dvojica boraca potrčaše za njim, uhvatiše ga i dovukoše nazad. Zamoliše dvojicu ljudi da ga pričuvaju, da mu daju malo vode ako imaju.

- Pazi gdje gaziš, budalo! – zavapi treći čovjek. – Ulijećeš u klupko zmija. Tu, baš tu gdje gaziš. Preskoči ih! Tako. Vidi ih kako su mirne, proklete otrovnice.

Šulc sluša vapaje poluludih ljudi, ne mrsa s mjesta. On se odmara ležeći na boku i gleda šta se dešava oko njega kao da ga se to ne tiče. Drugi ljudi prilaze nesretnicima, napajaju ih vodom ili im otimaju oružje. Njega ne zabrinjava to prolazno ludilo što se uvuklo u kolonu. Naći će se negdje

posljene ili pošećerene vode i biće im odmah bolje. Ljudi su premorenici, hodaju gladni i u neprekidnom strahu već treći noć i veći dio dana, moraju ludjeti. A sad makar sve ide dobro. Sve se odvija po planu. Izviđači su stalno ispred kolone i upozoravaju na svaku prepreku.

Šulc je zapao u suprotno stanje, njemu je sve divno. U njemu se sve jače rasplamsava vjera da će preživjeti. Nema nikakvog razloga da mu se sad nešto desi. Uostalom, potreban je dječacima. Ima ih trojicu oko sebe. Dvojici trinaestogodišnjaka se pridružio njihov školski drug. Njemu je četrnaest godina i negdje u pometnji je izgubio oca i brata. Potreban je i svome bratu. Istina, on je godinu i po stariji od njega, ali je puno fizički slabiji. Sad spava. Začudo, njegov brat mirno spava. Ispružio se na leđa, postavio ruke pod glavu i ne mrda. Rijedak slučaj da se neko ne prevrće na sve strane, mrmlja, uzdiše, hukće, škripi zubima. Sva trojica dječaka su nemirna u snu. Samo se vrte, premještaju s jednog boka na drugi i tijela im drhture. Da makar imaju šta pojesti kad se probude, predstoji im naporan hod.

Safet odspava nekih četvrt sata, ne više, pa se trže kao da je nečim oparen. Pored njega njegov ranjeni brat Hakija, bulji u prazno.

- Što ne spavaš? – upita ga.

- Ne mogu. Ti spavaj još malo.

- Meni je dosta. De ti sad malo odspavaj.

- Kako ti je dosta? – on raspoloži se Hakija. – Samo si malo prilegao. Kako ćeš me nositi ako se ne odmoriš kako valja?

- Nosiću te odmoran ili umoran, kakav god da sam – odlučno reče Safet. – Zbog toga ne trebaš brinuti.

- Moram brinuti – reče tužno ranjenik. – Gladan si i iscrpljen. I naši ljudi su gladni i iscrpljeni. Neće me još dugo htjeti vući za sobom.

- Hoće, naravno da hoće – reče Safet. Ni trunke kolebanja u njegovom glasu. – To su sve dobri i pošteni ljudi.

U tri sata kolona krenu u pravcu Liplja. Prelazi preko polja, brda, neobrađenih, u korov zaraslih njiva, preko malih puteva i asfaltnih cesti. Ljudi samo koračaju jedan za drugim. Na brdu Kučić-kula stoji nekolicina četnika i broji ljudi koji izlaze iz njiva. Ne napadaju. Još se ne usuđuju da napadnu. Kolona nastavlja hod, spusti se u selo Sultanoviće. Prođe pored školskog betoniranog dvorišta. Po betonu razbacani papirići. Na njima ručno ispisano upozorenje "Mine". Kolona zaobiđe školsko dvorište i izađe na makadam. Safetov brat Hakija hoda sve jače hramljući. Uskoro će posustati i tražiti da ga nose.

- Dvojka! – dovikuju dječaci. Dvojka je znak da im se treba doturiti balon s vodom. Šulc predaje balon prvom dječaku iza sebe. On ga diže na usta i kroz tanki prorez ispija malo vode. Voda teče polahko, kap po kap. Tako se bolje štedi i ne mora se balon dopunjavati na sigurno zatrovanim bunarevima. Zato ljudi i lude. Piju svakavu vodu, a smjeli bi piti samo na potocima ili rijekama. Istina, nigdje gdje posljednjih dvadesetak sati prolaze nema tekućih voda, a ljudi nešto moraju piti. Prvi dječak popi malo vode i dodade balon onome iza sebe. Balon prelazi s usta na usta. Potom se opet vraća Šulcu koji popije malo, pa predaje svome bratu koji korača ispred njega. I brat popije i predaje balon čovjeku ispred sebe.

- Kee! – dovikuju dječaci. Šulc iz ruksaka vadi u čvrstu hartiju upakovani šećer. Polovina je već utrošena, zabrinu se, trebaće još dugo da se hodi. Sipa malko tog spasonosnog praha u dlan i, pažljivo da ne prospe, vraća ostatak šećera u ruksak. Potom s ispuženim dlanom obilazi desetinu ljudi ispred sebe i desetinu ljudi iza sebe. Ljudi ližu pomalo šećera s njegovog dlana.

Suljo je negdje u sredini kolone. Otupio je na glad, na žeđ, više ga ni strah ne muči. Ima još malo posoljene vode u flaši, a i njemu neki nepoznati mladi čovjek svako pola sata obilazi kolonu sa šećerom na dlanu i nudi ljudima da malo liznu.

- Šećer dugo nosi – kaže i podiže dlan. – Lizni samo malo, moram dati i drugima.

Čovjek sa šećerom na dlanu je u pravu. Ljudi sigurnije koračaju otkako ih on redovno obilazi.

Neko iz grupe oko Sulje ugleda mrvice hljeba rasute pod obližnje drvo. Nekolicina ljudi izađe iz kolone i požuri prema drvetu. Suljo među njima. Mrvice su se ubuđale, zelene, ovijene bijelim prahom, ne bi se smjele jesti.

- Da proberemo, ima i dobrih mrvica - reče neko.

- Pravo kažeš, da proberemo.

Grupa muškaraca čučnu oko tog vrapčijeg obroka i pažljivo, drhtavim prstima, poče uzimati i jesti mrvu po mrvu tog davno skorjelog i ubuđalog hljeba. U prvo vrijeme probiraše, odvajaše dobre od loših mrvica. Na kraju pojedoše sve, i dobre i loše.

Kolona napreduje sve brže jer više nema onog cjelodnevnog odmaranja. Korača se i danju. Odmaran se tek po nekoliko sati, vrijeme koje izvidnici utroši na osiguravanje puteva i ide se dalje. Sve do iza Liplja ne bi smetnji. Potom puče vijest da su četnici postavili zasjedu na brdu iznad sela Snagova. Mora se ići u bitku. Svi naoružani iz kolone moraju ići u ispomoć borcima što su već pripremljeni za okršaj.

Šulc je naoružan i krenu trkom, kako je naređeno. Pređe nekakvu cestu po kojoj se ocrtavahu tenkovske crne gusjenice, trči snažno zamahujući mršavim rukama... čitavo tijelo mu obli vrućina, kroz svaku kosku mu prostruji rasparajući bol i on pade kao da je pokošen rasalom.

Probudi ga udaranje u slabine i rebra vršcima patika. Pokrenu se, pogleda mutno. Aha, to je njegov mili brat. I dječaci su pored njega. Dozivaju uglaš: - Šulc! Šulc! Probudi se, Šulc!

- Ne pomaže dozivanje – reče neki čovjek što prođe pokraj njih. – Treba udarati, krvnički treba udarati ako hoćete da ga probudite.

- Budan sam – reče tih Šulc. – Ne morate me tući.

Proba se podići na ruke, ali bez uspjeha. Brat i dječaci ga nekako digoše i povedoše. Obuhvatili su ga oko struka, prebacili mu ruke oko svojih vratova i vuku ga, prvo brat i najstariji dječak, pa poslije koji metar dvojica mlađih dječaka. Svako malo se mijenjaju, jedva ga vuku. Potom popadaše svi od umora. Ne mogu dalje ni maknuti. Zasjedoše na vrh brda i gledaju u kolonu koja lagahnim umornim korakom prolazi ispod njih.

Deset je sati navečer. Na njihove znojave glave poče da pada sitna osvježavajuća kiša. Pada po brdu, po sasušenoj travi, sjaji zeleno prašnjavo lišće po drveću, pada po žednoj koloni što u hodu pruža stotine ruku i hvata blagoslovljene kapi vode.

- Šta se dogodilo sa zasjedom? – upita Šulc kad se konačno pribra.

- Ne znam, bilo je dosta pucnjeve, ali mi smo tebe vukli puna dva sata pa na bitku nismo ni mislili.

- Kako ste me našli?

- Krenuli za tobom. Ja ih pozvao da te slijedimo. Vidio sam da onakav kakav si bio nećeš daleko stići.

- Sad kolona ide – reče jedan od dječaka. – Znači da je put prohodan.

- Da krenemo? – reče Šulc i ustade. Ne vrti mu se više u glavi. – Ne valja ići posljednji u koloni.

U borbama prsa u prsa koje se povedoše u namjeri da se očisti jedini prolaz prema selima Snagova bi zarobljen četnički oficir, kapetan prve klase, lijep, prilično gojazan

muškarac od nekih trideset osam godina. On imade na raspolaganju i prage i PAM-ove i PAT-ove i mitraljeze i stotinjak jakih, sitih i dobro naspavanih vojnika. Sve taj kapetan bijaše predvidio u detalje, po vojničkim pravilima, osim da će biti napadnut prije nego on i njegova jedinica zapuca. Bi napadnut žestoko, divljački, sa svih strana. Njegova jedinica pretrpje težak poraz. Jedan dio izginu, jedan dio se razbježa, a on sam jednostavno bi zarobljen. Neko skoči na njega, obori ga na zemlju i ščepa za vrat.

Muradif prođe pokraj gojaznog oficira i zasjede pod drvo u blizini. Dvojica boraca ga vode između sebe. Ruke mu sprijeda svezane kanapom. Odmjeri ga zavidnim pogledom. Gladni izmršavjeli ljudi u koloni svako malo pogledavaju sitog, dobro obučenog čovjeka.

- Hoće da ga iskoriste za proboj – reče neki čovjek što sjede pored Muradifa. Odmaraju se malo, iako se kolona nije zaustavila. Zasjeli su u blizini komandanata okupljenih oko zarobljenika i radoznalo prisluškuju šta se tamo govori.

- Nude mu nagodbu.

- Kakvu?

- Da nagovori četnike da se povuku s linije na Baljkovici dok kolona prođe.

- Hoće li on na to pristati? – upita Muradif.

- Hoće, već je pristao – odgovori dobro obaviješteni čovjek. – Život mu zavisi od toga.

- Kako ti to sve znaš?

- Slušao – čovjek se nasmiješi vragolasto. – I ti možeš sve čuti, taj se dere kao lud kad priča sa svojima na motorolu. Sad će on opet njih da zove. Rekao je maloprije da će ih zvati za petnaest minuta, a to će, mislim, biti uskoro. Osim toga, ovoga debeljka moraju često odmarati, nije taj navikao na hodanje brdima, pa dok on prikuplja snagu naši se

komandanti okupe oko njega i govore mu šta da kaže svojima tamo na Baljkovici, kad s njima stupi u vezu.

Pet minuta poslije vojnici izdvojiše zarobljenog oficira malo na stranu, tek koliko da se sklone s puta i ne ometaju kolonu koja nastavlja koračanje. Ljudi iz kolone zbumjeno pogledavaju u lijepu čistu uniformu odjevenog čovjeka i u njegove crne kožne čizme.

- Ovdje Janez! – povika grlati oficir. – Kapetan prve klase! Ko je tamo? ... Opet ti, nisi ga našao, kažeš?... Ovo krči, slabo čujem!... Na brdu sam nekakvom!.. Otkud znam na kojem brdu?!... Na nekakvom sam brdu... Dobro sam, naravno da sam dobro ... Ovo su pošteni ljudi, ne zlostavljaju me... Aha, pustiće me sigurno ako vi njima oslobobite prolaz... Reci mu to... Moj život od toga zavisi... Prijatelj mi je, mora mi pomoći... Sačekaj malo! Da ti kažem još nešto... Ne prekidaj!... Reci glavnom da su moje ljude samljeli... tako... samljeli nas! ... i vas će samljeti ako im se ispriječite na putu... Koliko?... dvadeset hiljada!... i svi su dobro naoružani... Bolje da ne dođe do bitke... Po vas je bolje... Njima je svejedno, oni moraju proći... Za dva sata!... Reci glavnom da bude tu za dva sata!

- Ovaj pretjera – reče Muradif pošto oficir prestade da se dere u motorolu. – Dvadeset hiljada, kaže, a nas šaka jada ostala.

- Spašava svoju kožu, mora reći ono što mu se naredi da kaže.

- Meni se čini da on radi više nego se od njega traži. Ovaj je izgleda potpuno prešao na našu stranu.

- Možda – složi se saputnik – Možda i među njima ima pravednih ljudi.

Kolona nastavi hod čitavu tu noć bez odmaranja i bez zastajkivanja. Dan se prvo bjeličasto, stidljivo kao magla,

poče povlačiti nebom pa se stade sve jače bijeliti i kolona nastavi koračati kroz dan. Potom se ču da se negdje na glavnoj cesti priprema zasjeda, ali kolona nastavi da korača bez zaustavljanja. Izvidnica uništi jedno vojno vozilo i osujeti dalje četničko ukopavanje na tom dijelu ceste. Može se slobodno ići dalje i kolona ide dalje, silazi prema cesti Šekovići – Vlasenica, toj glavnoj cesti koju više нико не opsjeda, pređe cestu i krenu uzbrdo, kroz borovu šumu, uspinje se prema planini Crni vrh.

Subota je, deset sati. Krenuli su u utorak, po padu Srebrenice. Četiri pune noći i skoro četiri dana se već lome po svakavim putevima i kozijim šumskim stazama. Malo ko je kad je pošao imao u torbaku više od komada hljeba i flaše vode. Glavnina kolone odmiče kroz šumu uz planinu, a pozadina u kojoj se kreću Safet, njegov ranjeni brat i Sastavčani tek otpočinje uspon.

- Moraš se makar malo pridržavati za pušku – reče Safet jetko. – Stalno nam padaš kad se tako olabaviš.

- Šta kažeš? – upita Hakija i otvorи oči.

- Da se držiš za pušku, to ti kažem.

Ne mogu, sav sam izlomljen – procijedi i opet zaklopi oči.

- Moraš. Ljudi prekrkoše od umora.

Ranjenik ne odgovara. Opet je izgubio svijest. Safet i još peterica rođaka ga nose. Postavili su pod njega tri puške. Otkako sve češće gubi svijest, tako ga nose. Dok je mogao da pomalo hramlje bilo je lakše. Vukli su ga po dvojica. Mogli su se češće mijenjati. Ovako će teško izdržati. Stalno ga po šesterica nose i mijenjaju se svakih pet i deset minuta. Niko ne stigne da se makar malo oporavi, a ono opet mora da tegli ranjenika. To naporno nošenje im crpi posljednje kapi snage. Svi se kupaju u znoju, masna crvena lica im usjajena.

- Da ga spustimo malo? Ne možemo više. – reče jedan rođak.

- Da ga spustimo – pristade Safet. – Kad ga osvijestimo, biće lakše.

Spustiš ga nasred puta.

- Hakija, probudi se – govori Safet i štipa ga za oči.

Ranjenik otvorí oči, pogleda ga blijedo na tren i zjenice mu se opet zavratiše nagore, prema kapcima. I kapci se preklopiše.

Safet ga nastavi štipati i blago šamarati. Nakvazi dlan vodom pa ga pljuska.

- Pusti me – reče Hakija tupim lijenim glasom. – Kažem ti da me pustiš.

- Neću da te pustum, nisam lud – odsiječe Safet. – Ideš sa mnom. Tvoje je da se samo malo držiš za pušku. Hoćeš li?

- Probat će.

Safet ga obuhvati ispod plećki i malo podiže. Priđoše i drugi ljudi, namjestiše pod njega puške i krenuše da ga tegle uzbrdicom. On je neko vrijeme miran, drži se šakom za kundak jedne puške. Potom opet zaspava, olabavi ruku. Njegovi rođaci i komšije iz rodnog sela ga tako uspavanog nose. Potom se promeškolji, skliza i sruči na tlo. Opet ga digoše i poniješe. Safet drži pušku za užarenu gvozdenu cijev desnom rukom, korača ukošen, nadnjo se nad zaklačenu glavu uspavanog brata. Lijevom šakom što ju je podvukao pod bratovu plećku pokušava da održi oslonac tijelu što se migolji, iskreće i grči.

Šesterica sipljivo zadihanih muškaraca s ranjenikom između sebe uspentraše se s mukom uz jaku strminu. Zaravninom je lakše. Hodaše još malo pa spustiše ranjenika i zamijeniše strane. Potom opet prihvatiše za vrele cijevi i kundake što im kližu u oznojenim rasparanim dlanovima. Ne prođe koji minut, a druga šesterica ljudi prilazi i preuzima nošenje. Napreduju sporo, sve više zaostaju.

Nosači se često mijenjaju i svako malo mijenjaju strane, gube puno dragocjenog vremena. Svako malo ih pretiču pojedinci i čitave grupe ljudi. Poslije skoro dva sata takvog hoda začelje kolone poče da izmiče ispred njih. Uskoro ga izgubiše iz vida.

Rođaci i komšije onesviješćenog čovjeka se uzbuniše. Moraju stići kolonu, a takvim hodom im to neće uspjeti. Spustiše ranjenika, okupiše se oko njega, posjedaše.

– Moraćemo ga ostaviti – jedva čujno, pogleda uprtog u zemlju prozbori jedan rođak.

– To mi ne smijete učiniti – zavapi Safet. – Pri kraju smo puta, stići ćemo još kolonu. Sad znamo gdje ide.

– Tačno je to što kažeš – reče drugi mu rođak. Ni on ga ne gleda u oči. – Ali mi više ne možemo nositi. Jedva još i sami sebe nosimo.

– Pusti ljudе da idu – reče Hakija. Budan je. Protrljа podbuhlе oči, promeškoljо se i podiže na laktove.

– Dajte mi malo vode, pa idite. I ti, Safete, idi s njima. Safet ga malo napoji posoljenom vodom.

– Moraš se podići i krenuti s nama – zavapi Safet. – Ići ćemo lakše ako budeš hodao. Ne moramo puno tegliti.

Hakija ne sluša, opet je potonuo u san. Safet ga krvnički jako uštinu za nadlakticu gole ruke.

– Diži se, tako ti Boga najmilijeg! Ljudi čekaju.

Ranjenikovo ispijeno koščato lice je blijedo kao kreč. Otvori oči, ali se ne diže.

– Daj mi da jedem – prozbori tiho. Safetu suze izbiše na oči.

– Šta da ti dam da jedeš? Znaš dobro da niko od nas nije okusio ni mrvice hljeba puna tri dana.

– Onda idi.

Proba da se malo izdigne na laktove. Tijelo mu olabavi i

kao da je bez kostiju sruči se opet na leđa. Zakovitla očima, ponovo izgubi svijest.

- Idite – okrenu se Safet prema rođacima i komšijama. – Ja ču sačekati da se povrati i nagovoriti ga da pođe sa mnom.

Rođaci, komšije, prijatelji, jedanaest glađu, žeđu, strahom i teškim hodom izmrcvarenih mlađih i starijih ljudi počeše se dizati jedan za drugim. Sakrivaju postiđene poglede od Safeta a i jedan od drugog. Odoše.

Safet posjedi pored brata nekih četvrt sata pa opet poče da ga budi. Grubo ga štipa za nadlaktice, butine, očne kapke... Hakija otvorí oči.

- Idemo! Sad si se malo odmorio! – Pruži ruke prema njemu da mu pomogne da se digne.

- Ja nigdje ne idem – procijedi ranjenik umornim glasom.

- Ideš! Naravno da ideš! Ustat ćeš i poći sa mnom!

- Pusti to, molim te i idi.

- Ne mogu da te ostavim – Safet se zaplaka. – Radije ču umrijeti s tobom.

Lice mu umrljano suzama, znojem i prašinom. Utroba mu se kida od bola za bratom. Izgubio je već jednog brata, ne zna je li živ ili mrtav i to mu je dosta. Ovoga svog brata ne da. On je živ, samo je previše iscrpljen i malodušan, on se još može spasiti. Nastavi da mu priča, da ga moli, nastavi da ga budi. Ponada se da će neki zakašnjeli ljudi još tuda proći, da će neko od njih imati grumen šećera da udijeli ranjeniku.

Safet neće da vidi da mu je brat potpuno posustao i da ne može dalje. Kida se, lomi, govori i plače. Povremeno prođe po neki čovjek, ali na pomen šećera i bilo kakve hrane samo odmahne glavom. Niko nema ništa.

Hakija povremeno otvorí oči, pogleda tužno u svog brata, čini se da sluša tu bujicu nesuvislih plačnih riječi što

više ništa ne mogu izmijeniti, pa potom opet zatvori oči. Dugo ostadoše ta dva brata jedan pored drugog, jedan uz drugog, oprashaše se tako čitav sat i onda ranjeni brat reče:

– Idi! Hoću da ideš! Hoću da živiš!

To što na kraju reče – a čitav taj posljednji sat nije ni riječ izgovorio – toliko ga izmori, poče se nanovo gubiti i svijest mu se pomuti.

Safet se diže i podje sporim korakom. Nijednom se ne okrenu. Vuče teške noge jednu za drugom kao da su balvani. Poslije nekoliko koraka skide pušku s ramena. Kožni kaiš mu duboko usjekao oba ramena. Stade se poštupati njome. Skoro je obnevidio od žege i žedi. Nastavi da hoda tako, još malo, nekih četvrt sata, pa mu se učini da još previše tereta na sebi nosi. Skide ruksak s leđa. Otvori ga da vidi šta još ima u njemu. Zapahnu ga smrad što je ostao od usmrđjene kokoši, tek prije dva dana ju je bacio. U ruksaku prazni dvolitarski balon za vodu, ništa drugo. Baci ruksak i balon u njemu. Nastavi da hoda, ali još nepotrebne težine ima na sebi. Ometa ga da pruži korak. Skide pamučnu majicu što je nekad, kad ju je dobio od Unprofora imala nježnu bijelu boju, a sad ličila na smrdljivu sivu pačarvu. Baci i nju. Potom se sjeti da su mu džepovi puni metaka. Odluči da se riješi makar polovine tog olovnog tereta, ostaće mu dovoljno za pucanja. Ako bude imao priliku da puca. U hodu baca metke, jedan po jedan kao da ih broji.

Bose kao od kvasca natekle noge mu izgrebane i izubijane. Na stopalima mu zakorjela krv i crni, kao prišt bolni svježi i već malo zapećeni stvrdnuti ožiljci što ih je dobio hodanjem po trnju i svakavim oštrim izraslinama. Skoro od početka, kad je pošao sa zbornog mjesta na brdu Buljim, hoda bos.

Učini mu se da korača puno brže otkako se riješio svog tog suvišnog tereta na sebi. Mora stići kolonu. Samo na to

misli. Po svaku cijenu mora stići kolonu, bez nje se osjeća kao posljednji živi čovjek na svijetu.

Satima ide za trlogom što ga je ostavila iza sebe. Kad konačno ugleda rep kolone što se vijugavo uspinje šumom, obradovano srce poče ubrzano da mu lupa.

Šulc ima još šećera, ali u balonu ni kapi vode. Izgara od žeđi. Proba da poliže malo šećera, ali mu biva još gore. Neki čovjek mu dade naprstak mljevene kafe da izmiješa s šećerom. Proba i to. Ništa ne pomaže.

Hoda u koloni koja silazi s planine Crni vrh prema Križevačkim njivama. Najednom ugleda vodu. Sa svih strana vriju i žubore potočići, pjenušava čista kristalna voda izbija iz kamenja, iz korijenja, iz zemlje; stotinu izvora se razmili pred njim.

- Evo ti balon – reče bratu. – Napuni ga vodom s najjačeg izvora. Odaberi onaj što najsnažnije teče.

- Kakvog izvora?

- Koji jako teče, kažem ti. Oni slabiji su, možda, zatrovani.

- Priviđa ti se – reče brat. – Ovdje nema nijednog izvora.

- Kako nema? – Šulc protrlja oči. – Ti ništa ne vidiš. Svud okolo izvire voda.

Skoro je podne. Sunčeva žega prži znojave glave ljudi što se polahko redaju jedan do drugog po njivi i sjedaju. Šulc zasjede pored mine. Odmaće se za jedan lakat od nje. Gleda u nju kao da je zadužen da je čuva. Zaključi da se radi o tek raspakovanoj "paštetici".

- Ne sjedaj tu! – viknu bratu koji se spremao da sjedne pokraj njega. – Tu je mina!

Sam nastavi da sjedi pokraj nje. Puna dva sata presjedi pokraj mine.

Šulcov brat poskoči kao oparen. Pojuri s praznim balonom u rukama prema ljudima što u rukama nose flaše i kanistere s vodom.

- Gdje to ima vode? – upita.

- Dolje u potoku. Prati onu grupu ljudi što silazi – čovjek mu ih pokaza rukom. – Nećeš pogriješiti ako podješ za njima.

Safet stiže svoju grupu, koja bijaše na začelju kolone, tek malo prije vrha planine. Komšija Ragib mu priđe i ispruži pred njega dlan.

- Lizni malo – reče. Na dlanu tanki sloj šećera.

- Otkud ti šećer? – upita Safet pošto poliza malko.

- Dade neki čovjek u prolazu. I pola flaše vode nam ostavi.

- Gdje je ta voda?

- Gore kod tvog amidžića. Odoh da mu kažem da ti donese.

- Otići ёu ja gore.

- Nemoj, ti koračaj polahko. Ja ёu otići gore i reći mu da ti donese.

Muradif nađe svog bratića tek na Crnom vrhu. Izgubio ga bio u strci što nastade zbog zasjede oko sela Snagova. Momak potrčao naprijed, za vojskom i opštinarima, a Muradif i njegov sin ga nisu mogli slijediti. Nadali su se da će ga sresti na prvom stajalištu, ali to nije bilo moguće jer više nije bilo odmaranja. Trebalо je samo ići dalje i oni su tako išli.

Ni na vrhu planine nema odmaranja. Ide se dalje. Odmarat će se poslije. Momak je iscrpljen, jedva vuče noge. I Muradifov sin izgledajadno i polomljeno. Nemaju više vode. Ni posoljene, ni pošećerene, nikakve vode više nemaju. Nekako se dovukoše

do Križevačkih njiva i čim se svališe na zemlju oba momka pospaše, zalegoše jedan preko drugog.

Suljo spava sjedeći pored grma sasušenog lišća. Sanja da je u prijeratnoj vojnoj kantini. Pred njim zablistali, stakлом ograđeni izlozi puni kolača. Nikakva druga hrana osim kolača. Kantina u početku skoro pusta, sasvim malo regruta čeka s poslužavnicima u rukama da ih mlade servirke u narandžastim keceljama posluže. Brzo će se dokopati tih poslastica, poradova se, iako je na repu. Pruži korak. Kako se koji regrut posluži i osloboди mjesto u redu, Suljo zakorači naprijed, ali ispred njega se ugura neki drugi, nepoznati mladić. Stalno tako. Samo bez riječi priđu i zastanu pred njim. To nije pravo, ali on se ne buni. Kao začaran gleda prema izlozima s poslasticama i strpljivo čeka u redu. Ne stiže na red. Probudi se.

- Šta se dešava? – upita poznanika koji sjedi blizu njega.

- Izgleda još pregovaraju s onima na Baljkovici.
- Hoće li nas propustiti bez borbe, šta misliš?
- Neće. Sigurno neće. Morat ćemo ginuti.

Poznanik govori ravnodušnim, tupim glasom. Čini se da ga pogibija ne plaši.

- Ako nam je tako suđeno – Suljo slijede ramenima.
- Bolje da izginemo nego da nas zarobe.
- Nećemo se dati zarobljavati. Imamo puške.

Čovjek se malo nagnu i pomilova nježno cijev svoje puške.

- Otkad ti imaš pušku? – upita. – Ranije te nisam viđao s puškom.
- Od onog meteža kod sela Kamenice. Neko je bacio pušku i ja sam je pokupio.

Safetova grupa se među posljednjima spušta prema Križevačkim njivama. Ne mora više žuriti da stigne kolonu.

Ona se sva prostrla dolje, ljudi sjede i leže posvuda, mogu ih vidjeti odozgo s brda.

- Eno kruške! – povika jedan rođak i potrča niz brdo. Ostatak grupe pojuri za njim. Okupiše se oko niskog drveta i počeše gristi kao orah sitne zelene plodove. Kruščice su tvrde kao kamen, ne daju se gristi. Oni stružu zubima po zategnutoj kožici, pijuckaju, ližu ih. Nabraše dosta kruščica i potrpase u ruksake. Krenuše dalje.

Stigoše kolonu što se odmaraše, posjedaše oko grmlja. Safetov osamnaestogodišnji amidžić posjedi malo pa poskoči. Pritrča svome dvije godine mlađem bratu.

Sagnu se pred njega s ispruženim dlanom.

- Evo ti mrvica – reče. Prebira drhtavim prstima po dlanu, pa potom ih gura prema bratovim ustima.

- Otvori usta, šta si zapeo? Imam puno mrvica, vidi koliko ih imam. Hajde, otvori usta.

Safet i još dvojica ljudi se digoše, priđoše mu. Safet ga obgrli oko ramena.

- Treba da spavaš malo – reče nježno.

- Pogledaj samo koliko imam mrvica hljeba, a on neće da jede – pokaza svome starijem rođaku prazan dlan. – To su dobre mrvice, ništa im ne fali.

Pogled mu unevijeren, a glas tanak i zvonak, kao da je dječiji. Komšija Ragib priđe s malo šećera na dlanu.

- Lizni malo – reče. Momak poliza malo šećera.

- Sad popij gutljaj vode.

Momak posluša, prisloni grlić plastične flaše sa posoljenom vodom na usta.

- Stati je ovo? – otpunjenu već prvi gutljaj. Na izmršavjelom licu mu izraz gađenja.

- Pij, ne zanovijetaj! – Safet povisi glas.

- Neću! – odbrusi momak. Potom poskoči kao da je lud i potrča. Safet potrča za njim. Momak jurca tamo–ovamo. Pognuo ramena prema naprijed, raširio ruke, malo savio koljena i tako trči.

– Amidža! Amidža! – povika. Uhvati je, šta čekaš! Pored noge ti stoji.

– Šta da uhvatim?

– Ta tu kokoš. Ne daj joj da ode! Uhvati je!

– Dođi ti ovamo – reče Safet blagim glasom. – Uhvatićemo je zajedno. Priđi. Slobodno priđi.

Momak se prvo malo koleba. Osvrće se nepovjerljivo oko sebe pa potom krenu prema svome rođaku lomnim korakom. Safet ga jedva zadrža da ne padne kad mu se približi.

Dadoše mu vode i on bez protivljenja ispi dobar gutljaj. Dadoše mu još malo šećera. Potom ga polegnuše na zemlju. On zaspa kad ga spustiše na tlo.

Proboj, Baljkovica, 15. i 16. juli

PREGOVORI S NEPRIJATELJEM PROPADOŠE. Dio kolone što stiže živ do Križevačkih njiva, na dva kilometra od srpskih rovova, moraće da se bori za prolaz. Komandant srpskog utvrđenja na Baljkovici prevari svog nazoviprijatelja, odnosno zarobljenog kapetana prve klase koji se odazivao na nadimak ili šifru Janez. Cijela dva dana ga drža u neizvjesnosti i tek pred veče 15. jula mu otvoreno prizna da njegov život ni njemu ni "glavnom" ništa ne znači.

- General Mladić vam poručuje da me slobodno možete ubiti – reče oficir Janez utučenim glasom.

- I još vam poručuje da ni jedan vaš čovjek, dok je on živ, neće preći na drugu stranu.

- To ćemo još vidjeti – reče komandant Golić mirno. Pridje oficiru i tapnu ga prijateljski za rame. – Ti se ne brini za svoj život – doda. – Uradio si šta si mogao. Ako mi prođemo, i ti ćeš proći s nama.

Pogleda u vojnika što bješe najbliži zarobljeniku.

- Odveži mu ruke – naredi. – I on će se boriti za svoj život kao i mi.

Kasno je poslijepodne. Žega i jara nimalo ne slabe. Kolona se polahko diže i kreće. Ide se na Baljkovicu. Ide se preko sirat-ćuprije. Jedini put koji im je još preostao. Most tanak i oštar kao žlet će ih prenijeti u bolji svijet. Ako se budu borili do posljednjeg daha. Ako im Najmilosniji oprosti grijeha i načini ih lagahnim kao ptičija perca. Malo ko od ljudi u koloni smije da pomisli da će ostati živ, da će

ono malo valjane ali izmrcvarene vojske probiti čvrsto ukopane četničke linije i preći na slobodnu teritoriju. Svejedno će se boriti. Da zasluže časnu smrt. Kad im nije dato da časno požive, onda će časno umrijeti. Dižu svoja izmučena tijela i priključuju se koloni šutke i smirenog. Polaze jedan za drugim s istom odlučnošću i predanošću. Nema mjesta beznađu i očaju. Valja im još samo podići one što su zapali u ponor teškog sna. Svaki čovjek što je doatile stigao, koji je preživio četiri noći i četiri dana nadljudskog napora, mora okusiti i ovu posljednju, zajedničku neminovnost. Niko ne smije izostati. Niko se ne smije ostaviti.

Muradif se diže. Lahkim kružnim pokretima razmrda ramena i krenu da budi prvo svoga sina pa potom i sinovca. Poče ih zazivati pojmenice, prvo blago pa potom sve jače i jače. Ne čuše ga. Potom ih poče grubo povlačiti za ruke, ali ništa se ne desi. Mladići nastaviše spavati. On ih nastavi drmusati, štipati i šamarati, sad jednoga, sad drugoga, ali oni dugo ne dadoše glas života. Sinovac se nakratko probudi, tek da kaže - Ja ne mogu dalje - i nastavi da spava. Muradif povuče sina za mlijatave ruke i izdiže ga malo. Mladić otvorí oči, shvati konačno šta otac traži od njega i pođe da ustane. Noge mu klecave, drhturi kao da mu je hladno, ali ne uspije da se održi na nogama. Pao bi da ga otac ne pridrža.

- Ne mogu – promrmlja kad sjede na zemlju. – Pusti me, babo, vidiš da ne mogu.

- Da te pustim?! – povika otac. – Sad da te pustim?! Na kraju puta da te pustim?!

Viće i plače kao bespomoćni dječačić. Shvata da su mladići potpuno posustali i da njegova vika i grubost ne vrijede, ali se i dalje dere.

- Upomoć! Upomoć! – zazva iz sve snage.

- Šta je, što si se uzvikao? – iz kolone što je kretala izdvoji se jedan dalji mu rođak.

- Ne paniči – reče kad mu priđe i shvati o čemu se radi. Zavuče ruke u džep prašnjavih sivih pantalona i izvadi nevelik komadić pčelinjeg voska. Potom izvuče nožić iz ruksaka i presječe vosak na dva djela.

- Ovo će ih dići na noge – reče. – Ali prvo im moraš dati po gutljaj vode. Posoljene ili pošećerene, koje imaš.

- Imam samo obične vode – Muradif slijede ramenima.

Rođak nađe u džepu i umašćenu kesicu sa solju.

- Daj tu flašu da ti naspem malo.

Posoljena voda i pčelinji vosak učiniše svoje. Momcima se poče vraćati rumenilo u obraze kad sažvakaše svaki svoju kocku voska i počeše se dizati. I dalje drhture kao da su u groznici, ali se drže na nogama, niko ih ne mora pridržavati.

- Gdje sad idemo? – upita bratanac.

- U proboj – odgovori Muradif. – Ništa nije bilo od pregovora, mora se ići na Baljkovicu.

Krenuše. Napreduju sporim korakom. Čitava je kolona na nogama i hoda u istom pravcu. Cjelodnevna jara i žega je usjajila masna prepečena lica. Obrazi su ispjeni, koščati, umašćene kose u neredu slijepljene uz glave. Odjeća pohabana, ritava, bosa i polubosa izubijana stopala i zglavci išaranji modricama i zgrušanom već pocrnjelom krvlju. Dah je sipljav i kričav, svaki korak bolan, ali oni idu bez posustajanja. Uskoro će večer, a do Baljkovice im valja stići čim se smrkne. Hodaju u tišini.

Najednom se zamrači nebo. Svemoćna Božija ruka jednim brzim, valovitim zamahom kao crnim plaštrom u tren prekri čitavo nebo i užareno sunce što se bješe tek uputilo prema zapadu i sve okolne predjele i nisku rijetku šumicu po kojoj je hodio nenaoružani narod rame uz rame sa

svojom poraženom nesretnom vojskom, sve se okolo zacrni kao katran. Dan se za tili čas pretvori u noć. Iz crnog neba otpoče prvo sipiti sitna kiša, a odmah potom uslijedi grad. Na glave ljudi se obrušiše kao orah krupne ledene kuglice i tukoše po njima bez prestanka čitavih pola sata. Oni samo prekriše glave šakama i zbiše se jedan uz drugoga. Stoje tako pripajeni, mokri do gole kože, dršću i cvokoću zubima. Livada se zabijeli pod njihovim nogama. Bosa i polubosa stopala uroniše u sve žešći nanos ledenih kuglica. Ljudi zbiše mokra tijela jedno uz drugo, to je jedina toplina na koju mogu računati. I tako pripajeni jednako dršću i crkvaju od zime. Kad ta strašna padavina konačno stade, stopala im bijahu zaglibljena u ledu do članaka.

Od provođenja poslatu nepogodu, kad stade, zamijeni grmljavina što su je ljudi izumili. Tenkovska, bombaška, mitraljeska i puščana paljba gromoglasno zatrešta i zapali svim svjetlima dotad crno nebo. Zbijena promrzla tijela se pokrenuše. Ide se dalje. Do Baljkovice prema kojoj se uspinje kolona ima još tri sata hoda.

Kolona polagahno gazi kroz raskvašenu blatu zemlju i vuče, drhtavicom obuzeta, mokra tijela. Čelo kolone je ili napadnuto ili samo otpočelo proboj, a pozadina ništa o tome još ne zna. Ne zna da su četnici iskoristili dvodnevne jalove pregovore posredstvom oficira Janeza da utvrde još jednu dodatnu tenkovsku liniju. Pored dvije već postojeće uobičajene rovovske linije na koje su srebrevrenički komandanti računali, valjalo im je probiti i tu neočekivanu prepreku.

A nisu se imali čime riješiti tih čeličnih grdosija. Situacija se činila beznadnom sve dok s neba ne stiže pomoć u vidu strašne nepogode. Komandant Golić objeručke prihvati Božiju milost. Pokupi svoje najodabranije momke i kroz

strašno nevrijeme, što zaslijepi neprijateljske posade, neopaženo se privuče tenkovima.

Umjesto da kao ostatak kolone stave ruke na glave i bespomoćno čekaju hoće li ih ova teška poštast smrviti, dokrajčiti i prije nego što četnici to urade, Goliću i njegovim momcima grad, grmljavina i crnilom obavijeni prostor posluži kao neprobojni štit. Slavni komandant i njegova desetina iskoristiše od Stvoritelja poslatu pomoć, privukoše se do tenkova i popeše se na njih. Posade tenkova su bile udobno zaštićene u čeličnim grdosijama, tako im se činilo, led i grmljavina im nisu mogli pričiniti nikakvu štetu. Tih pola sata su se pritajile čekajući da nevrijeme stane. I Golić i njegovi momci su s bombama u rukama čekali da nevrijeme stane i da posade počnu otvarati šibere. Tenkovske posade su uradile onako kako je Golić očekivao da će uraditi. Kad je prvi tenkista zadigao poklopac, u tenk je bacio bombu. Tako je komandant otpočeo s bombaškim napadom na tenkovsku liniju. Tad su zarobljena i dva tenka iz kojih se mogla napasti naredna, rovovska linija. Iz bezizlazne, situacija je preokrenuta u moguću pobjedu. Sve elitne jedinice su složno krenule za Golićem i njegovim momcima. Najžilavije bošnjačke gazije i njihovi komandanti su već bili izvojevali prvu bitku za prostor kojim će narod proći, a on je mokar, promrzao i jadan vukao noge po blatu ne znajući šta se dešava.

Šulcu popadaše, ukočeni od zime, sva tri dječaka i brat. Kao da je život već iz njih izišao prostriješe se po razgaženom blatu. Ne gubeći ni časka Šulc se baci na najbliže tijelo i navali da šakama pritiska grudi. Najstariji dječak prodisa i otvorio oči.

- Dobro je, živ si! – povika mladić. – Ustaj da mi pomognes.

Šulc podiže svoga ukočenog brata na leđa i prenese ga desetak metara. Učini mu se da nosi santu leda a ne ljudsko tijelo. Probuđeni dječak dotrča do njega.

- Šta treba da radim? – upita.

- Masiraj mu šakama grudi! Pritiskaj jako, udaraj, navali iz sve snage! Odoh ja po ostale.

Mladić prenese iz blata na čistinu jednog pa drugog dječaka. Postavi ih jednog blizu drugog da ih može masirati obojicu, svako malo premještajući šake s jednog na drugo ukočeno tijelo.

- On još uvijek ne diše, Šulc – prostrena dječak. Mladić skide sa sebe majicu kratkih rukava i dobaci mu.

- Trljaj ga ovim i posušuj. Bez milosti trljaj.

On nastavi da masira sad jednog sad drugog dječaka dok ih ne povrati u život. Još uvijek su bez svijesti i ukočeni, ali dišu. I njegov brat diše, daje znakove života, ali se ne budi. Odluči da ih prenese do na pedesetak metara udaljene uzvišice odakle će ih odgurati niz strminu. Prenese prvo jednog pa drugog dječaka, pa se potom vrati po brata. Njega ne uspije sam da dignem, na izmaku je snage. Trinaestogodišnji dječak pritrča i pomognu mu da ga odvuku do oboda brda.

- Svalićemo ih niz ovu kosinu – reče Šulc. – Dalje ih ne možemo nositi.

Dječak klimnu glavom. Pomognu mu da zakotrlja ukočena tijela niz brdo. Kosina je jaka, tijela se valjaju skoro sama od sebe. Poneko se povremeno zakači za kakav trn, poveći kamen ili korijen, njih dvojica prilaze, odglavljuju tijelo i poguraju ga opet niz ledinu kao da je beživotna stvar.

- Nemojte ići tuda! – povika neko odozgo s brda.

- Minirano je.

- Znam! – uzvrati ljutito Šulc. – Budala – prostrena tiho, kroz zube. – Pravi se pametan.

- Je li stvarno minirano? – upita dječak. Silazi niz kosinu uporedo s njim.

- Vjerovatno – reče Šulc. – Imali su vremena da nam pripreme doček.

- Ali mi nemamo drugog izbora – ustvrdi dječak.

- Mi nemamo nikakvog izbora – reče Šulc i sagnu se da pokupi jednu ledom odlomljenu granu. – Možemo se jedino pouzdati u Svetog Boga i njegovu vatru. Hajde, naberi što više tih grančica.

Nakupiše puna naručja grančica i siđoše u nizinu gdje su ih čekala besvesna tijela. Naložiše vatru, poskidaše mokre majice sa promrzlih saputnika i okačiše ih na u zemlju zabodene štapove pokraj ognja da se suše. Tek pošto se vatra dobro rasplamsa dvojica dječaka i Šulcov brat počeše da se otkravljuju i dolaze sebi.

Pucnjava ispred njih nikako nejenjava. Nebo svjetluca, žari se, žuti i bjelasa od neprekidne paljbe. Elitne jedinice već satima vode borbu, a pozadina promrzlim korakom i dalje korača prema Baljkovici. Kolona malo zastane, mokra i cvokotava, pa potom pređe stotinjak, dvjesti metara, pa opet stane i čeka da joj se osloboди prostor kojim će gaziti kroz blato, i sve tako do iza ponoći. Hoda u izderanim patikama, potpećenim kundurama, u sandalama pocijepanih platnenih kaiševa, hoda bosa. Tijela se priljubljuju jedno uz drugo na svakom zastoju, tako im je toplige.

Šulc pogleda u trojicu dječaka pred sobom, pogleda u svog brata koji onako dopola go trlja šakama grudi, nasmiješi se blago svima njima i svali na mokru zemlju. Zaspa snom pravednika.

Uvalom se razmilješe stotine vatri. Pozadina kolone pristiže, pali vatre, grije se i suši pokraj njih. Gomila se uvalom kao nezaustavljiva bujica, sjeda i liježe po mokroj zemlji. Zaklonjena je brijegom od bitke što oslabi oko ponoći, ona u njoj ne učestvuje. Pozadina vida svoje promrzline, na to

se usredotočila, mora se odmoriti za glavnu bitku koja treba otpočeti u svitanje. Ona je toliko izmučena i jadna da jedva uspijeva da misli na skorašnju bitku.

Svanu i taj 16. juli i elitne jedinice krenuše u proboj. Druga neprijateljska linija se proteže čitavim selom Baljkovica i mora se potpuno očistiti. Onda se valja boriti i za treću liniju što razdvaja srpsku vojsku i tuzlanski korpus. Mora se napraviti sigurni široki pojas kojim će, prije svih, proći brojni ranjenici. Njih stotinjak nose još s Buljima, a ostatak je pokupljen usput. Biće puno ranjenih u probodu, na to se mora računati, a ni oni se nikako ne smiju ostaviti.

Borba za drugu liniju na Baljkovici otpoče u pet sati, ali tad komandant Golić pogibe i više im ne moguće pomoći. Glogovci krenuše dalje bez njega i svi ostali borci krenuše dalje bez njega i dovikivaju jedan drugom - Ne govorite narodu da je poginuo Ejub Golić! Narod sad nikako ne smije znati da je poginuo Ejub Golić - i narod što u uvali sa strahom iščekivaše kakav će biti ishod bitke ne će da je Golić poginuo, vijest o toj strahoti ne doprije do njega. I ne treba narodu da sad zna da je ostao bez najvećeg svog heroja i uzdanice, sad nije vrijeme za beznađe i plakanje.

Proboj se nastavlja nesmanjenom žestinom a Safet, njegove komšije i rođaci se griju oko vatre kao pokisli pilići. Već je dan i sunce je dobro ugrijalo, ali se odjeća na njima još nije osušila. Drhture od hladnoće i groznog iščekivanja. Nemaju nikakvih svježih vijesti o probodu, ne znaju kakav će biti ishod bitke. Neizvjesnost i čekanje traju satima, ničim se ne mogu prekratiti. Strah se sve jače uvlači u prozebla, gladna, izmučena tijela, rije i grize oslabljene živce. Povremeno se neki od Safetovih saputnika digne i odšulja gore prema uzvišici da osmotri šta se iza brda dešava. Vraća se pokunjen, od silnog dima, vatre i pucnjave ništa nije vidio

ni shvatio. Ne zna reći ništa drugo osim ono što i svi drugi već znaju, proboj se nastavlja sve dok se puca.

Oniski, pročelavi komšija ustade kao da je oparen i uzviknu - Četnici! - S ramena skide pušku i stade da pomahnitalo puca pred sobom. Uspije mu da ispali čitav rafal prije nego ga dvojica iz grupe oboriše na zemlju i oteše mu oružje. Nasreću, ne rani nikoga, njegovo prolazno ludilo ne napravi veću štetu.

Potom se još jedan rođak uputi u osmatranje. On se jedini dogeđa nasmiješen, pa se grupa ponada da im donosi dobru vijest.

- Šta se dešava? Je li uspio proboj? – zagrajaše sa svih strana.

- Ne znam. Ništa se još ne zna.

- Pa što se onda keslaš kao lud? Jesi li i ti pošašavio?

- Ne keslam se kao lud – odbrusi čovjek. – Uopšte se ne keslam – zasjede pored Safeta.

- Našao sam krušku blizu već osvojene linije – prišapnu mu na uho. – Tamo se više ne puca, ali svejedno ne smijem ići sam. Hoćeš li sa mnom?

Safet pristade bez premišljanja i krenu s njime u pohod.

Kruška bijaše rana, načičkana zrelim žutim plodovima. Ne osvrćući se na paljbu što je treštala na kilometar udaljenosti uzveraše se na drvo i navališe da otkidaju i jedu halapljivo grizući jedan po jedan kao med slasni plod. Tek pošto se dobro zasitiše nabraše krušaka da ponesu i ostalima.

Šulca probudi miris jela. Pridiže se na laktove.

- Šta to pečete? – upita.

- Gljive. Našli smo gljiva – odgovori jedan od dječaka.

- Za tebe imamo tri već pečene.

- Nismo te htjeli buditi, a nismo mogli ni čekati s jelom dok ustaneš – doda drugi dječak. – Ali smo ti sačuvali tvoj dio.

Pristiže i brat s balonom punim vode.

- Izgleda da naši momci dobro napreduju – reče veselo.
- Kažu ljudi da su već probili drugu liniju i okomili se na treću.
  - Kakvu sad treću liniju? – začudi se Šulc. – Otkud sad i to?
  - Tako ljudi tvrde. Biće da nešto i znaju kad tako govore.

Oko deset sati toga sunčanog jutra kroz narod koji čekaše projuri desetak kurira.

- Treba pojačanje! Svi s puškom naprijed!
  - Treba pojačanje! Svi naoružani za mnom!
  - Četnicima je stiglo pojačanje! Naši borci traže pomoć!
Hitno im treba pomoći!
  - Naprijed za mnom!
- Šulc zgrabi svoju pušku. Opipa džepove da provjeri jesu li meci još uvjek u njima.
- Nađemo se onamo kod hrasta ako proboj ne uspije!
  - reče i pokaza u pravcu drveta. – U jedan, tri ili pet sati popodne. Navečer poslije devet. Dogovoren?
- Tri dječaka i brat klimnuše glavama u znak pristanka.

Mladić otrča za jednim od kurira.

Muradif pozva svoga sina i bratanca da krenu za njim. Ostavi ih u zaklonu kod druge već prohodne linije.

- Ovdje ste na sigurnom – reče. – Čekat ćete sve dok ne krenu ranjenici. Kad se s ranjenicima krene naprijed, to će značiti da je koridor probijen. Tad i vi smijete krenuti.

Potom, s puškom u ruci, nestade u masi mladih i starijih ljudi što su hitali u ispomoći svojim borcima.

Suljo je sam, ne mora nikog ostaviti iza sebe. Samo skide pušku s ramena i pojuri za ljudima što su trčali u pravcu brijega.

- Nemoj ti ići, bos si – reče mladi vojnik Safetu.

- Šta fali? Bos sam i dovde došao – uzviknu Safet.

Okrenu se potom prema onome svom komšiji što prije nepun sat doživje prolazni napad ludila.

- Povadi to metaka što nosiš po džepovima, valjaće mi.

Komšija sad djeluje prisebno i mirno, bez pogovora predra tražene metke.

Borcima stiže pomoć sa nenadane strane. U borbu se u kritičnom momentu uključi slavni srebrenički komandant Naser Orić sa trista dobrovoljaca. Kad je saznao da se borba vodi na Baljkovici, dojurio je sa Podrinjcima što ih je na brzinu pokupio po jedinicama tuzlanskog korpusa i doveo do Nezuka. Kao iskusan komandant pravilno procijeni da su njegovi saborci na drugoj strani u škripcu i uključi se u borbu. Pomognu im da probiju koridor i da ga osiguraju.

Naoružani muškarci što tad tek kreću s brijega u ispomoć svojoj vojsci ne znaju da je bitka dobijena i da je prolaz prohodan. Oni jure raspamećeno s puškama pred sobom i začuđeni su što se čuju samo sporadični pucnji.

Safet u trku grozničavo osluškuje svaki šum, svaki pucanj, pokušava da procijeni gdje se vodi bitka. Tako čine i oni što jure pored njega i ispred njega. Osvrću se na sve strane iščekujući da će ih neprijatelj presresti i zapucati po njima. Grabe naprijed jer i oni ispred isto rade, a ne padaju pokošeni mećima.

Tako se Safet, u grupi od dvadesetak pozadinaca, probi do kraja koridora ne znajući da je prohodan. Niko ih ne

presrete, niko ih ne napade. Samo ih najednom obuze zaglušujuća tišina. Njihovu trku zaustavi velika vekna rumenog hljeba. Nosi je u naručju vojnik jednako prašnjav kao i oni.

- Hoćeš li nam dati malo hljeba?! Daj malo hljeba!
– zatuli čitava Safetova grupa.

- Imate hljeba tamo u prodavnici koliko hoćete – uzvratи vojnik, ali oni ne shvatiše šta im govori. Nastaviše da moljakaju za malo hljeba.

- Evo vam čitav – nasmija se vojnik i predade im veknu. Ostade da stoji pokraj njih i posmatra kako podivljalo komadaju hljeb i halapljivo trpaju u usta.

- Svakakve hrane imate tamo u onoj prodavnici – reče vojnik i ode.

Tek što progutaše poslednji zalogaj hljeba dosjetiše se da je vojnik pominjaо neku prodavnici s namirnicama i uputiše se trkom prema njoj.

– Evo je! – povika neko. Cijela dvadesetina ljudi dojuri za njim. Preskočiše tijelo neprijateljskog mrtvog vojnika što je ležalo pred ulazom i upadoše u prodavnici.

Gladnim ljudima su pogledi užagreni. Osvrću se na sve strane čitav minut, kao da su omađijani, pa potom krenuše u napad na rafove. Trpaju u ruksake sve ono na što im se gladni pogled zaustavi. Otvaraju svakakve konzerve i tegle i halapljivo jedu. Safet ugleda uredno naslagane nareske, nakupi ih čitav paket. Otvori jednu konzervu i čitav sadržaj zahvati šakom. Pojede ga u nekoliko sekundi. Potom ugleda suha rebra i slaninu pa i njih strpa u paket, preko mesnih konzervi. Najednom mu blago prostruјa kroz glavu saznanje da se sad nalazi na slobodnoj teritoriji i da nije lijepo što se snabdijeva svinjetinom. Okrenu se da provjeri gleda li ga ko. Kako su njegovi saputnici bili zauzeti istim poslom kao i on, niko ne obrati na njega pažnju. On povadi suha rebra i slaninu i odloži ih na najbliži raf. Prodavnica je već prepuna

izgladnjelih ljudi, ne može se više kretati od stiske. Prisili sebe da izade odatle. On je sad slobodan čovjek, ne mora se otimati za hranu. Preskoči još jednom mrtvog vojnika ne obraćajući pažnju na njega.

Napolju ga dočeka masa gladnih ljudi koja još ne zna da postoji prodavnica koja je do maločas bila puna hrane.

– Imaš li šta za pojesti, jarane? – presrete ga jedan čovjek.

– Imam – reče Safet i izvadi iz paketa mesnu konzervu. Pruži je gladnom čovjeku. Kad to učini, oko njega se okupi još desetina gladnih ljudi.

– Daj i meni konzervu... Samo jednu, ako Boga znaš... I meni, molim te.

Safet poče dijeliti konzerve. Šta mu drugo preostaje? On je, istina, slobodan čovjek, ali i zna što je glad, mora dijeliti svoje blago. Nevoljko to čini, njegovo poimanje slobode još nije snažno. Kad se poboja da će ostati bez ijedne konzerve, okrenu leđa gladnim što su pristizali sa svih strana i požuri sa svojim paketom pod miškom prema brdu. Tuda se kretala masa ljudi i on podje za njom. Raspita se gdje se ide.

– Nezuk. Naša slobodna teritorija – reče mu čovjek što koračaše pored njega.

– Zar ono dolje nije naše?

– Nije, to je srpsko selo Baljkovica, linija razdvajanja. Opasno je dugo se zadržavati u njemu. Četnici će uskoro pokušati da ga ponovo osvoje.

Safet pruži korak. Uspinje se prema istinskoj slobodi sav zapjenušan od umora i radosti. Neko mu pokaza rukom na dva ubijena neprijateljska vojnika, naduvena tijela su im plutala u potoku.

– Eno ti čizama. Idi i skini jedne.

On samo odmahnu glavom i nastavi prema slobodi hodati bos. Srce mu sve jače treperi od neizmjerne miline. Silno se raduje iako još ne zna da se slobodni ljudi, kakav on sad postaje, mogu dočekati s gomilama hrane i poslastica, s

pravom mirisnom kafom "Minas", s čitavim paklicama cigareta što ih bosanski mladi vojnici uz razdragani osmijeh dijele u prolazu.

Kad konačno stiže na slobodnu teritoriju, razrogači oči od iznenađenja. I njegovi saputnici zastadoše u čudu, niko od njih ne može da povjeruje da takva čudesna još negdje postoje. Pred gladne ljude se otvori Ali–babina pećina prepuna blaga i oni se uvukoše u nju.

Safet jede. Nude ga mirisnim vrućim hljebovima, on uzima i jede. Nude u tepsijama rižu i meso, on uzima i jede. Starice nude kafu i kolače, on ne odbija ni jednu prema njemu pruženu smežuranu ruku. S kamiona dijele sokove i hranu, on uzima onoliko koliko mu pruže. Pristižu i mlađe žene s kafom i kolačima, on ni njih ne odbija. Šest puta zaredom on jede i piće. Tek pošto shvati da mu je stomak naduven toliko da može prsnuti, zaključi da mu je dosta. Prileže na travu da se odmori. Zaspa kao potpuno slobodan i potpuno sit čovjek.

Šulc upada s grupom ljudi u prostoriju obavijenu sivim magličastim dimom. U prvo vrijeme mu vidik zastrti tom dimnom zavjesom, ne može kroz nju da nazre hranu. Kad mu se pred očima malo razbistri, pojuri do prve plastične kante, otvori je i zagnjuri glavu u nju. Učini mu se da je u kanti nekakav lijepak, ali ga ta pomisao ne uznemiri, nastavi da guta. Posve mu svejedno guta li lijepak ili nešto drugo.

- Šta to radiš?! – povika neko i steže ga za mišicu. – Zar ne vidiš da je to svinjska mast?

On izvuče iz kante do ušiju i čela umašćeno lice i pogleda zbunjeno u čovjeka. Ne shvata zašto viče.

- Ima puno hrane u prodavnici – reče čovjek blažim glasom. – Ne moramo jesti svinjsku mast. Uostalom, biće ti zlo od toga.

Čovjek ima pravo. U prodavnici ima i hljeba i svakakvih

konzervi i tegli i on požuri da se dokopa svih tih poslastica. Zgrabi jednu veliku, praznu, kartonsku kutiju i poče je puniti raznoraznom hranom i kućnim potrepštinama.

Pola sata kasnije nalazimo Šulca na petnaestak metara udaljenosti od prodavnice. On sjedi na svom velikom paketu kao da je kraljevski tron. Odlučio je da ga sačuva po svaku cijenu, zato se i malo udaljio od radoznalih pogleda iz gladnjelih ljudi koji pristižu u sve većim grupama. Nema namjeru da svoje blago dijeli s pridošlicama. Previše se namučio oko svog paketa. Toliko je bio težak da ga nije mogao nositi ni u naručju ni na ramenima. Morao ga je sve vrijeme gurati. Razbjesnio se na mrtvog vojnika što je zakrčio prolaz njegovom paketu. Jedva ga je prenio preko njega.

U paketu ima svega. Najviše je hrane, ali ima i sapuna, šampona i raznoraznih drugih vrijednih i bezvrijednih stvarčica, ali ponosni vlasnik paketa je ubijeđen da mu sve to što je nakupio može valjati. On ne posjeduje ništa drugo osim tog paketa i razderane odjeće na sebi. Nema čak ni drugih pantalona u ruksaku da presvuče ako mu se te ritave, što ih ima na sebi, potpuno raspadnu.

Potom se zabrinu kako da paket prenese dalje. Nema nikoga ko će mu pomoći. Najednom mu sinu kroz glavu da bi mu brat i dječaci sigurno pomogli da su tu u blizini. Stvarno, gdje li su oni samo zalutali? Sto nisu s njime? Gdje su? Kad se konačno sjeti da su ostali iza linija, čitavo tijelo mu obli hladan znoj. Oni će ga čekati kod hrasta u dogovorenou vrijeme. Mora ići po njih. Govori to sebi, a nema snage da ustane. Previše je iscrpljen, ne može prevaliti toliki put. Odmoriće se malo i krenuti u potragu za njima. Ostaviće taj prokleti paket što mu je iscrpio posljednju snagu i učinio da zaboravi na svoje najmilije.

Posjedi još desetak minuta na paketu. Gleda u rijeku naroda što dolazi prema selu Baljkovica.

- Šulc! Šulc! – začu razdragane pozive. Gleda prema narodu, ali ne uspijeva da u masi razabere prilike svojih malih prijatelja. Onda ih ugleda. Trče prema njemu raširenih ruku. Sva trojica. Za njima sporo korača, klateći se na nažuljanim nogama, njegov voljeni brat.

- Sulc! Našli smo jabuka! Imamo puno zelenih jabuka.

Iz ruksaka, kad stigoše, istresoše dvadesetak sitnih tvrdih jabučica u njegovo krilo.

- Što ne jedeš? – upita jedan dječak.

- Šta ti je? Zašto plačeš? – upitaše uglas sva trojica.

- Što me niste čekali kod hrasta? – upita ih pošto dlanom obrisa oči.

- Trebali smo te čekati kod hrasta ako proboj ne uspije. Tako si rekao.

- Da. Tačno. Tako sam rekao. Zaboravio sam da sam vam tako rekao.

Uze pregršt zelenih jabuka iz krila i poče ih bacati, jednu po jednu, kao da baca kamenčice.

- Šta to radiš? Jesi li poludio?

- Šulc, ti ne znaš šta radiš.

Mladić se tad diže sa svog trona. Nakloni im se i zamahnu desnom rukom kao da je na pozornici.

– Izvolite, gospodičići. Jedite šta hoćete.

Muradif usplahireno dahćući pokušava da prati jurnjavu ljudi što gaze pred njime. Čuje pucnje i potmule eksplozije, ali ne može da ocijeni odakle dolaze. Ide se naprijed i on slijedi kao sumahnut one pred sobom. Čvrsto stisnuti kundak puške mu klizi u znojavim masnim šakama. Povremeno se ranjenici iz daljine potmulo oglase vapajima. Načas mu zadrhte ramena obuzeta jezom, ali on nastavlja dalje. Masa pred njim mu ulijeva samopouzdanje, prati je u stopu. Premoren je, crpi posljednje rezerve snage i grabi dalje. Kad se vodi borba za goli život, nema mjesta

samosažaljevanju i malodušnosti. Na to ne smije misliti.

Odjeci puščane paljbe se prorijediše. Može čuti svoj sipljivi dah. Vazduh što udiše mu reže i struže pluća. Zamahuje rukama iz sve snage i hita dalje. Najednom grupa ljudi pred njim stade. I on stade. Na zemlji ležaše teško ranjeni čovjek. Noga mu skroz izvaljena iz kuka, blijedo lice, umrljano prašinom, brazdaju suze. Grupa od sedam ljudi se stade smeteno okretati oko ranjenika, ne znaju kako da ga prihvate i ponesu a da ga još više ne povrijede.

- Nosite me – procijedi ranjeni čovjek. – Kako bilo me nosite, svejedno je. Samo me ne ostavljajte ovdje.

Nekako ga prihvatiše za ruke i trup i podigoše. Nosiše ga tek nekoliko koraka kad ih prestraši čovjekov krik, umalo ga ne ispustiše. Zastadoše u nedoumici šta da rade.

- Ne obazirite se na moju vrisku – prostenja ranjenik. – Samo me nosite.

Nastaviše da tegle ranjenika. Njih je sedam nosača, ali jedva hodaju s njim u rukama. Muradifu se čini da čitavu tonu nosi. Svaki mišić na rukama mu se bolno grči i zateže.

Tad naiđe komandant Tursun i neko iz grupe povika:

- Komandante, pomozi!

Komandant začas shvati da ovi ljudi pred njim jedva sami sebe nose. Naredi mladim vojnicima što su koračali blizu njega da preuzmu ranjenika. Sedmerica premorenih ljudi produži naprijed. Kad se popeše na nekakvu uzvisinu odakle se video asfaltni put, počeše se osvrtati na sve strane. Sami su gore i pobojaše se da se nisu odvojili od mase. Bojažljivim korakom podoše silaziti dolje prema putu. Onda ugledaše svoju vojsku.

Masa vojnika na cesti i svud okolo. Jedni su prašnjavi i ritavi, drugi čisti, mladi i nasmijani.

Oni čistih obraza ljube one prljavih obraza, grle ih, pljeskaju po ramenima.

- To je Naser! – povika neko. – Eno Nasera!

Požuriše dolje na asfalt da vide svog slavnog komandanta izbliza. Još ne znaju da bi bez njegove pomoći mnogi od njih izginuli. Koračaju postiđeno. Kad se približiše vojscu, crnpurasti zgodni komandant u čistoj oficirskoj uniformi ih pogleda. Izdvoji se iz nasmijane grupe i pritrča sedmerici ljudi. Pruži ruku najbližem čovjeku, čvrsto je stisnu i poljubi ga u oba prljava obraza.

– Čestitam! Čestitam! Uspjeli ste! – Suze mu se slijevaju niz ljepuškasto lice. Svakom od njih čestita uspjeh i sa svakim od njih se rukova i poljubi. Oni se začudiše što slavni heroj poklanja toliko pažnje njima, nevažnim seljacima. Ne zna lično nijednoga od njih.

– Neka si mi živ! Kako sam sretan što si živ! – reče kad se pozdravi s Muradifom.

Nastavi da grli i ljubi i ostale ljude.

Potom komandant ode da dočekuje nove grupe što su pristizale u tek osvojeno selo Baljkovica. Muradif ode s ostalima da traži hranu. Uputiše ih na vojno skladište, ali tamo bijaše nagrnulo puno gladnih ljudi i policama s hranom se nije moglo lahko prići. Neki ljudi su jeli halapljivo kao životinje, drugi trpali sve na što su nailazili u naručja i ruksake. Svima su pogledi užagreni divljim modrocrvenim sjajem. Muradif se nekako provuće do tegle s kiselim krastavcima. U staklenci krastavaca imaše još samo na naljepnici, ali je puna kisele vode i on je stisnu objema šakama i navrnu na usta. Ispija kiselu vodu u neprekidnom dugom klokotavam gutljaju. Tek kad ispi i posljednju kap te blagoslovljene tečnosti, skide teglu s usta i zgrabi komad hljeba što mu neko pruži. Pokuša da čitav komad odjednom strpa u usta, ali je komad veći od njegovih usta, ne može u njih da stane. Bijesno ga poče gristi i gutati. Zubi mu cvokoću i lupaju kao da će se izlomiti. Kad pojede taj hljeb, u crijevima poče da mu zavija još strašnija, neutraživa glad. Provuće se nekako do izlaza.

- Ima li negdje kakve hrane? – upita mladog vojnika u

čistoj ispeglanoj uniformi.

- Čeka vas na Nezuku puno hrane – reče vojnik i pokaza rukom prema brdu.

Brdom se uspinjalo dosta ljudi i Muradif požuri za njima.

Gore bješe prigotavljen kraljevski doček i gladni ljudi navališe da jedu. Kad se najede do iznemoglosti, Muradif se sjeti da mu je sin ostao iza linija, ali ne osjeti strah za njega. Svlada ga obamrlost i nesavladivi zamor. Nekako se dovuće do kamiona što su prevozili pridošlice prema kasarni u selu Masle. Tamo ga uvedoše u podzemni bunker prepun dvospratnih vojnih kreveta. Svali se u mekotu i bijelinu najbližeg kreveta onako prljav i ritav. Ne sjeti se sina i u kakvoj ga je opasnosti ostavio. Kad leže, zaspa.

Tek u gluhih noć ga, kao ubod noža u slabine, probudi paničan strah za sina. Iskoči iz kreveta i pojuri da ga traži. Budi uspavane, jedva malo mu poznate ljude da ih pita jesu li vidjeli njegovog sina. Zagledava u uspavane glave. Obiđe jedno čitavo odjeljenje. Potom zađe u drugo. Korača sve brže i sve vrijeme dršće. Kad ga ni tu ne nađe, panično pojuri prema trećem odjeljenju. Tamo ga uputiše. Tamo su ranjenici, a možda je njegov sin ranjen.

Ugleda ga s vrata. Njegov sin sjedi budan na krevetu i odsutnim, kao začaranim pogledom posmatra u svoje do iznad lakata širokim bijelim zavojima umotane ruke. I noge mu uvijene zavojima skoro do butina.

Muradif polagahno priđe. Mladić diže pogled tek kad stade pred njim.

- Nije važno što si ranjen – reče otac. – Zacijeliće rane.

- Nisam ranjen – reče sin. – Samo su mi noge i ruke bile toliko izubijane i krvave da su me medicinari strpali na nosila i unijeli u kamion s ranjenicima. Ništa me nisu pitali i ja im nisam ništa govorio.

- Kako si se toliko izubijao? – upita brižni otac.

- Nosio sam jednog ranjenika. I Bego je nosio sa mnom. I još dvojica nepoznatih mladića. Ali užasno teško ga je bilo nositi i mi smo više puta padali i obarali u padu i ranjenika i jedni druge. Izlomio sam se sav. Ali to nije važno, babo, zar ne? Važno je da ga nismo ostavili četnicima.

Suljo trči s čvrsto stisnutom puškom u ruci. Pognuo ramena, zadihao se, prati jednak pognute ljude ispred sebe. Čudno mu što ne čuje pucnjavu. Poboja se da je ogluhnuo. Ne čuje ni pokliče, niko oko njega ne uzvikuje parole ohrabrenja. Krenuli su u bitku na život i smrt, a ništa se ne dešava. Prođe cijeli koridor, a ništa se ne desi.

Tad ugleda ljude zasjele po zemlji. Zastade. Oni jedu poput pobješnjelih zvijeri. Drže u ustima čitave vekne hljeba i trgaju ih tresući glavama i ramenima kao da su pomahnitali. Htjede da zatraži od nekog od tih ljudi komadić hljeba, ali ču da ima tu u blizini prodavnica s hranom i on požuri tam. Tamo ne nađe ni mrvicu hljeba niti bilo kakve druge hrane. Prodavnica prazna, potpuno opustošena.

Potrča nazad. Poboja se da će one тамо zvijeri pojesti i posljednji zalogaj prije nego ih pita da i njemu daju malo. Pojuri prema najbližoj grupi izjelica. Zaustavi ga stisak nečije šake na mišići.

Kad se hitro okrenu, pogled mu se sudari s dvije vekne hljeba. One su u naručju njegovog prijatelja Fadila, ali on ne može da digne pogled do njegovog lica i da ga prepozna.

- Sjedaj! – naredi mu prijatelj. On i dalje стоји kao kip.

- Sjedaj pa ју ti dati da jedeš!

Suljo polahko dolazi sebi, prepoznaje prijateljev glas, ali ne može da udalji pogled od vekni i sjedne kako mu se naređuje. Fadil ga uhvati za mišicu slobodnom rukom i posadi na zemlju. Potom mu dade jednu čitavu veknu. On pođe da je prihvati desnicom, ali mu hljeb umalo ne ispadne

iz ruke. Pridrža je ljevicom. Čvrsto drži hljeb objema šakama i grize ga kao pomahnitao. Čitavo tijelo mu se trese kao da kroz njega prolazi jaka struja. Grozničavo cvokoće zubima.

- Sačekaj malo, imam i narezak za tebe – reče Fadil i izvadi konzervu iz džepa. – Pojedi i njega s tim hljebom, biće ti ukusnije.

Ali Suljo ne može da čeka dok prijatelj otvoriti konzervu. On tako brzo kida i guta komade hljeba da pojede čitavu veknu prije nego ovaj otvoriti konzervu.

- Pojedi još ovo i dosta je, biće ti zlo.

Suljo primi u drhtave ruke konzervu i jednim potezom šake izvuče čitavu mesnatu sadržinu iz nje, navali da sve to odjednom strpa u usta.

Nije mu zlo. Kako da mu od takve hrane bude zlo?

- Daj još! – povika.

- Kasnije – reče prijatelj odlučnim glasom i sakri onu drugu veknu iza leđa. – Moraš prvo nešto popiti.

Suljo se razbjesni. Pokuša da se digne. Hoće da otme prijatelju onu sakrivenu veknu, ali mu tijelo obuze iznenadna slabost, zavrće mu se u glavi i on se svali nazad na zemlju.

III dio

Stupica

Poslije 17. jula

Do 17. jula navečer, jedan dan, jednu noć i sljedeći dan do večeri je bio otvoren koridor. Ko je uspio stići do tog roka bio je spašen. Potom je srpska vojska zauzela linije prekinute na Baljkovici i dvanaest do petnaest hiljada ljudi je ostalo u stupici. Koliko ih je već bilo ubijeno, niko nije znao, mrtva tijela pokošenih ljudi su ostala po šumama, potocima, putevima i livadama. Zarobljenih, ali još živih je već bilo oko šest hiljada i oni su po podrumima, kazamatima, livadama i sportskim igralištima čekali pogubljenje. Ostatak su bili živi, zdravi ili ranjeni ljudi, zatvoreni u kafezu sa zvijerima. Kafez je bio širok, sačinjavala ga je srebrenička, vlasenička, bratunačka i zvornička opština sa porušenim bošnjačkim i čitavim srpskim selima, šumama, brdima i planinama. Oni su bili progonjena zastrašena divljač, kojoj je širina prostora ulivala nadu da se može bježati i kriti. Progonitelja je bilo trideset hiljada i jedan dio je bio uposlen čuvanjem i likvidacijom već zarobljenih ljudi. Drugi dio je već bio krenuo u hajku za bjeguncima.

R. je zarobljen. Nalazi se u betonskom podrumu, kazamatu od nekih petnaestak kvadrata, sa još četrdeset devet ljudi. Unutra je užasna vrućina i stiska, ali nema galame. Čini se da su im čula u potpunosti obamrla, ne ponašaju se kao što se očekuje od osuđenika na smrt. Oni se ne bune, ne proklinju, ne plaču, ne mole glasno za milost. Ne mogu pobjeći, uzani betonski pravaugaoni otvori su sa spoljašnje strane ojačani željeznim rešetkama. Oni su potpuno u rukama dželata i pomireni sa skorim krajem. Neki se možda još nadaju, ali to ne pokazuju. Samo šutke gledaju pred sobe dok im se strašnom žeđu sasušene usne lagano miču. Mole se uzvišenom Allahu za oprost grijeha. To čine tiho, potpuno su predani dovama. Njihove duše se sve više udaljavaju od strahoba dunjaluka i priželjkuju onaj bolji svijet. Kako se patnja pojačava, samrtni strah u njima u prvo vrijeme sve više slabi pa skoro potpuno iščeza.

Dva prva dana zatočenici ne dobiše ni vode ni hljeba. Treći dan čuvari otvoriše željezna vrata i baciše u masu tri–četiri flaše vode i nekoliko komada hljeba. Oni što uhvatiše vodu i hljeb popiše po umjereni gutljaj vode, uzeše za sebe po komadić hljeba, a ostatak podijeliće s ostatkom zarobljenika. Potrudiše se da raspodjela bude što pravednija. Možda su dosada znali biti i nepravedni i škrni, ali sad to ne žele. Oni se molitvama čiste od prošlih grijeha i novi im nisu potrebni. U očima im sjeta dok jedni druge tiho dozivaju i pružaju im vodu i hljeb. I narednih dana se nastavi raspodjela vode i hljeba. Pet jednoipolitarskih flaša vode i desetak četvrtinki hljeba bješe dnevno sljedovanje pedeset ljudi.

R. ne poznaje ljude oko sebe i drago mu što je tako. Primjećuje da neki poznaju jedni druge i žali ih, misli da takvima mora biti puno teže nego njemu. On ima sreće, većinu dana i noći provodi u začuđujuće mirnom i lijepom snu. Ostatak čekanja mu zaokupljen trpljenjem gladi i žeđi u molitvi. Zna dosta dova i uči jednu za drugom u skoro neprekidnom nizu. Potom zaspi i u snu se sastaje sa svojim

najmilijima. Oni su stalno uz njega, naročito žena i malehna kći. Gleda u njih dvije kad se počnu udaljavati i žalostan je što će se probuditi. Dok sanja, ne mora trpjjeti glad i žeđ, bio bi najsretniji kad bi taj san vječno mogao trajati.

Samrtni strah u njemu se stanjio i onemoćao, ne pati ga često ni jako. Samo kad pomisli da će biti umoren klanjem, sve tijelo mu obuzme grč. Straha od takve grozne smrti se ne uspijeva riješiti.

U podrumu provedoše pet noći i četiri puna dana. Peti dan se otvorise željezna vrata i grlati glasovi im narediše da izidu. Oni izidoše.

Na izlazu iz sela Kravica je ogromni magacin visokih zidova izgrađen u betonu i u njemu je već puno osuđenika na smrt. Većini su ruke na leđima povezane žicom. R. su slobodne ruke, ali mu to ništa ne pomaže, previše je četnika okolo da bi se moglo bježati. Ta mogućnost mu ni ne pade na pamet. Pomiren je sa svojim brzim krajem. Pedeset mlađih vojnika, naoružanih automatskim i poluautomatskim puškama poredaše osuđenike u tri dugačka reda. Zbiše ih jednog do drugog. U svaki red stade oko stotina osuđenika. R. je u sredini, u drugom redu. Potom se vojnici postrojije u svoj zaseban red, naspram zarobljenika, na pet metara udaljenosti.

Sve se odvija brzo, vojnički disciplinovano, bez pometnje i glasnih suza.

- Puške na gotovs! – prodornim glasom komandova vojnik što stajaše malo po strani. R. se osloboodi svog najvećeg straha, neće ih klati, i tijelom mu prostruјa toplina.

- Pali!

R. je miran i priseban. Oslobođio se svih strahova od smrti i svog kukavičluka, na kraju svog životnog puta postaje drugi čovjek. Tek pošto zaštektaše rasfalni pucnji ciljani u prvi red

od stotinu zarobljenika, iskrsnu u njemu onaj strah za čije postojanje znaju samo oni u koje se puca. Njemu se obje noge presjekoše u koljenima i on pade na beton za dlaku vremena prije onih iz prvog reda u čija, slabo obučena, drhtava tijela se pucalo. Čitav prvi red se poče rušiti i još poneki čovjek iz drugog, a možda i trećeg reda, ali one pozadi on ne može vidjeti. On više ništa ne može vidjeti, on je već prostrt na betonu kad, sekundu poslije, zagrmi još jedna komanda:

- Pali! - i rafalna pucnjava se svom silinom obruši na drugi, njegov red, u kojem je trebao stajati kao što drugi stoje. Tad tijela u samrtnom grču popadaše preko njega.

Začu se, odmah potom, još jedno: - Pali! - i zaglušni istovremeni rafalni pucnji oboriše i treći, posljednji red osuđenika na beton. Ništa ljudsko se ne može čuti od siline pucnjeve, ni krik, ni grcaji umirućih, ni jeka ranjenih. Pucnjava zavlada prostorom i traja minut, možda dva, možda više, R. nema čime mjeriti proticanje vremena osim otkucajima svoga razlupalog srca.

Čim pucnjava stade, zamijeni je bolno ječanje i krčanje umirućih, stenjanje ranjenih. Začuše se ujednačeni koraci streljačkog voda koji izađe napolje. Odradili su svoj posao. Unutra ostade samo odabrana petočlana grupa vojnika. Po različitosti boja njihovih glasova R. zaključi da ih ima toliko. Zazivanje ranjenih se izmiješa sa škipom odlučnih koraka vojničkih čizama.

- Hoće li neko vode?
- Treba li pomoći?
- Ovamo!
- Meni!
- Daj vode!

Glasovi vojnika što nude vodu i pomoći odlučni su i jasni. Glasovi ranjenih otegnuti i kričavi, puno ih ima. Potom nastupiće pojedinačni pucnji.

- Daj prvo vode pa onda pucaj – reče stenjavo neki

ranjenik. Začu se pucanj i taj glas se više ne ponovi. Svaki pucanj utiša po jedan glas. Glasovi se razrijediše i pucnji se razrijediše. Na betonu nema više ranjenih. Nema više ni živih ljudi osim R. koji nije ranjen i nema razloga da traži da mu okončaju muke pucnjem u glavu. Pretpostavlja da tako vojnici utišavaju ranjenike. On nastavlja da leži zatrpan s dva mrtva tijela i ne daje glasa od sebe. Grozničavo premišlja šta da radi. Koliko dugo će moći glumiti da je mrtav? Hoće li ustati da bježi nekud ili će ostati tako da leži? Potom ču bliske korake. Odjeknu još jedan pucanj. On pretrnu od straha, zaustavi dah. Koraci se udaljše. Ne pozivaju više nikoga, ne nude vodu i pomoć. Oni samo prođoše između redova i potom odoše. R. se ponada da izlaze napolje. Ako učine tako, ako bude siguran da su baš tako učinili, dići će se i pojuriti prema betonskim četvrtastim otvorima bez prozora nasuprot ulaza u magacin. S te strane se ne čuju nikakvi glasovi. Probaće da bježi pa šta bude. Ali za bježanje treba smoći i snage i hrabrosti, a on nema ni jedno ni drugo.

Ostade da leži pod mrtvima sve do mraka. Kad začu drndanje kamiona, shvati da više ne smije odugovlačiti. Podiže se i potrča prema najbližem betonskom otvoru.

– Povedi i mene – začu iza sebe molećiv glas. Okrenu se hitro i vidje ranjenika koji puzaše. – I mene – začu se još jedan preklinjući glas. – Nemoj nas ostavljati ovakve.

On se hitro uzvera gore i preskoči napolje. Okolo nema nikog, tako mu se učini, zaobiđe magacin, pregazi potok i potrča prema šumi. Začu pucketanje suhog granja iza sebe, ali ne zastade da pogleda o čemu se radi. Začu i nekoliko pucnjeva, ali ne prekide trku. Tek kad se uspe na pošumljeno brdašće odluči da stane. Više ne čuje ni progonitelje ni pucnje. Nađe sebi pogodno mjesto za osmatranje. Zaleže u zaklon povećeg kamena. Premoren je, ali ga nije strah. Mora vidjeti šta će se dalje dešavati pred magacinom. Čuje se još drndanje kamiona i bagera – kašikara. Bageri izvlače mrtva

tijela iz magacina i kipuju na kamione. Kamioni s tijelima nabacanim jedna preko drugih odlaze. Iz drugih kamiona izlaze još živi ljudi. Idu pokorno, pognutih glava. Ruke im svezane na leđima. Pokraj njih prođoše kamioni pretovareni mrtvim tijelima. To ne izazva pobunu među još živim ljudima. Uvedoše ih u magacin. Onda se dugo ništa ne dešava. Potom se oglašava pucnjava.

R. ostade na brdašcu do iza ponoći. Gleda kako bageri kipuju drugu grupu mrtvih tijela, a kamioni još jednom dovlače žive. Pa potom opet začu strijeljanje. I još jednom se isto ponovi. Ispred magacina je jako osvjetljenje, može se sve vidjeti.

Živi čovjek odluči da pođe i spasi sebe. Neće se dati više zarobiti. Boriće se. Otići će u svoje rodno selo i pronaći pušku iz koje nikad nije pucao. Tako riješi i krenu sa stratišta više od hiljadu ljudi.

To više nije isti čovjek. On više nije ni krhak ni plašljiv, njemu bješe dato da se još jednom rodi. Spozna to do srži svake svoje i najmanje košćice.

Djed Mujo i staračka nemoć

DJED ZALEŽE PORED STARACA i ranjenika da čeka na povratak svoga unuka i šesterice mladića što krenuše u potragu za hranom, nazad prema već zauzetim selima Sućeske. Čekanje se oduži na jednu noć i jedan dan, pa potom na još jednu noć i jedan dan. Djed shvati da je vjerovatnoća da će na slobodnu teritoriju prenijeti istinu o pokolju stotine mladića skoro ravna nuli. On više ne može nositi sebe, ni sa istinom, ni bez nje. Može još samo ležati pored ranjenika što muklo ječe i pored starih ljudi, posustalih poput njega. Svi su oni donekle stigli ili dotle donesenii, ali se sad polagahno privikavaju na misao da dalje ne mogu ni maći. Ostaće tu, u rijetkoj šumici, malko zaklonjeni lijeskama, sasušenim grmljem i širokim listovima paprati i čekati da ih četnici nađu i pobiju.

Rane zagnojavaju, oko djeda se širi smrad mesa što se crva. Paćenici muklo ječe, prepustaaju se bunilu. Vode ima još malo i jedva pokretni lomni starci svako malo napajaju mlade ranjenike. Čine sve što je u njihovoј moći. I djed iz zavraćenog, oko lakta svezanog, rukava košulje izvuče posljednje bobe smreke nakupljene pored puta i podijeli ranjenicima. Njih je osam, svaki dobi po dvije bobe.

Na kraju drugog dana čekanja malaksalost i bunilo prevladaše i čitava grupa im se prepusti.

Mladići se vrtiše s hranom i dadoše se na oživljavanje i dizanje na noge polumrtvih ljudi. Ustrajno se brinuše oko ranjenih, hraniše ih i pojše, ispraše im i previše rane.

Ostaše u grupi dvije noći i još jedan dan. Digoše na noge četiri starca, djeda među njima, i povjeriše im ostatak grupe. Ostaviše im vodu i preostalu hranu i odoše u potragu za drugom. Tako mladići odlučiše. Pobrinuće se za nemoćne ljude pa neka košta koliko košta. Ni za sebe ni za druge ne mogu učiniti više. U stupici su kao i nemoćni ljudi o kojima se brinu. Njihova jedina prednost su zdrave noge na kojima mogu bježati i tražiti put kojim bi se odatle mogli izvući. Ali oni se na to još ne odlučuju. Opasnost je prevelika, a besciljno lutanje ne vodi ničemu. Vraćaju se u krajeve koje poznaju, po njima traže hranu. Danju se prikrivaju po šumama, a noću ulaze u napuštene kuće. Moraju prehraniti sedam staraca, osam ranjenika i same sebe. Taj cilj mogu dostići, tako im se čini. A za poslije će vidjeti.

Djed osta da čeka povratak svoga unuka i njegovih požrtvovanih drugova. Prođoše još dva dana. Predvečer tog drugog danaprimijetigrupu oddvadesetakčetnikaraspoređenih u strijelce, uspinju se uz planinu s puškama pred sobom.

- Četnici! – zatuli i krenu da bježi. Oni su još daleko i svi što imaju zdrave noge im mogu uzmaći. Makar na neko vrijeme. Trojica staraca su previše malaksala. Ostaše da čekaju zajedno s ranjenicima neumitni kraj. Četverica oporavljenih staraca potrčaše da potraže bolji zaklon dublje u šumi. Potrčaše na razne strane. Razdvojiše se jedan od drugoga da se više nikad ne sretnu.

Djed trča više od pedeset metara kad začu mukli, jedva čujni glas.

- Mujo! Ovamo, Mujo! – zaziva ga neko.

Starcu hripi u plućima, jedva diše, ali pruža od silnog napora otežali korak. Trči prema odnekud mu poznatom glasu.

Tek kad se približi čovjeku pozna svoga dvadeset i kusur godina mlađeg komšiju Ramiza. Po prvi put ga komšija iz rodnog sela zazivaše po imenu.

- Haj'mo ovamo, đedo – reče tiho Ramiz, polegну i uvučе se skoro puzeći u od svakavog šiblja, prućа i paprati sazdano sklonište. Starac učini isto. U majušnom skloništu zaustavljenog daha čuči i sjedi desetina ljudi. Zbiše se u tišini, napraviše za pridošlicu mjesta. Sredovječni muškarac razbarušene oko čela prorijeđene kose stavi prst na usta iako niko ne izgovara ni riječ. Čekaju da hajka prođe.

Mladići dodoše s hranom naredne noći, ali ne zatekoše nikog živog. I ranjenici i starci što ostaše s njima izrešetani mećima. Četverici staraca što uzmakoše potjeri ni traga ni glasa.

Ibiševe lutanje se nastavlja

Ibiš ne nađe brata iako se sa svojom grupom naredne noći vrati na kobno mjesto, do pred sami asfaltni put na domaku sela Kasabe. Tražiše okolo i dozivaše do pola noći, ali нико им се не одазва. Ibiš proguta gorku pilulu, prihvati da је njegov mili brat izgubljen. Ako је жив и nije ни ranjen ни zarobljen, snalaziće сe sam. On mora dalje sa svojom grupom. To dalje бјеše ono isto selo Burnice. Puta drugog ne znaju niti smiju ići u nepoznatom pravcu. Idu u pravcu koji poznaju i gdje se okupljaše sve veća kolona latalica. Na putu prema tom selu obiđoše nekoliko zaseoka u potrazi за hranom. Posreći им сe. U jednom zaseoku наđoše malinjak. Uzdrhtali od grozničavog uzbuđenja navališe na branje i gutanje соčnih zrelih plodova. Sedamnaesti је juli, они lutaju bez komadića hljeba već peti dan. Obradovaše se silno tom Božijem daru.

Potom krenuše да се састану с колоном нesretnika попут njih. Čini им сe да ће им zajedno biti lakše. Da ћe se међу толиким ljudima наћи неко ко зна put i ко ћe ih povesti dalje.

U selu Burnice je четири stotine ljudi i svi iščekuju исто што и они. Svi su izgubljeni i ne znaju шta da rade dalje. Kapija na Baljkovici je за njih већ затvoreна iako oni то pouzdano ne znaju. I kad bi до тамо стigli, u jednoj takvoj koloni sigurno ne bi mogli proći. Svejedno, до тамо niti у bilo kom drugom pravcu nema ко да ih povede. Gledaju jedan u drugog smeteno, ne mogu да shvate да је баš sve izgubljeno. Gladni

su, umorni i prestrašeni, ali niko ne pomišlja na predaju. Znaju već šta se dešava. Znaju za masovna strijeljanja zarobljenika, a i svaki od njih pojedinačno je svjedok sveopštег pokolja. Zato ni oni na izmaku snaga, ni oni što su po prirodi skloni malodušnosti i defetizmu, ne smiju ni u snu pomisliti na predaju.

Okupljeni ljudi su posustali od iscrpljenosti i gladi. Prije nego donesu bilo kakvu odluku moraju se snaći za hranu. Selo Burnice je popaljeno i moglo im je prvi dan ponuditi samo zelene, kao kamen tvrde jabučice. Sljedećih dana ni to, jabučice više ne vise ni s jedne grane. Imaju privremeno sklonište i vodu, a to je labav početak. Tužne okrupnjale oči na posivjelim licima ih odaju, puno su zabrinuti i gube nadu.

Hrana dođe sama, na svoje četiri dobro ugojene papkaste noge. Učini im se da ju je samo proviđenje moglo poslati baš tu u potok pored porušenog sela da piće vodu. Inače ta debela svinja nije imala tu šta da traži. Bila je kilometrima daleko od prvog naseljenog srpskog mjesta.

Četverica ljudi je uhvatiše i od nje načiniše obrok za četiri stotine. Nekoliko desetina vatri se rasplamsa oko porušenih kuća. Mršave prilike stoje s drvenim štapovima na koje su zabodeni komadi ružičastog masnog mesa i razgovaraju. Ognjišta su napravili od cigli, betonskih blokova i preko njih postavili gvozdene rešetke, na njima se peku veliki komadi mesa.

- Je li ova svinja Božiji dar ili još jedno iskušenje što nam Gospodar šalje, šta mislite? – upita sredovječni muškarac iz Ibiševe grupe. Upravo proguta još jedan zalogaj. – Ne bi smjeli jesti svinjetinu, nama je zabranjena.

- Jedi i ne brini za to – reče Ibiš. – Da Bog hoće da pocrkamo od gladi, ne bi nas ni pogledao. Ukazuje nam naročitu milost i treba da smo zahvalni.

- Zašto nam, onda, ne posla kravu? – uporan je čovjek.

- Takav dar bi mi djelovao logičnije.
- Nije je mogao naći u okolini – zasmija se mladić s puškom. – Okolo vjerovatno žive uzgajivači svinja.
- Ti još huliš – ljutnu se čovjek. – Znaš li da Svevišnji može stvoriti šta hoće i kad hoće?
- Ne budalite! – reče odsječno čovjek što je ostavio sina da umre na mukama, ili da se sam raznese bombom. – Nije vrijeme za takve rasprave. Siti smo i valja nam što prije ići odavde. Nikako ne valja što se ovoliko ljudi okupilo na jednom mjestu. To mi se nimalo ne svida.

Ni drugima se više ne svida što su u tolikoj masi latalica. Siti su i mogu ponovo misliti. Moraju što prije s tog opasnog mjeseta. Ni tolike vatre što plamte u noći nisu pametna stvar, privući će četnike. Svuda su u okruženju i uskoro će krenuti u čistke tek osvojenog prostora. Možda će sačekati da se uvjere da im latalice nemaju čime pružiti otpor. Ako to već ne znaju.

Neki od latalica u jednoj od porušenih kuća pronađe upotrebljiv tranzistor i oko njega se odmah okupi radoznala gomila da sluša vijesti. Saznaše da je Žepa još uvijek slobodna, a mnogi znaju put do nje. Skoro tri godine je taj gradić prehranjivao dobar dio oko Srebrenice okupljenog naroda. Ni sad neće odbiti da prigrli i zaštiti ovu šačicu preživjelih.

Po grupama se povede žučna rasprava. Dobra većina ljudi vjeruje da će Žepa doživjeti istu sudbinu kao i Srebrenica. Zašto se vraćati nazad da se još jednom doživi isto? Valja im pronaći put koji vodi prema Tuzli. Nikako prema Žepi, jer njena sudbina je zapečaćena. Svi znaju da je pametnije ići prema istinski slobodnoj zoni, zagovaratelji tog pravca ne otkriše toplu vodu. Valja im donijeti jedinstvenu odluku ili se razdvojiti.

Besplodna rasprava potraja skoro cijelu noć. Potom se stotinjak ljudi, Ibiš među njima, odvoji od mase i krenu. Prvo će ići prema selima Sućeske, a potom u Žepu. Dug je put pred njima i valja im zamaći u šumu prije svitanja.

Tek što zađoše u šumu ugledaše četnike. Dobro su naoružani i ima ih nekoliko desetina. Uputili se prema Burnicama. Požuriše da se zavuku što dublje u šumu. Nisu primijećeni, ali svejedno ih obuze jeza. Latalice što ostadoše tamo u selu su izgubljene, više im niko, osim dragog Allaha ne može pomoći.

Ojađena kolona nastavi da hoda hrastovom šumom. Ibiš je predvodi, ide se prema njegovom rodnom kraju i on ponajbolje zna put dotamo. U šumi je spas i oni hodaše tim jedinim sigurnim putem čitav naredni dan i još jednu cijelu noć. Predahnu tek koji minut i produže dalje. Otvorena je sezona lova na ljude i zastrašena kolona, poput divljači, bježi što dalje od centra hajke.

R., usamljeni latalica

R. SE PRVO UPUTI u svoje prije dvije godine spaljeno rodno selo. Svakakva travuljina zakrčuje prolaz prema ugljenisanim ostacima njegove kuće. Nagorjeli patrljci nekadašnjih stabala voćki sliče avetima. U selu vlada stravična pustoš, ali on se ne boji. On ne dolazi s namjerom da se nastani u selu. Dolazi da otkopa svoju davno skrivenu pušku.

Njegova nikad prije upotrijebljena puška je zakopana pokraj u korov obrasle česme u avliji. Tri godine leži tu u zemlji. R. pronađe na zgarištu svoje kuće komad željeza sličan žaraču i otkopa u debeli najlon i krevetske čaršafe umotanu pušku. Najlon je u solidnom stanju, ali čaršafi su pretvoreni u istruhle memljive rite. Puška je neoštetećena, okači je o desno rame. Ni metke u limenoj pohrđaloj kutiji vrijeme nije nagrizlo. Napuni njima džepove i krenu da se što prije udalji sa tog sablasnog mjesta.

U glavi već ima plan kuda će ići. Mora prvo na planinu Udrč, a potom u sela Zvorničke Kamenice. Ima ih oko pedeset i nada se da nisu sva opustošena poput njegovog rodnog sela. Dotle zna put, a za poslije će vidjeti.

On je preživio masovno strijeljanje i sada se osjeća kao drugi čovjek. Korača nepokorno i odlučno, ne boji se svake sjene. Čvrsto je naumio da spasi svoju kožu. Dok hoda gladan, osjeća gorčinu i jed. Kad se napije malo vode i pojede koju zelenu voćku, u njemu proključa bijes. Bjesni protiv

sebe, pitomog zečića kakav je do jučer bio. Prepire se s njime u tišini, dok na skrovitom mjestu u šumi čeka da prođe dan. Dani su dugi i vrući, nikako da prođu. Dan je za spavanje, a noć za lutanje, a on probdje skoro čitav dan. I ono malo sna što mu padne na pomućenu svijest je isprekidano i jadno, svaki šušanj ga budi. Zna da bi mu dobar san valjao, izoštrio mu čula i pomogao da što prije stigne do cilja.

Nije mu dosadno. Povazdan dok leži i po svu noć dok hoda, svađa se sa samim sobom. Kako dani prolaze, sve češće to čini naglas. On i puška su mu jedino društvo, s kime drugim da priča? Spočitava onom prijašnjem R. sve njegove mahane. Krivi ga što je dopao ropstva i objašnjava mu zašto je to tako. Oprezan je, govori mu tiho kao da šapče. Na njega je kivan, izložio bi ga svakoj vrsti mučenja kad bi mu dopao šaka.

- Ti dobar i miran, svi ti ljudi dobri i pošteni. Propovijedaš bratstvo i jednakost. Pogledaj, mrcino, šta je tvoja jednakost!

Penje se planinom Udrč i svako malo nailazi na mrtve. Noć je blago obasjana mjesečinom.

- Ha, vidiš li ti šta rade ti isti ljudi? Zatvorio si oči, nećeš da gledaš! Pogledaj u mrtve dok prolaziš, što si se uvukao u ramena, šta se njih bojiš? Hoćeš li da gledaš ili da te upucam jednim metkom pa i ti da pored njih truhneš.

Zastade malo. Ušutje. Učini mu se da se nešto pokreće iza grma na lijevoj strani puta. Skide pušku s ramena i upravi je pred sebe. Kad se približi grmu, vidje da tu nema ništa. Nastavi da gundja.

- Ti si trebao na gomilu, na dno kamiona. Pa te zatrpuju sa sto mrtvih, a ti još živ. Šta ti pomaže što si živ kad si skroz na dnu? Izađi odatle ako možeš. Naravno da ne možeš, što se tome čudiš! Vidiš li ti sebe? Nema u tebi ni trideset kila. I još se usuđuješ da misliš da bi se iskobeljao.

Ugleda neku mršavu priliku u mraku. Gleda u njega napeto, kao zečić prije bijega.

- Sačekaj! – zazva.

Prilika pretrča put i zavuče se negdje u grmlje.

- Ovaj bježi zbog moje puške. Misli da sam četnik. Kad neko ima pušku, svi bježe od njega. Kad nemaš pušku, zarobe te i ucmešaju kao bijesno pseto – R. nastavi da priča naglas. Ovaj put priča sa sobom kakav je postao od dana strijeljanja. Žao mu što svi bježe od njega. Lakše bi mu bilo da ima nekoga pored sebe. Nekoga ko bi bdio dok on spava. I on bi bdio dok taj neko spava. Puška jeste najvažnija, ali nema oči. Moraju se imati budne oči kad se spava. Potom se opet okomi na prijašnjeg R.

- Ti bi bacio pušku i potrčao za onim što zbrisala. Tako bi ti, jadna kukavica. Samo da ti je da uhvatiš nekog da ti čuva strah. A na odbranu ne misliš! Dođu četnici i ti prvi pohitaš da digneš ruke. Potom i on digne ruke, šta bi drugo? Vi obojica dignete ruke, a oni vas ščepaju i s vama rade šta hoće.

R. često viđa ljude po mraku. U malim su grupama, malo kad ima više od tri–četiri čovjeka. Proba da im se približi, ali oni s njime neće da imaju posla. Može biti četnik. Samo šmugnu prema šumi. Ne trči za njima. Zna da oni nikad neće stati čovjeku s puškom, već je to okusio.

– Kako je blesav ovaj što pobiježe, vidje li? Misli da sam četnik. Kao da bi se četnik vucarao sam po mraku i još ovako poderan – zasmija se zlobno.

Tako R. nastavi da hoda sam. Pređe Udrč i zagazi u prvo od pedeset sela Zvorničke Kamenice. Selo je zapušteno, ali se po još čitavim kućama može naći hrane. Malo toga vrijednog je ostalo. Ponegdje u hambaru šaka prokislog žita. Na tavanima vijenci davno satruhlog bijelog i crnog luka. U trapovima gnjio krompir. Duge su tri godine. Sve što je napušteno propada. On po čitave sate prebira po kuhinjama, podrumima i tavanima. Kad nađe nešto jestivo

zapali u nekom od šporeta vatru i to skuha. Stražari napolju dok se jelo kuha. Kad svane, penje se na tavan. Dosta kuća imaju tavane i to mu se sviđa. Tako se osjeća sigurnijim. Manje se trza u snu kad tamo spava. Po nekoliko dana provede u jednom selu pa potom krene u drugo. Sa drugim će možda imati više sreće. Možda u selu ima voćnjak. Možda je u nečijem povrtnjaku nikla paprika sama od sebe. Možda povrće raste i kad ga tri godine niko ne sadи i okopava.

Kad se ne svađa sa samim sobom, on misli na hranu. Brzo izglađni. Što god da pojede čini mu se malo. Nikad nije sit i zadovoljan. Treba mu više hrane ako misli jednog dana poći ka Tuzli. Mora sebi sačiniti rezervu. U ruksaku već ima svakakvih potrepština. Ima čebe za spavanje u šumi. Ima nožić i otvarač za konzerve. Ako jednom nađe kakvu konzervu, imaće je čime otvoriti. Ima i nekoliko kutija šibica. Sve najneophodnije stvari on nosi na leđima u jutanom džaku. Ne smije ništa ostaviti iza sebe.

Kad se povremeno zasiti lutanja u potrazi za hranom, sjeti se da mora izaći iz tog labirinta. Nađe neki put kojim dosad nije prošao, poraduje se i kreće njime poletnim korakom. Kad ga taj put dovede pred kakvo srpsko selo, rastuži se do suza. Ne usuđuje se tuda prolaziti. Vraća se u sela koja već zna. Taj put nazad mu mučan i težak, jedva hoda.

Hoda po čitavu noć. Pred svitanje se popne na neki tavan, umota u svoje čebe i zagrli pušku, svog jedinog druga. Tako zaspi. Potom ga glad budi. Leži budan i trpi glad do noći. Po danu se nikad ne smije kretati. To je pravilo svih latalica, on nije iznimka. Ponekad pretura po svom džaku u nadi da je tamo zaboravio kakvu voćku. Zna da ništa neće naći a izvrne čitav džak i dugo prebira po njemu.

Polahko divlja, sve žešće mu grizu svijest životinjski instinkti. Glad zavija i struže mu po utrobi, tu stalno prisutnu zvijer u sebi ne može učutkati. Mora je zadovoljiti. Kreće po njenoj komandi kad padne mrak i luta u potragu za hranom po cijelu noć. U danu liježe sklupčan kao fetus i dršće kao da je u groznici. Pomalo zaspi, tako skrati čekanje da prođe dan. Misli ne može više ni uz najsnažniju volju upraviti ni na šta drugo osim na ono od čega bi ih valjalo udaljiti.

Onda naiđe još jedna noć. Džak je spremam već odavno, u njemu uredno složeno ēabe i ostatak bijedne imovine. Hrane u njemu nema, mora je naći kako zna tokom noći. Uputi se putem kojim nije dosad prolazio. On će ga, možda, povesti bliže slobodnoj teritoriji. Valja mu isprobati svaki put što se bjelasa pred njim. Kad–tad će naići onaj pravi. On u to čvrsto vjeruje.

Stopala su mu odozdo udebljana kao hrastova kora tvrdim slojem kože. Ima na nogama dobre patike s čvrstim đonom i udobne za hodanje, našao ih je u jednoj od napuštenih kuća. Svejedno mu toliko hodanje sve teže pada. On hoda po cijelu noć, od prvog mraka do svitanja. On hodajući traži hranu da bi mogao nastaviti hodati. On hoda tražeći izlaz da bi mogao živjeti.

Djed Mujo kreće u lutanje

MALO STARIH LJUDI hoda prema Crnom vrhu kako to sad čini djed Mujo. On srete mnoge grupice, ali ne vidje ni jednoga ni blizu starog poput njega. Zastali su da se malo odmore pored puta. Jedu crvene kisele drenjine što su našli u grmlju i pljuckaju. Ima ih deset, oni su jedna od najbrojnijih grupa što tim prostorima luta.

- Đedo ne bi trebao da ide s nama – reče mladić tiho, ne dižući glavu. Sa nosa i čela mu zguljena crvena koža. – Svi ćemo stradati zbog njega.

- Previše sporo hoda, to je istina – doda drugi čovjek. – Često ga moramo čekati, otežava nam put. O pretrčavanju čistina da i ne govorimo.

- Ima li još neko šta da kaže? – upita komšija Ramiz podrugljivim glasom. – Hoćemo li ga mi ubiti ili ostaviti četnicima da ga ubiju? Recite otvoreno šta mislite.

U grupi tajac. Niko se ne usuđuje da kaže ijednu riječ.

- Imaju pravo, Ramize – reče djed. – Ja svima otežavam put. Zamaram se češće od vas. Hodam puno sporije od vas. Star sam, to je to. Nisu stari za ovog puta.

- Ne brini, đedo, ići ćeš s nama – komšija se osmjeahu blago i tapnu ga po ramenu. – Kad budeš posustao, ovi momci će te nositi. Sad su gladni, otišli im živei, nemoj zamjeriti. Je li tako, momci?

- Kad bi đedo pristao da ide zadnji, ne bi puno smetao – reče neko. – Mogli bi ga čekati na sigurnom kad on prelazi čistine.

- Ali on ide previše sporo – ljutnu se mladić zguljenog nosa. – Išao sprijeda ili pozadi, nama je isto. Moramo ga

čekati, gubiti zbog njega vrijeme.

Dvadeset prvi je juli i grupa se uputila tragom kolone prema planini Crni vrh. I oni mlađi jedva vuku noge. Uspon je prejak, ispija im glađu i jarom opaljena lica. Na njima samo kosti i meso, jedva se drže.

– A gdje ti toliko žuriš? – upita Ragib.

– Pa, kao i svi mi – zbuni se mladić – Prema Crnom vrhu, tragom kolone.

– A znaš li kad je tuda prošla kolona?

– Prijе sedmicu dana, mislim.

– Misliš li ti da kolona stoji gore na planini i čeka našu grupu?

Mladić nevoljko slijede ramenima. Ne zna šta da kaže.

- Ako mi dozvolite da idem zadnji, neću vam puno smetati – starac se umiješa u raspravu. – Možete trčati kad treba trčati i čekati me u zaklonu. Tako zbog mene nećete stradati.

Čitava grupa se složi da je tako najsigurnije. I komšija Ramiz pristade na to rješenje. Tako će ljudi biti mirniji. Istina, on ih vodi, mogao bi od njih tražiti više pokornosti. Bez njega bi cijela grupa još bila na Udrču ili negdje drugdje, svakako u većoj opasnosti i u pogrešnom pravcu. Ako bi dosad bila živa.

– Mi smo odlučili da se izborimo za život, a na tom putu nam samo dragi Allah može pomoći – reče. – Mislim da On neće gubiti vrijeme s olupinama od ljudi što ostavljaju nemoćnog starca nasred puta da crkne od gladi i žedi.

Grupa se poče dizati i redati u kolonu. Ramiz stade ispred njih.

– Neka đedo ide zadnji kako je sam odlučio – reče odlučno. – On je ravnopravan član grupe. Imaće svoj udio u hrani kao i svaki od nas iako neće ići u potragu za njom. Niko više ne smije ni pomisliti da ga ostavi a kamoli da to glasno kaže. Je li jasno?

Ljudi potvrđno klimnuše glavama. Djed stade na začelje kolone.

Starac hoda teškim rasklimatanim korakom. Ide sporo, često zastajkuje, a ponekad zasjedne nasred puta da predahne malo. Neko iz grupe pritrči, podigne ga i odvuje do pored puta, u zaklon grmlja i šiblja.

Svi su iscrpljeni, ritavi i sve jadnije izgledaju. Lica im se posve istopiše. Iz ulubljenih obraza im iskočile kosti, okrupnjale oči se zavukle u široka udubljenja. Oni sve više liče na sablasna, neljudska stvorenja.

Dani protiču. Ide se dalje u potragu za putem kojim bi smjeli proći. Ide se dalje u potragu za hranom bez koje se ne može nastaviti tražiti put. Dedo ide za njima, na repu kolone. Povremeno puno zaostane ali ga niko ne hinji prigovaranjem. Čekaju ga, odmaraju se i sami dok njega čekaju.

Najčešće jedu puževe. Poslije svake kiše se razlete na sve strane u potragu za tom hranom. Ponekad nađu i gljive. Gljivama se najviše raduju. Svim latalicama što idu ovim krajem to je najdraža hrana. Djed i njegovi najviše vremena idu šumom. Svaku noć naprave novo sklonište da bi u njemu proveli naredni dan. Stražari se mijenjaju svaka dva sata tako da ostatak grupe može mirno spavati. Sa zebnjom upadaju u nepoznata porušena sela i beru voćke kad ih nađu. Prikupe i nezrele i zrele plodove pa ponesu u sklonište u šumu. Dok imaju imalo hrane, ne usuđuju se na pretraživanje sela. Idu tamo samo kad ih glad natjera, preduzimaju sve moguće mjere predostrožnosti.

Puno je već dana otkako se vrte ukrug, više nikuda ne odmiču. Osmatralju šumske staze i prijelaze, u njima katkada

zaiskri nada da su na dobrom putu. Opreznim korakom gaze tim novim putem i razgledaju na sve strane. Kad shvate da se vraćaju nazad, razočarani su i žalosni do suza. Ne plaču otvoreno, kriju suze jedni od drugih.

Nikad ne zalaze blizu srpskih sela. Znaju da su svi srpski seljaci naoružani i da bi u njih pucali bez upozorenja. Čistke za kolonom izostalih lutalica se nastavljaju. Čini se da nisu više onako sistematske i žestoke kao u početku. Ili su se lutalice prorijedile pa ih je teže pohvatati otkako se kreću u malim grupama.

Djed slijedi svoju grupu. Ona ga hrani, ona ga vodi. Njeno je siroče. Zbližili su se jedni s drugima. I djed je njihov, bez njega više ne bi mogli zamisliti grupu. Dani prolaze. Noći prolaze. Više ne broje ni dane ni noći. Znaju da je još uvijek ljeto i da na drugu stranu moraju preći dok ono traje.

Ibiš napušta Žepu

Zaštićena zona Žepa bi napadnuta kao i Srebrenica i bi prisiljena na predaju. Četnički general Mladić ponudi prijevoz ženama i djeci put Kladnja, a muškarci odlučiše da siđu u Srbiju i predaju se na granici srpskoj vojsci. Svijet zna kakav je pokolj doživjela Srebrenica pa će, možda, uspjeti da umilostivi Miloševića da ne ubija zarobljenike.

Tako se Ibiš i njegova kolona nađoše u još jednoj klopcu. Uživaše utočište dobrih Žepljaka desetak dana, a sad se i oni moraju odlučiti šta da rade. Ili će sići sa Žepljacima u Srbiju, ili će nastaviti da se probijaju sami. Teško je izabrati između dva zla i oni se u vijećanju podijeliše. Jedna polovina odluči da se pridruži poraženoj vojsci. Druga polovina, Ibiš među njima, krenu nazad prema već zauzetoj srebreničkoj zoni.

Pedeset ih je u koloni što se vraća na odavno zauzete i poharane prostore. Momak s puškom ostade sa Žepljacima. I mnogi drugi iz Ibiševe prvobitne grupe isto učiniše, ali to ne poljulja njegovo uvjerenje da se predati srpskoj vojsci ne smije. Svi znaju da general Mladić radi ono što mu Milošević naredi i da je to jedna te ista vojska. Ibiša ne muči dvoumljenje, predaja u ruke bilo koje srpske vojske kao mogućnost izbavljenja je jednostavno izbrisana iz njegove svijesti.

Predvečerje je. Mjedena sunčeva svjetlost zvjezdasto prska sve rjeđe šumsko granje. Pred kolonom što silazi zavojitom

šumskom stazom se ukaza selo s gusto načičkanim crvenim krovovima kućica okrećenih u bijelo. Kolona se uputi prema selu. Čelo izađe iz šume kad zaštektka gusta mitraljeska paljba. Odmah potom se oglasiše automatske puške.

Kolona se u trku rasturi, pobaca na zemlju, razbježa po šumi i zavuče u zaklone. Sačeka da paljba stane pa se poče dizati i vraćati još dublje u šumu. Gore se okupi tek dvadesetak ljudi, ostatak se ne pojavi čitavu noć. Ne zna se šta je s ostatkom ljudstva niti iko smije da ide u potragu za njime. Odspavaše koji sat i vratiše se u bošnjačko selo Nuriće koje su prethodnog dana bili napustili.

Na ulazu u selo ih dočekaše prodorni zviždući. Pobojaše se da su u selu četnici i krenuše da bježe nazad u sigurnost šume, ali uslijediše poimenični pozivi i oni shvatiše da su u selu ljudi iz njihove rasturene kolone. Svi su živii i neozlijedjeni. Vijećaju šta da rade. Mislili su ići tragom kolone, bili su se uputili prema brdu Buljim, ali im taj pokušaj bi presječen odmah na početku. Preostaje im da se neko vrijeme skrivaju po selima Sućeske, rodnome kraju većine tih nesretnih ljudi. Tamo će čekati da pažnja budnih čuvara svih prijelaza prema slobodnoj teritoriji oslabi. Šta drugo da rade? Bolje im je da lutaju po predjelima koje znaju nego da ulijeću u obruče i uludo ginu po nepoznatim krajevima.

Nazad neće moći ići putem, miniran je. Grupa ljudi je u toku noći izviđala put i naišla na tijelo minom raskomadanog čovjeka. Zato odlučiše da se do rejona Sućeske probiju prvo koritom potoka do sela Žutice.

Sačekaše mrak pa ugacaše u ledenu vodu što izviraše iz stijena. Potok je nejednake širine i dubine, brz i prepun virova, moraće pažljivo i polahko gaziti njime. U hodanju niz potok utrošiše cijelu noć. Kad konačno izvukoše na obalu mokra drhtava tijela nebo se započe bijeliti.

Zasjedoše onako mokri na obodu šume i sačekaše da sunčeva jara ojača, osuši mokru odjeću i obuću na njima i ugrije im promrzla tijela. Niko od ljudi nema ni jedan suh komad odjeće u ruksaku. Sjede u tišini i iščekuju vrelinu dana. Četvrti je avgust i linija na Baljkovici je zatvorena za njih već osamnaesti dan. A do te zatvorenih linija im valja stići. Naći trag odbjegle kolone i potom se uputiti njenim stopama. Bez vojske, bez oružja, bez vodiča.

Sušiše se tako do podneva i potom doniješe još jednu odluku. Rascjepkaće se na grupice od po tri–četiri čovjeka i rasturiti po selima dok opasnost ne oslabi. Potom će se sastati na brdu Buljim i odatle krenuti tragom kolone. Odrediše deseti august kao dan polaska s brda.

Ibiš se upozna s članovima svoje tročlane grupe. Sva trojica su tridesetogodišnjaci. Abdulkadir je mršav i plavokos, potiče iz ovih krajeva. Proćelavi Nedžad je rodom iz Bratunca. On ne poznaje nikako ove krajeve i dvojica saputnika mu obećaše da će ga posvuda voditi sa sobom, neće ga ispuštati iz vida.

Uputiše se prema selu Žedanjsko. Ono se držalo sve do pada Srebrenice, u njemu mora biti ostavljene hrane. Pomisao na hranu ih natjera da ubrzaju korak. Hodaše prvo uzbrdo oko pola sata. Potom siđoše kosinom do uvale potoka, pređoše ga i krenuše nanovo uzbrdo prema jednom izgorjelom zaseoku. Na domaku sela nađoše na pčelinjak.

Bez imalo premišljanja, golin rukama navališe da razvale četvrtasti sanduk okrećen u bijelo. Pun je pčela i one se zunzavo okomiše na trojicu provalnika što digoše drveni poklopac. Nedžad vitla teksas jaknicom okolo sebe, ali to ne pomognu. Pobješnjele pčeleske izujedaše svu trojicu napasnika po rukama i licu, ali ih ne otjeraše.

U već pripremljeni, s gornje strane isječeni kanister, Ibiš i dvojica njegovih saputnika natrpāše med zajedno sa saćem. Užurbani su, odnekud se čuju glasovi i oni požuriše da se što prije dokopaju šumskog zaklona.

Kad ocijeniše da su dovoljno duboko u šumi, zastadoše pred širokim grmom. Odluciše da se sklone pod njim. Ibiš izvuče iz ruksaka bijeli najlon i malo natkri grm. Nebo se prijeteći natuštilo, uskoro će kiša. Na brzinu pobacaše po najlonu granja i lišća i uvukoše se u zaklon. Prijeteći glasovi što ih maločas uzbuniše se još uvjek čuju, ali se čini da su prilično daleko. Zbiše se jedan do drugog, s kanisterom punim meda između, i sačekaše da potjera prođe.

Glasovi počeše polahko slabiti, potjera se ne usuđuje zaći dublje u šumu. Bjegunci se ponadaše da su to samo seljani, uzgajivači meda, da vojska nije u blizini. Sačekaše da i poslednji glas zamre. Svi trojica uzbudođeno drhture, ali ne zbog straha od potjere. Užarena lica i ruke ih bolno peku, ali oni se smijulje kao dječarci. Šute. Radosni pogledi im upravljeni u kanister.

Trojica latalica sjede na zemlji pod grmom. Naslonili su glave jedan drugom na grudi i ramena i spavaju. Pod grmom je tijesno, tri tijela se ne bi mogla propisno ispružiti. Valjalo im je postaviti jednog stražara, ali ih san prevari. Spavaše satima kao da su zaledli po najudobnijim posteljama.

- Hej! – Nedžad, koji se prvi probudi, poče drmusati ostalu dvojicu za ramena. Mrak je, oblaci napunjeni kišom se već razišli – Ne smije se spavati ovako.

- Kako to? – upita ga bunovni Ibiš.

- Neko mora stražariti – odgovori mu muškarac nezadovoljnim glasom. – Moramo o tome povesti računa.

- Dobro, stražari ti prvi sat kad si već budan. Poslije me probudi. Dogovoreno – složi se Ibiš, još jače nasloni glavu

na tijelo svog trećeg saputnika koji se nije ni budio i odmah zaspa.

Sutradan navečer se privukoše blizu sela Žedanjsko, ali ih brojni glasovi što odatle dopirahu uzbuniše i prestrašiše. Uvukoše se u šumu. Odatle gledaju kako se selo pljačka. Kamioni pred napuštenim kućama se pune namještajem i kućnim aparatima. U pljački učestvuju četnici izmiješani s civilima. Češće su žena i djece. Dernjaju se i prepiru oko plijena.

- Idemo u kuću moga punca – predloži Abdulkadir. – Tamo možemo provesti ostatak noći.

- Gdje ti je ta kuća? – upita Nedžad. – Da i tamo nisu četnici?

- Otkud da to znam? – prošapta Abdulkadir. – Provjerićemo ima li ih gore.

Zaseok s desetak kuća je iznad šume. Djeluje mirno i napušteno. Trojica latalica se uvukoše u najbližu kuću. Pretražiše brzo kuću i kad nađoše brašno, okaniše se daljem preturanju. Požuriše da zamijese hljeb. Ibiš otrča u šumu da nakupi granja za potpalu.

- Hranljivost hljeba nikakva hrana ne može dostići – ustvrdi Ibiš pošto skoro pojedoše već ispečeni hljeb.

- I med je dobar – reče Nedžad. – Na ovaj med moramo budno paziti.

- Naravno da ćemo paziti – zasmija se Abdulkadir. – Ima da ga vucaramo sa sobom k' o rođeno dijete.

- Med bez hljeba ne može istinski utoliti glad – nastavi Ibiš započetu misao – A hljeb bez meda to može. Ja bih rado zamijenio ovaj med za vreću brašna.

- Najbolje je nama da pripazimo na ono što imamo – reče Nedžad. On je stalno napet i nervozan i ne upušta se u zamišljanje nemogućeg. Mahom je čutljiv i zabrinuto stoji pored prozora i kad je sve okolo mirno. Sad govori i zvjera

kroz prozorska okna. – Ne znamo nikoga ko ima vreću brašna da bi je mogao trampiti za naš med.

Namaza na brzinu još komadić hljeba i istrča napolje da stražari. Njegov je red.

Provedoše dva puna dana u tom zaseoku. Spavaše u kući na krevetima, odmoriše se i pristojno se hraniše hljebom i medom. I po ostalim kućama nađoše pomalo brašna i napraviše jedan oveći rezervni hljeb. Potom se kamioni s četnicima što pljačkahu čitav taj kraj uputiše i prema tom, najudaljenijem i najvisočijem zaseoku. Kamioni ne mogu ući u zaseok neopaženo tako da trojici latalica ostaviše dovoljno vremena da se iselete. Iz zaklona u šumi osmotriše kratko masu zabavljenu pljačkom kuća i produžiše dalje.

U toku te noći zaobiđoše tri sela i uđoše u selo Slatina. Tamo nađoše malo brašna i baštu s krompirima. Lahko povadiše krompir. Zemlja rastresita, krompir se može vaditi rukama.

Povuku za žilu i čitavi grozdovi hranljivih oblutaka odjednom izlaze iz zemlje. Napuniše ruksake i rastrčaše se po kućama u potragu za kakvom luhkom pećicom. Nađoše jednu malu limenu peć i preniješe je gore na vrh brda. Tu, u gustišu šume napraviše sebi skrovište pored u šiblje zaraslog potoka. Moraju se primiriti još tri dana, popeći krompir za puta, napraviti još jedan hljeb i desetog krenuti prema Buljimu. Tamo će naći ostatak kolone, propisno se urediti i krenuti još jednom na tegoban put prema slobodi.

Djed je na pragu vrata slobode

DJEDOVA GRUPA LUTALICA hoda čitav dan, pa potom nastavi hodati i pola noći, sad uzbrdo, sad nizbrdo, skoro bez stajanja. Kad više ne mogaše maći, iscrpljeni ljudi polijegaše u nekakvo trnje. Spavali bi do pola dana da ih ne probudiše i prestraviše vojnički glasovi.

"Potjera!" – pomisli užasnuti starac i prilijepi lice uz zemlju. "Dode i nama kraj".

Čitava grupa zaledla u trnje i pritajila dah. Osluškuje bučne glasove što dolaze sprijeda. Oni su bučni, mladalački, prožeti smijehom. Povremeno se začuje masna drugarska psovka.

Latalice se malo–pomalo osmjeliše, sve češće proviruju iz zaklona i osmatraju tu neobičnu vojsku. Konačno shvatiše da se ne radi o potjeri. Ispred njih obična mlađa vojska koja čuva liniju. Iz gredama i daskama utvrđenih rovova im vire glave, čini se da se vojnici slabo čuvaju. Mirna neka linija, nigdje se ne čuje pucnjava.

Nastaviše da osluškuju. Valja im tačno utvrditi čija je ta vojska. Moraju čuti kojim imenima vojnici oslovljavaju jedni druge, kad obje vojske govore isti jezik to je jedini način. Dugo osluškuju. Moraju biti sigurni o čijoj vojsci se radi, od toga im život zavisi.

Vojnici se puno smiju i veseli su kao da je kakav praznik. Uzvikuju po neki nadimak, pa poneko ime... sve više imena.

Nije naša vojska. Bilo bi nevjerojatno da jeste, ne može naša vojska biti ukopana s ove strane. Vojnici na prvi pogled dјeluju miroljubivo i pristojno, kakva naivčina bi im se obratila s molbom da joj dobace komad pečenja. Oni jedu pečenje u rano jutro. Piju vodu iz plastičnih flaša. Jedan se poliva vodom po glavi, već mu je vruće.

Tu u trnju djedova grupa provede čitav taj mučni dan. Gleda šta rade vojnici u rovovima. Gleda kako slasno žvaću pečenje. U vojnička usta što proždiru pečenje gladni ljudi najviše gledaju. Ne mogu oči odvojiti od tih usta.

Vojnici puno piju i puno psuju. Puno se šegače i prskaju vodom. Dug je dan vojnicima u rovovima. Vruće im je i dosadno, moraju nečim prekratiti vrijeme. Dug je dan i lutalicama što čekaju da konačno padne mrak. Istina, oni su navikli i na noćna i na dnevna bdijenja, ali danas ih sve jače obuzima nestrpljenje. Trideset jedan dan već lutaju da bi stigli do ove linije. Blizu su cilja, a do noći ne smiju preko linija. Moraju čekati. Put do slobode je popločan patnjom i čekanjem.

Kad konačno pade mrak, počeše se dizati. Komšija Ramiz će ići ispred, a djed na repu kao i dosada. Potražiće neko mjesto gdje su rovovi malo više udaljeni jedni od drugih. Neko mjesto gdje se može puzati između neprijateljskih rovova. Djed se ne plasi. Nijednom ne pomisli da bi ih sad mogli presresti i pobiti.

Čitav sat se pogureni šuljaše okolo. Najzad im se učini da je na jednom mjestu grmlje pogusto i rovovi razmaknuti. Granje je lisnato i gusto, čak ne moraju ni puziti. Pognuše ramena i glave i pozuriše za Ramizom. On je prvi koji može nagaziti na minu. Svaki od njih deset može nagaziti na minu ali o tome niko ne misli. Oni hitaju da što prije pređu

između neprijateljskih rovova i da se dokopaju drugih rovova. U drugim rovovima mora biti naša vojska.

Na desetak metara prije u tamu ovijenih rovova vodič stade.

- Nazirem tamo nešto - šapnu. – Vi se pritajite ovdje, a ja ću dalje sam. – Lezite i čekajte da vidite šta će biti sa mnom. Možda tamo i nije naša vojska, nikad se ne zna.

Otpuza ispred grupe što zaleže. Vuče se polako, često zastaje. Upravlja se prema žeravicama cigareta u ustima vojnika što kao svici svjetlucaju u mrkloj ljetnoj noći. Pošto se privuče na pet metara ispred tih drugih rovova poče da osluškuje. Mora tačno odrediti ko su ti drugi vojnici. Noć je poodmakla, ali vojnici još bučni. Pričaju i šegače se međusobno kao da nije rat.

Ramiz osluškiva nekoliko minuta. Kad začu da se vojnici dozivaju bošnjačkim imenima suze mu navriješe na oči.

- Ovdje Ramiz, idem iz Srebrenice! – prodra se iz sveg glasa.

Nekoliko vojnika se uspravi u rovu. Jedan uperi ručnu lampu u mršavog čovjeka što stajaše uplakan pred rovom. Potom cijela grupa iskoči iz rova da prihvati pridošlicu.

- Nisam sam – reče Ramiz. – Vodim još devetoricu ljudi.

- Gdje su? – upita jedan od vojnika. – Nikog ne vidim.
- Eno ih gore u trnju – pokaza rukom. – Odoh po njih.
- Ne moraš ići. Pozovi ih samo.
- Đedo! Mujo! – zovnu Ramiz. – Svi ovamo! Slobodno ovamo! Ovamo je naša vojska!

Djedov mlađi unuk Mustafa već trideset i jedan dan čeka na liniji kod Kladnja. On je kao teži ranjenik dopremljen u tuzlansku bolnicu helikopterom UN-a još u martu '93. On ne čeka svoga djeda, njega je već davno otpisao iz živih. Sa ženama nije došao, a starci nikako ne prelaze liniju. Bilo ih je nekoliko u koloni što je prošla do 17. jula, a otada više

nijedan. Makar on nijednog nije vidio, a stalno dreždi oko linije iako nije borac. Svi vojnici i komanda znaju tog ljepuškastog mladića bucmastih obraza. Svima je žao tog mladića što se bez prestanka raspituje za svog dvije godine starijeg brata. Kad bilo koji latalica pređe liniju, neki od vojnika ga odmah pozove. Vazda se mota po komandi ili oko linija, svi ga znaju i lahko ga je naći.

– Došao ti je đed! – s vrata komande povika jedan mladi vojnik.

– Kakav đed? – upita Mustafa. Sjedi na drvenoj stolici pored prozora i drži neotvorene novine na krilu – Čiji đed?

– Pa tvoj đed, čiji drugi? – zasmija se vojnik. – Sad će ga dovesti ovamo, jedva se drži na nogama. U njemu nema trideset kila.

Unuk se rastuži. Očekuje brata, a stiže mu davno prežaljeni djed. Šta će mu on? Gorke misli mu se zavrteše po glavi. Proba da prekori sebe što ne osjeća radost. Volio je đeda, kako to da sad žali što mu baš on dolazi živ?

Tek pošto se starac pomoli na vratima, mladićevo srce se ispuni toplinom. Zagrlji ga i poljubi, zali starčevo prljavo lice suzama.

- Šta ti je, što plačeš? – upita djed.

- Onako, drago mi što si živ – reče unuk kroz suze. – Došao ti je sin.

Tako se na slobodnoj strani razgovara s onima rijetkim što stižu iz mrtvih. Odmah ih se obavijesti da im je neko značajan živ. Ako onaj što upravo stiže ima ikog važnog da je ostao živ. Potom ih se pusti da sami pitaju šta im je s drugima, jednakovo važnim ili važnijim članovima familije.

Tako i Mustafa čini. Obradova odmah djeda da mu je sin živ.

- A Džile? – upita starac. Unuk već zna da će to pitanje odmah uslijediti. Pognuo je glavu, sakrio uplakane oči

šakama. Zna koliko je djedu važan taj drugi, nestali unuk, mladićev brat. Zna da bi djedu bilo draže da mu je stigao unuk nego rođeni sin – Je li on došao?

- Njega nema i ko zna hoće li ikad doći – odgovori unuk ne gledajući u djeda. – Niko ga nije video i niko ništa o njemu ne zna.

- Ja sam ga video – reče djed. Unuk skide šake s lica i pogleda u djeda.

- Bio sam siguran da je već prešao – nastavi starac. – Trebao je dosad proći.

- Gdje si ga video? – zabrza unuk. – Pričaj, đedo, molim te. Reci mi ima li za njega nade. Moram to znati. Ne mogu ovu neizvjesnost više izdržati.

Mladić je opet stavio glavu u šake i grca kao mali dječak, a već mu je punih devetnaest godina. Djed ga pomilova drhtavom šakom po kosi.

- Ima za njega nade – reče. – Još se on može izvući. On čini dobra djela.

- Kako to misliš?

- Tako. On čini dobra djela kad ih malo ko smije činiti.

Ibiš, 10. august i poslije

Tročlana Ibiševa grupa provede tri noći i tri dana u skrovištu na pošumljenom brdu iznad sela Slatine. To njihovo novo sklonište je duboko u gustišu šume, pored potoka, osjećaju se u njemu sigurnima. Hrane imaju, ne moraju se izlagati opasnosti. Posljednji dan ispekoše preostali mladi krompir i nasлагаše ga u ruksake. Pokupiše preostali hljeb, napuniše flaše vodom i krenuše na put prema slobodi kad se spusti mrak. Nedžad nosi kanister s medom, on se o njemu naročito brine.

Deseti je august, dan kada će pedeset ljudi krenuti s brda Buljim stopama glavne kolone što s tog mjesta podje skoro prije mjesec dana, 12. jula. Tako je dogovorenog mjeseta ni jednom ne pomisli da može ispasti drugačije. Oni su siti, imaju hrane za dobar dio puta što im predstoji i odlučno koračaju prema svome cilju.

Na brdu Buljim ih dočeka gluha tišina. Nigdje nikoga. Stadoše se osvrtati na sve strane, pretraživati brdo. Konačno shvatiše da su sami na brdu. Zasjedoše da čekaju, može biti da su poranili. Presjediše skoro cijelu noć na brdu a ni jedan čovjek se ne pojavi.

- Svi su sigurno pobijeni – reče Nedžad. – Nisu imali našu sreću.

Ibiša obuze drhtavica. Rastuži se i razočara. Zaplakao bi

kao malo dijete da ga nije stid dvojice sputnika. Ta kolona mu bijaše posljednja nada.

- Možda su otišli prije - reče Abdulkadir. - Vidjeli koliko četnika ima okolo i pobegli bez odlaganja.

- Haj'mo nazad dok je još mračno - predloži Nedžad. - Možda negdje po selima ima još živih ljudi.

Krenuše prema selu Bulogovina tromim bezvoljnim korakom. Moraju naći makar jednog živog čovjeka. Ne traže po kućama hranu kao što to čine druge latalice. Oni imaju još hrane i nisu gladni. Njima noćas treba samo saznanje da nisu ostali jedini odsječeni u čitavom kraju, jedinom kraju kojim smiju još lutati. Ako je tako, zanavijek su izgubljeni. Ako ima još ljudi poput njih, onda se opet mogu nadati.

Nađoše trojicu latalica pred jednom od napuštenih kuća u selu. Zaustaviše ih da popričaju s njima. Oni ih umiriše. Ima još živih ljudi u okolini, ali se dobro kriju. Rastureni su po malim grupama i borave po šumama. Svaku noć se kriju u drugoj šumi i u drugom skloništu. Samo u gluhi noć silaze u sela. Svaku noć idu u drugo selo u potragu za hranom. Ne odaju jedni drugima mjesta svojih skloništa. Ni jedna grupa ne zna gdje se krije neka druga grupa. Pojedine grupe imaju i po pet skloništa.

Kad se zadese slučajno u nekom selu, popričaju malo jedni s drugima, pa potom svaka grupa ide na svoju stranu. Nema više prave bliskosti i povjerenja. Desile su se neke ružne stvari i ljudi više ne smiju vjerovati jedni drugima. Nije tih ružnih stvari bilo puno, dva–tri slučaja, ali dovoljno da se uništi povjerenje među latalicama. Među latalicama je bilo i sigurno još ima labilnih ljudi. To nisu loši ljudi, ali ne mogu podnijeti muke. Niko ne zna hoće li moći podnijeti muke i ne izdati druge ljude kad padne četnicima u ruke. Niko ne zna hoće li predati druge ljude ako mu četnici ponude u zamjenu život. Oni to obećanje nikad neće

ispuniti, ali labilni ljudi se hvataju za svaku slamku spasa. Zato je bolje imati što manje posla s takvim ljudima.

Ibiševa grupa svježih lutalica tako sazna za osnovna pravila ponašanja u ovom kraju. Ogorčena je što je tako, što više nema one početne poletne solidarnosti među ljudima. Ali nema izbora. Mora prihvatići ustaljena pravila preživljavanja već iskusnih lutalica.

Ibiš još sazna od trojice nepoznatih ljudi da je među lutalicama što se kriju okolo i sudija Ismail Klempić, mještanin njegovog rodnog sela. Puno grupa se sprema da napusti ove prostore, pa se i sudijina grupa odlučila na polazak. Za dva dana idu dalje. Pripremaju hranu za put. Kad ih zamoli da ga nekako povežu s njime, oni nevoljko prihvatiše. Ako ga slučajno sretnu prenijeće mu koga su sreli i gdje su ga sreli. Toliko mogu učiniti, ne više.

Pošto se rastaviše od neznanaca, zađoše u šumu da naprave sebi sklonište. Ibiš se uhvati za mogućnost da sudija ide dalje. Ponada se da će ih dobro sudija povesti sa sobom. "Dok ima živih ljudi ima i nade" – pomisli, ali ne reče naglas ništa. Ne smije više brzati s jalovim nadama. Mora se već jednom naučiti istinskom strpljenju.

Sutradan navečer sudija Ismail se pojavi u selu Bologovina. Ibiševa grupa ga je već čekala.

- Otkud da ti, najpametniji u selu, zaglaviš kao i mi ostali? – Ibiš proba da se našali pošto se rukovaše.

- Dovoljno mi je što sam živ poslije svega što sam vido – reče ozbiljno mladi čovjek. Mršav je i ritav kao i sve druge lutalice. Obrazi mu upali, izdužili i poružnili blijedo lice.

- Čujem da ideš dalje.

- Ne idem ja nikud – reče odsječeno sudija. – Moja grupa ide, ali ja ostajem.

- Kako to?

- Tako. Niko nema plan kretanja. Niko od njih ne zna put. Hoće da idu nasumice pa šta bude. Ja tako ne idem.

Ibiš ga potapša po ramenu.

- Ništa se nisi promijenio – reče. – Moraš imati zadnju riječ.

Ibiševi sputnici se brzo prilagodiše novim uslovima. Sudija je miran i staložen čovjek, on se samo brine kako da sačuva svoju i njihovu glavu. Nema suludih koraka, sve se mora unaprijed predvidjeti. Dodatna skloništa im omogućavaju odstupnicu, smjestiše ih na lokacije udaljene jedne od drugih. Snabdiješe ih hranom, mora se misliti na vrijeme kad se nos neće smjeti pomoliti iz šume. Tek prošlog mjeseca napuštene bašte su njihov jedini ali obilati izvor snabdijevanja. Sve u baštama stasava za branje. Imaju paprika, paradajza, krompira, luka... Ne moraju više odmjeravati svaki zalogaj. Noću su sve te bašte na raspolaganju latalicama što dosad uspješe umaći svim već poduzetim čistkama. Budni su i oprezni. Opasnost im je stalno za vratom ali više nisu gladni.

Nije gladan ni nepokretni invalid Ismet Suljić ostavljen u jednoj od kuća. Sudija je jednom sasvim slučajno nabasao na njega, čovjek je ležao na krevetu i umirao od gladi. To je bilo još u julu mjesecu. Invalid se oporavio, sudijina grupa latalica ga stalno posjećuje. Povremeno mu navrate i četnici, ali samo jednom mu je jedan od njih ostavio veknu hljeba. Nisu ga htjeli ubiti, svakako će umrijeti od gladi. Kad povremeno navrate da provjere je li još živ, on im govorи da ga neki, njemu nepoznati, milostivi Srbi hrane. Oni obećaju da će ga ubiti, ali još uvjek to ne čine. Ibiš misli da su se zasitili ubijanja nemoćnih, ali sudija vjeruje da su naumili da onima što ga hrane naprave klopku. Zato nikad u isto vrijeme ne idu u posjetu tom nesretnom čovjeku.

Kad začuje hodanje oko svoje prizemne od kamena sazidane kuće, za krevet prikovani čovjek se nakašlje jako, to je ugovoren znak da slobodno mogu ući. Sačekaju da pojede donesenu mu hranu, snabdiju ga vodom i požure da uklone svaki trag svoje posjete. Usput popričaju malo s njime, njihove tople riječi i hrana ga održavaju u životu. Često pominje sina i plače, ne zna je li živ ili mrtav. Kaže da bi rado umro kad bi znao da mu je on živ. Potom latalice odu, a on ostane u mraku sam i čeka ih sve do naredne noći.

Jednom im reče da mu je prošle noći, odmah poslije njih, nahrupila u kuću još jedna njima slična grupa. Fini ljudi, volio bi da ih upoznaju. Teška su vremena, ali dobri ljudi uvijek mogu valjati jedni drugima. Invalid Ismet je prešao pedeset i mogao bi mladim lutalicama biti otac. Naziva ih svojom dragom djecom. Kad mu četnici što pljačkaju okolne prostore navrate, on moli latalice da ne dolaze više, boji se za njih. A kad ipak dođu ispijeno bolesničko lice mu ozari radost.

Naredne noći se Ibiševa grupa upozna s Džiletovom četveročlanom grupom. To bješe jedina svjetla novina u njihovom lutalačkom životu u poslednjih dvadesetak dana. Inače im dani isti, spavaju u šumi i čekaju da prođu. Noću kreću u ubiranje plodova iz seoskih bašti. Skuhaju hranu u nekoj od kuća za sebe i bolesnika o kojem brinu. I strah je isti, prati ih na svakom koraku, bez njega nikud ne mogu maći. Navikoše se na svoj strah, upoznaše ga, umiju se boriti s njime.

Otkako upoznaše tu drugu grupu više ne lutaju sami. Imaju s kime popričati malo, razmijeniti vijesti o pravcima kretanja četnika. Zajedno po selima prikupljaju hranu. Zajednički planiraju put u neizvjesnost. Moraju još jednom, kad–tad, krenuti putem smrти, onako kao što su svi prije njih pošli. U tome su svi složni, ali nedostaje im hrabrosti za konačni korak.

To životarenje se nastavi unedogled. Mada stalno pričaju da im valja krenuti prema slobodnoj teritoriji stalno odlažu dan polaska. Našli su mapu i busolu okačenu na dršku lovačkog noža u jednoj od napuštenih kuća, mogu nakuhati hrane za duga puta, ali stalno govore jedan drugom da još za to nije vrijeme. Između dvije opasnosti biraju onu na koju su se privikli. Živi su, siti i time se zadovoljavaju. Tako dođe i septembar. Dani zahladniše a oni se još uvijek ne odlučuju na polazak.

Odluka se donese sama od sebe. Džiletova grupa bi primijećena, njihova skloništa rasturena i oni zatražiše da se odmah krene prema Tuzli. Po prvi put provedoše noć s Ibiševom grupom, osam ljudi se nagura u jedno sklonište. Osim toga, naredne noći zatekoše sve bašte u svim okolnim selima obrane i krompir povađen iz zemlje. Lutalicama tako četnici izbiše iz glave i poslednji razlog ostajanja na tim prostorima.

Imaju deset kila brašna, valja im napeći hljeba za puta. Valja im otići invalidu Ismetu i reći mu da ga ostavljaju da umre od gladi. Rastanak s njime im teško pade. On zatraži od njih da ga ubiju. Moglo se i očekivati da će tako nešto reći. Obećaše mu da će obavijestiti Crveni krst gdje se tačno nalazi, to neće zaboraviti. To rekoše onako, tek da nešto kažu. Svi znaju da никад neće doći po njega. Čovjek se rasplaka i oni se rasplakaše, ali suze ne pomažu. Ostaviše mu hrane i podoše svojim putem, na svoje zdrave noge.

Četvrti je septembar. Oni kreću onim istim putem kojim je pošla kolona smrti u julu mjesecu.

Znaju doći do Udrča, dotle su jednom već išli, a dalje će se orijentisati mapom i busolom. Osam ljudi natrpia hranu i ćešad u vreće i podje u koloni. Sudijin cuko Garov ih u stopu prati. Napreduju sporo. Cijelim putem nailaze na mrtva

tijela u raspadanju. Obuzme ih groza i tjeskoba, skreću užasnute poglede u stranu i nastavljaju dalje.

Do popaljenog sela Cerska obraslog u korov i travuljinu stigoše tek treći dan pred svitanje. Tu nađoše dobar zaklon, odmoriše se i odspavaše koji sat. Svakako se ne smiju kretati za dnevnog svjetla. Kad se spusti mrak, krenuše dalje.

Ne napraviše ni pedeset koraka kad nabasaše na četnike. Ima ih desetina, u zaklonu su gustog grmlja i čekaju ih da im priđu dovoljno blizu da ih sve mogu pohvatati i pobiti.

- Četnici! – zatuliše latalice i nadadoše se u bijeg.

Razdaljina između lovaca na ljude i bjegunaca je mala, ne više od sto metara. I jedni i drugi su u šumi, ovija ih mrak, svakakvo šiblje i granje; otpoče pucnjava iz automatskih pušaka i jurnjava bjegunaca. Iako je uzbrdica jaka, bjegunci se u mahnitom trku probijaju kroz visoku lisnatu paprat i granje što im se krši pred tijelima i nikako ne staju. Bijesni lovci pucaju i trče za njima, odlučili su dokopati se plijena prije nego umakne. Poslije pola sata pucnjava utihnu, ali bjegunci svejedno nastaviše trku. Još puna dva sata trčaše gore prema planini kroz šumu prije nego se usudiše da zastanu i da se prebroje. Petorica ih je samo, nedostaju tri čovjeka iz Džiletove grupe. Moraju se vratiti nazad.

Ponadaše se da su ljudi još uvijek živi i da su se samo razdvjili u jurnjavi. Pažljivo odmjeravajući svaki korak u strahu da će opet naletjeti na onu istu ili neku drugu zasjedu, krenuše nazad, u ono isto selo Cerska odakle jedva živu glavu izvukoše.

Pred selom, nasred puta nađoše na teksas jaknu jednoga od trojice izgubljenih. Nađoše i njegov ruksak. Prazan je. Hrana iz njega odnesena. U selu nađoše samo Muju Klempića, a drugoj dvojici ni traga ni glasa. Ojađeni i

nesretni čitavu noć temeljito ali uzaludno pretraživaše šumu, nisu mogli da se pomire s gubitkom.

U svitanje prekinuše potragu ali ostaše u blizini sela i skloništa od prethodne noći. Ako su živi, do večeri će se pojaviti. Kako se dvojica ljudi ni do mraka ne pojaviše, produžiše dalje, šta im drugo preostaje?

Od Udrča pa nadalje se prema slobodnoj teritoriji upravljuju pomoću karte i busole. Na svakih petsto metara zastaju, provjeravaju i utvrđuju pravce kretanja. Moraju se kloniti asfaltnih puteva i zaobići srpska sela. Idu šumom, preko njiva i potoka, kako ih put pred njima nanese. Ismail jedini zna da koristi busolu i kartu, ali se svi ostali znatiželjno okupe oko njega dok ne odluči kuda da se ide.

Sve se odvija po planu, osim što sudijin cuko Garov više nije miran i poslušan pas kao što je dosad bio. Laje i skići sve češće i istrčava pred kolonu. Do Udrča ih je samo mirno pratilo na pristojnoj razdaljini. Složiše se jednodušno da ga moraju otjerati, ugrožava im sigurnost. Tako i učiniše. Ne prođe koji sat, cuko Garov zalaje i zaskiči, hoće s njima. Oni ga opet otjeraju i on se ne pojavi po čitav dan. Kad se obraduju da im je izgubio trag, on se opet pomoli, čas kaska za njima čas pred njima. Sve jače laje i sve više bjesni što ga oni više tjeraju. Konačno shvatiše da se pas ne da otjerati.

Blizu su grada Vlasenice, jakog četničkog uporišta, ne bi se smjeli živi čuti.

- Moramo ga likvidirati – predloži neko u grupi. – Upropastiće nas.

Skoro svi o tome misle čitav dan, ali kad to bi izgovoreno, nasto prigušena prepirkka. Jedni su za, drugi protiv takvog drastičnog rješenja.

- Nikako! – odsijeće sudija. – Već smo mu dosta jada nanijeli tjeranjem.

- On je bijesan, moramo ga se riješiti – reče Ibiš. – Donijeće nam svima smrt.

- Nije bijesan, samo je nesretan – ustvrdi Džile. – Razočaran je u dojučerašnje prijatelje.

- Svejedno laje kao da je bijesan. A sad nam takav pas može gadno naškoditi.

- Ako se ogriješimo o to nedužno stvorene, zaslužićemo smrt – reče ogorčeni sudija. – Otjerajmo ga još jednom, možda će shvatiti.

Čitavo popodne se prigušenim glasom raspravljaše o sudbini psa. Konačno, odluka bi donesena. Namamiće ga komadom hljeba, uhvatiti i potom zaklati.

- Ko će ga zaklati? – upita Ibiš.

- Ja ne mogu. Ni kokoš ne bih mogao zaklati, a kamoli psa.

- Ni ja. Ni ja.

Svi se složiše da se pas mora zaklati, a sad nema ko to da učini.

- Neko mora – reče Džile.

- Da ga ipak otjeramo? – predloži sudija.

- Ta, već smo odlučili, nema nazad.

- Da izvlačimodrvca, onda.

Nakupišedrvca, pet jednakih dužih i jedno kraće. U šumi su, pas cvili i reži na pet metara udaljenosti od njih. Džile izvuče jedino kratkodrvce i ustuknu. Izraz gađenja mu na licu.

- Ne mogu – reče. – To je grijeh.

- Izvukao sidrvce. Moraš to uraditi.

Pola sata namamljivaše psa komadomhljeba dok ga uhvatiše i dovukoše predDžileta.

- Morate svi učestovovati u tom gnusnom činu – reče mladić. – Podijelićemo grijeh.

- Kako to misliš?

- Vi ćete ga držati u krilu dok ja to radim. Četvorica za

po jednu nogu, a peti za njušku, da ne skiči. Neću moći to učiniti ako bude skičao.

Posjedaše na travu oko skičavog psa mrkih zaplašenih očiju na sudijinom krilu. Dadoše mladiću lovački nož s busolom na vrhu drške. Prihvatiše ga za šape i njušku. Mladić čvsto zaklopi oči i povuče rez preko nedužnog vrata.

Preplavljeni osjećajem mučnine, svjesni nedjela što počiniše, pokupiše stvari i krenuše prema utvrđenom gradu. Moraju smisliti način kako da ga zaobiđu. Boje se da im se skupo ne naplati počinjeni grijeh. Ismail gleda u kartu i ne uspijeva da doneše odluku. Svaki pravac oko grada mu se čini opasnim. Brižan je i šutljiv.

Napokon krenuše prema predgrađu. Iz neba poče lijevati kiša. Sa svakim korakom pljusak sve žešći. Kiša, nošena jakim vjetrom, vitla i pljušti oko njih. Pretvori se u oluju.

- Idemo kroz grad – reče Ismail. – Moramo trčati.

Šesterica mladih ljudi pretrčaše puste ulice. Oluja ih uze pod okrilje i prevede neprimijećene kroz neprijateljski grad. Svi vojnici i sve straže se zavukli u kuće. Čekaju da nevrijeme stane. Šesterica latalica nošena olujom utrčaše u šumu.

U šumi naiđoše na planinsku kolibu. Kiša je oslabila, a oni mokri do gole kože. Upadoše u kolibu. Unutra sve mokro, i dušek i posteljina na njemu, ali ima crni šporet i nacjepkanih drva pokraj njega. Naložiše vatru. Poskidaše se da osuše odjeću i drhtava tijela. Cijelu noć probdiješe pored šporeta sušeći se i čekajući da svane dan.

Noćašnja kiša raskaljala šumske staze kojim hode. Ismail svako malo gleda u kartu i busolu. Ako se nisu prevarili, blizu su cilja. Kad u podne naiđoše na česmu usred šume, zastadoše. Kod česme stope vojničkih čizama. Na stazi što

vodi do česme puno takvih stopa. Povukoše se nazad u šumu. Moraju izvidjeti o čemu se radi.

Ismail i Džile ostaviše ostatak trupe tu u šumi, a oni odoše u izviđanje. Kad se vratиše poslije sat, rekoše da je to četnička linija, ali da je jako uporište, ne može se preći. Sve bunker do bunkera natkriven balvanima, na svakih pedeset metara. Ostadoše tu. U nedoumici su, ne znaju šta da rade. Osmatraju iz šume ostatak dana. Pomjere se malo, uvjere se da su rovovi i bunkeri i tu jaki pa pognuti idu dalje, traže mjesto gdje je razmak između dva bunkera širi i prohodniji. Cijelu narednu noć se privlačiše iz šume liniji i pomjeraše dalje duž linija, ali ne nađoše takvo mjesto. I čitav sutrašnji dan tražiše pogodan prolaz i ne nađoše ga.

Tek predvečer drugog dana nađoše jedno takvo mjesto. Bunkeri su jače razmaknuti jedni od drugih, ima i sto metara između njih. Odlučiše da krenu kad padne noć.

Kad se smrači da se jedva prst pred okom može vidjeti, puzeći se počeše primicati liniji.

Oko njih je još šuma, a kod linija posječena ostriga i zakržljalo trnje. Zaklonjeni noću i šumom, privukoše se prvom brdu gdje je prolazila četnička linija. Može ih odati pucketanje granja dok se provlače i eksplozija mine, ako na nju neko nagazi.

Vojnici na liniji su ljutiti. Dobacuju psovke onima na drugom brdu. Psuju i pucaju. Svako malo se začuje štektanje pušaka.

- Jel' vam žao Vozuće?
- Dod' ovamo, balijo! Da ti majku j...!
- Svoju j.., četo! Sa njom spavaš!

Prođoše liniju i krenuše silaziti prema potoku. Nadaju se

da su sad na ničijoj zemlji i da se na trećem brdu nalazi naša linija. Ništa pouzdano još ne znaju, ali hode u tom pravcu. U šumi su, ne moraju puziti. Hode polahko, pognutih ramena. Tako se uspeše na još jedno brdo. Dalje ne smiju prije svitanja. Boje se da je naša vojska minirala prostor ispred rovova. Za dnevna svjetla se mine mogu vidjeti golim okom. Tu na drugom brdu sačekaše dan.

Kad svanu, krenuše u pohod. Idu prema trećem brdu sve manje sigurni da je gore naša linija. Udaljeni glasovi se čuju, ali se iz njih više ništa ne može dokučiti. Ako je četnička linija u polukrugu, izgubljeni su. Na domaku brda sudija Ismail se izdvoji iz grupe. Ići će sam pred rovove. Ako su naši, zvaće ih. Ako su četnici, nek se snalaze kako znaju.

Dugo se ništa ne desi. Pet ljudi nestrpljivo čeka. Zatomili su dah. Ne smiju ni pomisliti da su na pragu slobode.

- Mujo!!! – odjeknu poziv.
- Zove: Vujo – reče Mujo.
- Biće da je Mujo. To je sudijin glas – reče Nedžad.
- Džile!!! – otegnuti poziv. – Mujo!!! Džile!!! – više glasova doziva odjednom.

–Zove: Mile, Vujo – reče Džile. – Četnici se međusobno dozivaju.

– Nije – reče Ibiš. – To Ismail i vojnici nas zovu. – Hajm’o naprijed.

Svi stoje ukočeno. I Ibiš stoji kao i drugi. U koljenima mu naišla neka slabost, samo što ne padne. I ostali ljudi se zajapurili od uzbuđenja. Obuzela ih drhtavica. Niko se ne usuđuje ni pomjeriti.

Pozivi ojačaše, sva šuma odjekuje. Petorica ljudi i dalje ukipljeno čekaju.

Sudija Ismail bi prinuđen da prestane s dranjem. U pratnji jednog vojnika dođe po njih.

R. luta okolo i po selima Zvorničke Kamenice punih pet mjeseci, sve dok tim krajevima dobro ne zapade snijeg. Po šumama se više nije mogla naći skoro nikakva hrana, naročito ne puževi i gljive kojima se najčešće hranio, a snijeg prekri i gnjile plodove, popadale s voćaka po selima. Zaprijeti mu smrt od gladi. Hladnoću je nekako uspijevao podnijeti, uvijao se u čebad i jorgane što ih je nalazio po opustošenim kućama. Kako su mu noge sve više oticale obu žute čizme rudarke, za pet brojeva veće nego što su mu prije bila stopala, jedva ih navuče na bolne noge. Potom krenu na put prema slobodnoj teritoriji. Već je bio pronašao pravac kojim treba ići, ali seugo vremena nije smio pokrenuti. Još uvijek se silno bojao zarobljavanja, pa ga je danima mučilo dvoumljenje. Ali i tom plašljivom odugovlačenju dođe kraj, smognu smjelosti u sebi i pode.

Konačno, izmrvaren hladnoćom i glađu stiže pred liniju na Baljkovici. Bio je dvanaesti decembar, Dejtonski sporazum odavno sklopljen i ratna dejstva potpuno obustavljena, ali on o tome nemaše pojma. Mada je rat bio završen, vojska još uvijek nije bila izašla iz rovova, čvrsto je držala ukopane pozicije dok se ne postigne konačno razgraničenje.

On se još puna dva dana povlači sasvim blizu neprijateljskih linija tražeći prolaz između gusto načičkanih bunkera. Prikri se u gustišu i osmatraše pažljivo rovovske položaje. Kad mu se učini da je pravilno ocijenio gdje su postavljeni naši rovovi i gdje je udaljenost između neprijateljskih bunkera dovoljno velika da može neopaženo proći, on ostavi pušku u grmlju i kad pade mrak krenu klecavim korakom. Hodao je polahko, izmučenim korakom, stopala su mu bila natekla poput valjaka i strahovito su ga boljela.

- Stoj! – začu se gromoglasna naredba. Svjetlost lampe uperene u njega mu zaslijepi oči. – Ko ide?

Mada je glas dopirao iz onih rovova za koje je bio osmatranjem ustvrdio da moraju biti naši, već je bio prešao jedan red bunkera i hodio nekoliko stotina metara naprijed, on zadrhta čitavim tijelom i stade. Diže obje ruke u znak predaje. Dođe mu zlo u duši i načas se pokaja što je odbacio svoju pušku, pomisli da bi se mogao odbraniti ako pripucaju na njega.

- Nemojte pucati! – viknu. – Dolazim iz Srebrenice!
- Minirano je! – povika neki drugi glas. – Skreni tri koraka u lijevu stranu! Tamo prema stazi.
- S moje lijeve strane?
- Tako je. Polahko hodaj. Govoriću ti kuda da ideš.

"Hoće me živog" – pomisli užasnut. "Da su naši ne bili ovako grubi sa mnom". Umalo se ne okrenu da zbriše nazad. Nevoljko krenu da se upravlja po glasu i poslije nekih četvrt sata hodanja izađe iz minskog polja. Stade pred mladog vojnika što bijaše izašao iz balvanima pokrivenе osmatračnice i začuđeno gledaše u njega.

- Bože mili – reče vojnik tužnim glasom. – Zar tamo ima još živih ljudi?

R. ne reče ništa, samo slegnu mršavim ramenima i podiže pogled prema vojniku.

Zbunjeno posmatraše mladog čovjeka nekoliko dugih trenutaka, sve dok mu se pogled okrupnjalih sluzavih očiju ne zaustavi na bosanskom grbu, prišivenom na lijevo rame vojnikove uniforme. Tad se nasmiješi radosno.

- Ljiljani – izusti tiho.

Tijelo mu obli nenadana slabost. Pao bi da mu mladi vojnik ne pritrča i prihvati ga u naručje.

E P I L O G

Ovo je, nažalost, krnji epilog jer srebrenička drama i poslije skoro četrnaest godina još uvijek traje i neće se nikad potpuno okončati. Zato će historičarima ostaviti da se bave potpunim istraživanjima vezanim za genocid što se desio u od Ujedinjenih nacija zaštićenoj srebreničkoj zoni, a sama se zadržati na djelimičnim saznanjima o sudbini njihovih najmilijih do kojih je došao dio svjedoka što se pojmenice pominje u ovoj knjizi.

AZRA BEGOVIĆ je uspjela da spasi svog starog oca, ali od četiri brata koje je imala i koji su pošli u koloni smrti samo je jedan živ stigao na slobodnu tuzlansku teritoriju.

DIKA HASANOVIĆ je izgubila petnaest članova svoje bliže familije. Polovinu posmrtnih ostataka svoga muža Irfana je sahranila u Potočarima prošle godine. Na tijelu, pored dijela kostiju nedostaje i glava, ali ona se odlučila da ga dostoјno sahrani pa će ostatak pridodati ako se kad nađe i identifikuje. Odahnula je otkako je to uradila i malo manje pati zbog gubitka svoga voljenog muža. U julu ove godine Dika će prisustvovati dženazama svoga oca, amidže i brata Jusufa koji je, te krvave '95. godine, imao samo devetnaest godina.

TIMA VARNICA je sahranila svoju četvericu braće: Begu, Muju, Irfana i Ahmu Hasanovića. Babo joj Mehmed sahranjen je prije tri godine. Ispostavilo se da je ubijen

metkom u čelo i da nije zaklan. Ta činjenica je učinila da joj bude malo lakše zbog teškog gubitka. Još uvjek se traga za tijelom njenog petog brata Džemaila Hasanovića i za njenim sinom Nesibom Varnicom. Tima pati za gubitkom i svoje dvojice djeverova: Ibre i Asima Varnice, kao i njihove djece: Mensura, Samira i Mehmeda koji je u trenutku smrti imao samo trinaest godina. Lista gubitaka u njenoj bližoj familiji je podugačka, na njoj su upisana 32 imena.

Nena HANKA HASANOVIĆ, Timina majka, boluje za svojom petericom sinova, svojim unukom, suprugom, braćom, bratancima... U njenoj familiji ima previše stradalih i ona o tome ne može da priča a da ne brizne u neutješan plać pa njena kćer mora da umjesto nje nabraja poimence svakoga od njih. Da se ne zaborave ni mnogobrojni Hasanovići, ni Durakovići, ni Varnice.

Zejnин muž ASIM je preživio pogrom i ona bi mogla biti zadovoljna, ali ona i dalje strašno pati. Oboljela je, jedva se kreće na nogama. Poslije pada Srebrenice i prelaska na slobodnu teritoriju, mjesecima nije smjela oka sklopiti.

RAHMIĆ MEHDIN JE, pored jednog amidže i brata Mevlida što su stradali '92.godine, izgubio u pogromu jula '95. svoga oca, još jednog amidžu i tri amidžića. Njegov brat Izet je uspio da se spasi.

MURADIF MURATOVIĆ je dobro prošao. Njegov sin i sinovac s kojima je išao u koloni su živi stigli na slobodnu tuzlansku teritoriju.

SABAHUDIN SALKOVIĆ zvani Šulc je imao rijetku sreću da mu obojica braće prežive, ali mu je otac Redžo ubijen. Odvojen je u Potočarima kao i ostalih skoro dvije hiljade civila: muškaraca, dječaka (oko šest stotina je na spisku

stradalih), mladih žena i djevojaka (rijetko se kad pominje da se njih pet stotina vode kao nestale). Šulcov otac je sahranjen prošle godine.

SAFET KLEMPIĆ još uvijek osjeća tešku krivnju što je na tom putu smrti ostavio svoga iznemoglog ranjenog brata Hakiju. Svjestan je činjenice da ga nije mogao spasiti, ali mu to ne pomaže puno. Drugi mu brat, od koga se bio odvojio na putu prema selu Kaldrmici, uspio je da se izvuče iz klopke i preživi.

IBIŠ MUSIĆ još uvijek ništa nije saznao o sudbini svoga brata od koga se odvojio kad je nastala pucnjava prilikom njihovog zajedničkog pokušaja prelaska ceste na kojoj ih je čekala zasjeda.

Djed MUJO OMEROVIĆ je sve do prirodne smrti koja je nastupila 2005. godine pričao svakom članu svoje bliže i dalje familije, svakom komšiji i prijatelju, svakom putniku namjerniku o pokolju stotine mladića kojemu je bio svjedok. Tvrđio je da se takve stvari moraju svakom utušiti u glavu i da se nikako ne smiju zaboraviti. Tako je i njegova priča došla do mene i zapisana onako kako ju je prenio.

U Sarajevu, mart 2009. godine

POGOVOR

Moram se prije svega zahvaliti svojim svjedocima, preživjelim Srebreničanima: Azri i Sulji Begoviću, Diki i Hanki Hasanović, Safetu Klempiću, Ibišu Musiću, Muradifu Muratoviću, Mustafi i Muhizinu Omeroviću, Sabahudinu Salkoviću, Mehdinu Rahmiću, Timi Varnica, Zejni... i onima koji još žive u strahu od odmazde te ne žele da im se cijela imena i prezimena spomenu u knjizi. Svi ovi ljudi su našli utočište u Švicarskoj i raštrkani su posvuda: Ženeva, Lozana, Chaud-de-Fond, Yverdon, Vevey... Dobar dio njih je riješio boravišni status, ova prijateljska država je puna razumijevanja za te teške stradalnike, ali oni traže više, hoće da svjedoče i da svoju tešku muku podijele s ljudima što ih okružuju i sa svima onima što tragaju za istinom i pravdom za srebreničke i sve druge nevine žrtve pokolja što se desio u Bosni i Hercegovini.

Antoine Jaccoud, dramaturg iz Lozane i dugogodišnji mi prijatelj, omogućio je tim ljudima da se iskažu pred švicarskom publikom, za deset godina srebreničkog genocida su tokom šest večeri zaredom u ženevskom teatru Saint-Gervais svjedočili o svome teškom stradanju.. Ovaj neobični dokumentarni teatar je požnjeo nezapamćen uspjeh: bila je prisutna televizija, novinari i sala se punila onima što su imali želju da o ljudima što skoro nezapaženo žive među njima saznaju nešto više. Po završenim predstavama i publika i novinari su prilazili svjedocima, stiskali im ruke i izražavali im svoje simpatije i razumijevanje,

uspostavljala se prijateljska veza između onih što godinama šutke nose svoje teške rane i dobrih Švicaraca punih želje da im makar malo olakšaju.

Kako sam od 1989. godine boravila u Švicarskoj, te dobro govorim francuski jezik, u ovom projektu sam učestvovala kao dio Antoineovog tima pomoćnika i prevodilaca koji je više mjeseci učestvovao u njegovoј pripremi. Mada sam kao većina nas Bošnjaka mislila da skoro sve znam o našoj golgoti, težina ovih svjedočanstava me je porazila.

"Ovo moraš pretočiti u knjigu", rekao mi je Antoine jedne od tih večeri. "Ti znaš da pišeš i govoriš isti jezik kao i oni." Odmahnula sam glavom. "Ovakve stvari se pišu krvlju", odgovorila sam. Mislila sam da nemam dovoljno hrabrosti napisati ovaku knjigu, ali sam ipak odmah krenula u detaljno ispitivanje pomenutih svjedoka. Obilazila sam ih po gradovima u kojima su boravili, punila svoje rokovnike detaljima njihovih priča, otpočinjala jednu pa drugu verziju romana, ali dugo nije išlo. Bila sam stalno zaposlena, nisam imala ni vremena ni fizičke snage da se istinski posvetim pisanju. Potom je pala odluka da se vratim u Sarajevo na godinu–dvije, na to sam s boravišnom "C" vizom po švicarskim zakonima imala pravo.

Dolazim u Bosnu i ovu verziju svoje knjige završavam za nepuna tri mjeseca. Ubijedena da pod pazuhom nosim izuzetnu dragocjenost, predajem rukopis jednom od najvećih naših izdavača. Nimalo ne sumnjam u ishod, ta ova knjiga se tiče svih nas, dočekaće je raširenih ruku. Ne moram vam opisivati svoju iznenađenost kad mi telefonom rekoše da dođem po svoj rukopis, ne uklapa se u njihovu izdavačku liniju. Potom se obratim drugom, pa trećem, četvrtom izdavaču, već sam naoružana Sidranovim preporukama, čitao ju je i Dželilović, Marić, Šarenkapić, svi

se oni slažu da je ovo izuzetno vrijedna knjiga i nije mi jasno šta se to u Sarajevu dešava. Previše dugo sam bila odsutna, još ne znam da se ovdje naše knjige najčešće objavljuju o trošku pisca ili po osnovu subvencija i da se izdavači ponašaju više kao knjižari, oni se samo bore za obično preživljavanje. Skoro čitava godina mi je bila potrebna da to shvatim. I kad bi mi ponos pisca dozvoljavao da sama platim izdavanje, nemam više para za toliki izdatak, gotovina kad se od nje skoro isključivo živi se brzo utroši i dođem na ideju da se obratim švicarskoj ambasadi u Sarajevu za pomoć.

Kako sam u Švicarskoj provela svoju mladost i pošteno zarađivala svoj hljeb devetnaest godina, savladam svoj stid i telefoniram. Iako sam kao pisac i tamo imala pravo na pomoć, nikad ranije nisam tražila subvenciju, ne znam kako se to radi. Ali, gospodin Giles Roduit, ataše za kulturu i Haris Lokvančić, njegov zamjenik, imaju puno razumijevanja za projekat. I eto, korak po korak, zahvaljujući njihovoj usrđnoj podršci, ova knjiga ugleda svjetlo dana. A bez njih, to tvrdim sa sigurnošću, još bi dugo čekala i skupljala prašinu na policama raznoraznih siromašnih izdavača dobre volje.

BIOGRAFIJA

Mihrija Feković-Kulović je rođena 1964. godine. Završila je Ekonomski fakultet u Sarajevu. Svoju prvu knjigu "Manjača" je objavila u izdanju "Svjetlosti" 2000. godine. Ta knjiga svjedočanstava o teškom stradanju Bošnjaka i Hrvata u zloglasnom logoru Manjača je prethodno objavljena u obliku feljtona na francuskom jeziku u ženevskom časopisu "Echo illustre" tokom nekoliko prvih mjeseci 1996. godine.

